

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Φεβρουάριος 1995 • τεύχος 128 • δρχ. 500

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία επιθεώρηση
Κέκροπος 2, 10558
τηλ. 3239645

Σταύρου Κωνσταντακόπουλου	4	Ό Πολίτης δεκαπενθήμερος
Νίκου Θεοδοκᾶ	5	Πανεπιστήμιο καί φαστφούντ
	8	Ἡ ἐξάντληση τῶν πανεπιστημίων, ἤτοι τὰ ἠθικά γεγονότα τῆς κοινωνίας μας
Κοσμᾶ Ψυχοπαίδη	10	Ἡ θρησκεία ἐντός τῶν ὁρίων τοῦ λόγου
Νικόλα Σεβαστάκη	12	Ὁ Χάιντεγγερ ὡς θεμελιακός κριτικός τῆς πολιτικῆς νεωτερικότητας
Ἡλία Κούβελα	16	Οἱ κλωνοποιημένοι ἄνθρωποι
Ἑλένης Χοντολίδου	19	Οἱ δυνατότητες, τὰ ὅρια καί οἱ ἀπατηλοὶ δρόμοι τῆς συγκριτικῆς παιδαγωγικῆς
Ζακὺ Πρυνεντύ	22	Ἡ ἀκραία οἰκολογία καί ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἀνάπτυξης: μιά νέα ἀπειλή γιὰ τόν Τρίτο Κόσμο
Ἐρικ Χόμσπσμπομ	25	Βαρβαρότητα: ὁδηγός χρήσεως
Ἄγγελου Ἐλεφάντη	32	Μᾶς πῆραν τὴν Ἀθήνα...
Κώστα Βούλγαρη	46	Μικρὴ ἐκδρομὴ στὴν Ἀρκαδία
Γιώργου Διζικιρίκη	48	Γιὰ τόν Σπινόζα καί τόν Ἄλτουσέρ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ: Κώστας Γαβρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δίτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρρᾶς, Γιάννα Κατσιαμπούρα, Διονύσης Καγάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παῦλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταῦρος Λιθαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Ἀριστείδης Μπαλιτᾶς, Παντελῆς Σπ. Μπουκάλας, Δαμιανός Παπαδημητρίου, Ἀνδρέας Πανταζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρῆσα Προκόπακη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Βούλα Τσινόρεμα.

ΕΚΔΟΤΗΣ: Ἄγγελος Ἐλεφάντης. **ΕΚΤΥΠΩΣΗ:** Θανάσης Γκόνης, Χαρ. Τρικούπη 18, τηλ. 3620383. **ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ:** Νίκας, Ἀγ. Σοφίας & Καλλιπόλεως 53-55, τηλ. 7653483. **ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΣΗ:** Γεωργία Μπαρούδου, Ἀλίκη Πελεκάνου. **ΔΙΟΡΘΩΣΗ-ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:** Γιάννα Κατσιαμπούρα.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἐτήσια (12 τεύχη) 5.000 δρχ., ἐξαμηνιαία (6 τεύχη) 2.500 δρχ., φοιτητικὴ (12 τεύχη) 3.000 δρχ. **ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ:** Εὐρώπης, ἐτήσια (12 τεύχη) 6.000 δρχ., Εὐρώπης ἐξαμηνιαία (6 τεύχη) 3.000 δρχ., ΗΠΑ, Καναδᾶ, Αὐστραλίας (12 τεύχη) 7.000 δρχ.

Ο Πολίτης • Φεβρουάριος 1995 • τεύχος 128 • δρχ. 500

‘Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος

Είχε υπάρξει κι άλλη φορά τό τόλμημα. ‘Από τόν Νοέμβριο του 1983 ως τόν Νοέμβριο του 1986 ό Δεκαπενθήμερος Πολίτης βρισκόταν ανελλιπώς κάθε δεύτερη Παρασκευή στά βιβλιοπωλεΐα και τά περίπερα. Άλλοι τότε οί καιροί, τά προβλήματα, οί δυνατότητες, οί δεξιώσεις του άναγνωστικού κοινού. Του άριστερου άναγνωστικού κοινού. Κι έμεις είμαστε «άλλιώς» τότε. Έν πάση περιπτώσει, είχαν υπάρξει οί προϋποθέσεις, και κυρίως ή στήριξη των άναγνωστών, πού έδωσαν τή δυνατότητα γιά τήν άξιοπρεπή έκδοση του Δεκαπενθήμερου Πολίτη, πού έδωσε ό,τι έδωσε.

Σήμερα τό διάβημα γιά ένα δεκαπενθήμερο περιοδικό μοιάζει τό λιγότερο άπόκοτο ή και τυχοδιωκτικό. Τή στιγμή πού, όπως ό καθένας ξέρει, ή έκδοση του «μηνιαίου» Πολίτη δέν είναι παρά ένας εύφημισμός —τή χρονιά πού πέρασε δέν καταφέραμε νά βγάλουμε παρά μόνο 4 τεύχη, κι αυτά μετά μυρίων βασάνων— άνοιγόμαστε σέ μία περιπέτεια πού ένας Θεός ξέρει αν δά τελεσφορήσει. Δέν έχει νόημα νά άναφερδει κανείς στίς βασιμότερες αίτίες αύτης τής άπαισιοδοξίας. Έχει νόημα νά μιλήσουμε γιά τήν άνάγκη πού μās έξωδει νά πāμε ενάντια άκόμη και στή δική μας άπαισιοδοξία και τίς αδράνειές μας. Καί συνοιζεται σ’ ένα αΐσθημα άσφυξίας πού νιώδει κανείς καθώς βομβαρδίζεται νυχθημερόν άπό χιλιάδες διαφημιστικά «μηνύματα» των πάσης φύσεως Μέσων Μαζικής Ένημέρωσης, είτε αυτά είναι ευθέως έμπορικά είτε πολιτικά είτε καλλιτεχνικά είτε κοινωνικά, «μηνύματα» των οποίων ό σκοπός είναι ή έμπορευματοποίηση των πάντων. ‘Ο Πολίτης είναι ένα άπό τά λίγα έντυπα στον τόπο μας —ευτυχώς όχι τό μόνο— πού ενώ ύφίσταται κι αυτός τό βάρος τής γενικευμένης έμπορευματοποίησης, ή λογική τής έκδοσής του είναι άλλη: εκφράζει ιδέες, ευαισθησίες, κριτικές, προσδοκίες, αναλύσεις, τήν άγανάκτηση συχνά μπροστά στον έκπαισμό και τής πολιτικής, τήν ευτέλεια των ιδεολογιών και των πρακτικών, προσπαδει νά κρατήσει μία μικρή έστω έστία αντίστασης, νά κρατηδει ζωντανή μία κριτική, άριστερή φωνή. Δέν έχουμε τήν μευδαΐσθηση ότι δ’ αλλάξουμε τον κόσμο, τήν Άριστερά. Έχουμε, όμως, τήν αΐσθηση ότι οί ιδέες τής Άριστεράς άκόμη ζουνε, αν και πολλές άπ’ αυτές πρέπει νά φιαχτούν άπ’ τήν αρχή. Ένα περιοδικό μπορεί νά συμβάλει στό στόχο αυτό.

‘Η άνάγκη, λοιπόν, νά διατηρηδει ζωντανή ή έστία αντίστασης ύπαγορεύει τήν άπόφασή μας νά μετατρέψουμε τον Πολίτη σέ δεκαπενθήμερο. Είναι ή μόνη έσωτερική του όχύρωση, ίσως πολύ ύποκειμενική, και σίγουρα πολύ αδύναμη, άρκετή όμως γιά τό νέο ξεκίνημα.

Είναι αλήθεια ότι λείπουν συνεργάτες: αλλά πιστεύουμε ότι δά τούς συναντήσουμε στήν πορεία και δά μās συναντήσουν. Είναι αλήθεια ότι δέν ύπάρχουν χρήματα, αλλά ευελπιστούμε ότι ή συνδρομή των άναγνωστών και φίλων του Πολίτη δά δώσει άπάντηση στό πρόβλημα αυτό. Είναι αλήθεια ότι γιά πολλά άπό τά σύγχρονα προβλήματα δέν έχουμε νά εκφράσουμε παρά μόνο τήν άπορία μας και τά έρωτήματά μας. Πιστεύουμε, όμως, ότι ή αυθεντική άπορία μπροστά στά σημερινά άδιέξοδα και ή προσπάθεια νά διατυπωθούν τά έρωτήματα μέ σωστό τρόπο είναι προϋπόθεση νά ύπάρξουν κάποτε άπαντήσεις. Θά χρειαστει καιρός γιά ν’ αρχίσει κάπως νά ξεμπερδεύεται τό κουβάρι. Έμεις του Πολίτη, συντάκτες πού δέν είναι έπαγγελματίες τής δημοσιογραφίας και τής πολιτικής και άναγνώστες πού δέν είναι χειραγωγούμενοι των ΜΜΕ και τής έπαγγελματοποιημένης πολιτικής, δέλουμε νά είμαστε μέσα σ’ αύτή τή διαδικασία πού δά χρειαστει καιρό και κόπο... και τής όποίας τ’ άποτελέσματα είναι προκαταβολικά και άστάθμητα και άπρόβλεπτα.

‘Ο Πολίτης, ως δεκαπενθήμερος πιά, δά κυκλοφορήσει τήν Παρασκευή 10 Μαρτίου. Θά χρειασθούν συνδρομές και συνεργασίες.

Καλή άντάμωση, φίλοι άναγνώστες κι άναγνώστριες. Σίγουρα δ’ άνταμωδούμε.

Ο Ἀμερικανὸς κοινωνιολόγος Τζώρτζ Ρίτζερ, στὸ σχετικὰ πρόσφατο βιβλίο του Ἑμμανουελ ντοναλντοποίηση τῆς κοινωνίας,¹ ἰσχυρίζεται ὅτι ὄλοένα καὶ περισσότερο τομεῖς τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν διέπονται ἀπὸ τὶς ἀρχές λειτουργίας τῶν ταχυφαγείων. Σύμφωνα μὲ τὸν Ρίτζερ, οἱ ἀρχές αὐτές, πού πρωτοεμφανίστηκαν στὰ ἐστιατόρια Μακντόναλτς τῆς Ἀμερικῆς, εἶναι οἱ ἑξῆς τέσσερις: α) ἀποτελεσματικότητα: τὸ σύστημα Μακντόναλτ ἀποτελεῖ τὸ καλύτερο δυνατὸ μέσο γιὰ νὰ ἐπιτύχει κανεὶς τὸν σκοπὸ του, δηλαδή ἀπὸ πεινασμένος νὰ βρεθεῖ χορτασμένος. β) Τὰ ἐστιατόρια αὐτὰ προσφέρουν τροφή πού ταυτόχρονα εἶναι εὐκόλα μετρήσιμη καὶ μεγάλη σέ ποσότητα. Ἡ ποιότητα περνάει σέ δεύτερη μοίρα. γ) Στὰ ταχυφαγεῖα ἐπικρατεῖ ἡ ἀρχὴ τῆς προβλεψιμότητας. Κανεὶς δὲν ἀναρωτιέται γιὰ πολὺ τί θὰ φάει ἀφοῦ ἡ ποικιλία τῶν φαγητῶν εἶναι μικρῆ. Ἐπιπλέον, τὸ φαγητὸ πού σοῦ προσφέρεται σέ ἓνα μέρος μιὰ δεδομένη χρονικὴ στιγμή εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ φαγητὸ πού σοῦ προσφέρεται σέ ἓνα ἄλλο μέρος μιὰ ἄλλη χρονικὴ στιγμή. δ) Τὸ σύστημα Μακντόναλτ ἐπιτρέπει τὸν ἔλεγχο τῶν ἀνθρώπων, ἰδιαίτερα μέσω τῆς ὑποκατάστασης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν τεχνολογία. Ὁ ὑπάλληλος τοῦ ταχυφαγείου δὲν παίρνει πολλὲς πρωτοβουλίες, σχεδὸν τὰ πάντα γίνονται ἀπὸ τὶς μηχανές: ἡ ροὴ τῶν ἀναφυκτικῶν διακόπτεται αὐτόματα, ἀκούγεται ἡχητικὸ σήμα ὅταν οἱ πατάτες ἔχουν τηγανισθεῖ, οἱ ταμειακὲς μηχανές δὲν ἔχουν ἀριθμούς στὸ πληκτρολόγιό τους ἀλλὰ εἶδη προϊόντων κλπ.

Γιὰ τὸν Ρίτζερ οἱ προαναφερθεῖσες ἀρχές δὲν περιορίζονται στὸν χῶρο τῶν ταχυφαγείων. Ἡ μακντοναλντοποίηση ἐπεκτείνεται σέ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας. Δὲν θέλω στὸ κείμενο αὐτὸ νὰ ἐξετάσω τὸ σύνολο τῆς θεωρίας τοῦ Ρίτζερ, πού ἔχει ἐπηρεασθεῖ σέ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ Μάξ Βέμπερ γιὰ τὴν διάδοση τῆς ἑλλογῆς ὀργάνωσης στὶς σύγχρονες κοινωνίες. Ἐκεῖνο πού μέ ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ μιᾶς ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀρχές σέ ἓναν ἰδιαίτερο χῶρο. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ εἶναι ἐκείνη πού ἐπιτάσσει ὅτι κάθε ἀνθρώπινο προϊόν πρέπει νὰ εἶναι εὐκόλα μετρήσιμο καὶ μεγάλο σέ ποσότητα καὶ ὁ χῶρος στὸν ὁποῖον ἀναφέρομαι εἶναι τὸ πανεπιστήμιο.

Στὰ ταχυφαγεῖα τὰ προσφερόμενα προϊόντα μποροῦν νὰ μετρηθοῦν μὲ ἀκρίβεια. Κανεὶς δὲν ἀναρωτιέται,

Πανεπιστήμιο καὶ φάστ φούντ

τοῦ Σταύρου Κωνσταντακόπουλου

παραδείγματος χάριν, πόσες πατάτες θὰ περιέχει ἡ μερίδα πού θὰ τοῦ σερβιρισθεῖ, ἐφόσον το χάρτινο πακέτο πού περιέχει τὶς πατάτες εἶναι δεδομένο, ὅπως δεδομένη εἶναι καὶ ἡ σπάτουλα πού γεμίζει τὸ πακέτο αὐτό. Ἐπιπλέον, τὸ

πρόκριμα δίνεται στὴν ποσότητα καὶ ὄχι στὴν ποιότητα τοῦ φαγητοῦ. Σέ ἓνα ταχυφαγεῖο πάει κάποιος γιὰ νὰ φάει γρήγορα μιὰ μεγάλη ποσότητα φαγητοῦ χωρὶς νὰ ἔχει μεγάλες ἀπαιτήσεις ἀπὸ τὴν ποιότητά του. Μὲ τὸν καιρὸ μάλιστα ὁ πελάτης ἔχει τὴν αἴσθηση ὅτι ἡ ποιότητα ἐμπεριέχεται μέσα στὴν ποσότητα: ἐφόσον ἡ προσφερόμενη τροφή εἶναι μεγάλη σέ ποσότητα, τότε τὴν θεωρεῖ ἐπαρκῆ καὶ ὡς πρὸς τὴν ποιότητά της.

Ἀνάλογες τάσεις, ὅμως, μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς καὶ στὸν χῶρο τῶν πανεπιστημίων. Ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν φοιτητῶν τοῦ σύγχρονου ἑλληνικοῦ πανεπιστημίου ἄλλο ὄνειρο δὲν ἔχει πᾶρεξ τὸ βαθμὸ, αὐτὸ δηλαδή πού εἶναι μετρήσιμο. Ἡ γνωστικὴ διαδικασία στὶς πολύπλοκες διαστάσεις τῆς ἀφήνει ἀδιάφορους τοὺς φοιτητές ὅταν δὲν ὑπηρετεῖ τὸ κυνήγι τοῦ βαθμοῦ. Διαβάζουν, καὶ μερικὲς φορές διαβάζουν πολὺ, ἀρκεῖ ὁ κόπος τοὺς αὐτὸς νὰ ἐντάσσεται στὴν ἀναγκαιότητα ἀπόκτησης βαθμοῦ, ὁποιοδήποτε διάβασμα δὲν ὑπηρετεῖ τὴν ἀναγκαιότητα αὐτὴ κρίνεται περιττὸ καὶ φυσικὰ κανεὶς δὲν ἐπιδίδεται σέ αὐτό. Αὐτὸ πού κατέχει πρωταρχικὴ θέση δὲν εἶναι ἡ ποιότητα τῆς ἀπόδοσης τοῦ φοιτητῆ ἀλλὰ ἐκεῖνο πού ἀρχικὰ μοιάζει ὡς τὸ ἀπλό ἀντάλλαγμα τῆς μά πού στὴν πορεία αὐτονομεῖται γιὰ νὰ ἀποτελέσει τὴν πεμπτουσία τῆς μαθησιακῆς διαδικασίας, ὁ βαθμὸς δηλαδή καὶ τὸ μέγεθός του. Ὅλα μοιάζουν νὰ κινοῦνται στὸ σύγχρονο ἑλληνικὸ πανεπιστήμιο γύρω ἀπὸ τὸν μεγάλο βαθμὸ. Ἡ ἐγγραφή καὶ ἡ προσέλευση τῶν φοιτητῶν στὰ κατ' ἐπιλογὴν μαθήματα ρυθμίζεται ἀποκλειστικά ὄχι ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς παρεχόμενης διδασκαλίας ἀλλὰ ἀπὸ τὸ κατὰ πόσο ὁ διδάσκων ἔχει τὴ φήμη ὅτι βάζει μεγάλους βαθμούς. Ὁ φοιτητὴς δὲν ἐνδιαφέρεται μῆτε γιὰ τὸ ἂν ἔμαθε μῆτε γιὰ τὸ ἂν κατάλαβε μῆτε γιὰ τὸ ἂν ἀπέδωσε στὸ γραπτὸ του ὅσα ἔμαθε καὶ ὅσα κατάλαβε. Ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο ἀγωνιᾷ εἶναι γιὰ τὸ ἂν ἀφομοίωσε ὅλες ἐκεῖνες τὶς τεχνικὲς πού διευκολύνουν τὴν ἀπόκτηση τοῦ μεγάλου βαθμοῦ. Μοιάζει σέ τοῦτο μὲ τὸν πελάτη τοῦ ταχυφαγείου πού θέλει μεγάλο χάμπουργκερ, πολλὲς πατάτες καὶ μεγάλο ἀναφυκτικὸ καὶ πού παραβλέπει ὅτι τὸ μεγάλο χάμπουργκερ εἶναι μεγάλο ἀνα-

κτικὸ εἶναι γεμάτο παγάκια.

Δέν ὑπακούει, ὅμως, μόνο ἡ δραστηριότητα τῶν φοιτητῶν στὶς ἀρχές τοῦ ταχυφαγείου ἀλλὰ καὶ αὐτὴ τῶν διδασκόντων. Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τῶν τελευταίων δέν κρίνεται τόσο ἀπὸ τὴν ποιότητα τοῦ περιεχομένου του ἀλλὰ ἀπὸ τὸ κατά πόσο εἶναι εὐκόλα μετρήσιμο καὶ ἀπὸ τὸ ἂν εἶναι μεγάλο σέ ὄγκο. Στὸ ἑλληνικὸ πανεπιστήμιο σήμερα ἐκεῖνο πού λογαριάζεται δέν εἶναι τὸ τί γράφεις, ἀλλὰ πού τὸ γράφεις. Ἐνα ἄρθρο στὸ περιοδικὸ πού κρατᾶτε στὰ χέρια σας εἶναι μηδαμινῆς ἐπιστημονικῆς ἀξίας, ἕνα ἄρθρο στὰ Ἱστορικὰ εἶναι σαφῶς καλύτερο ἐνῶ τὰ ὄρια τῆς τελειότητας ἀγγίζει τὸ ἄρθρο πού δημοσιεύεται στὰ *Annales*. Ὅλ' αὐτὰ χωρὶς κανεὶς νὰ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἐντυφῆσει στὸ τί πράγματι γράφεται στὰ ἄρθρα αὐτά. Τὰ ἐπιστημονικὰ προϊόντα ὀφείλουν νὰ εἶναι εὐκόλα μετρήσιμα, ὅπως εὐκόλα μετρήσιμες εἶναι καὶ οἱ πατάτες στὸ ταχυφαγεῖο. Ἀρκεῖ λοιπὸν νὰ κοιτάξει κανεὶς τὸ περίβλημα, ἂν εἶναι ἐξώφυλλο τοῦ *Πολίτη*, τῶν *Ἱστορικῶν* ἢ τῶν *Annales*, γιὰ νὰ ἀποφανθεῖ πόσο ἀξίζει τὸ περιεχόμενον. Οἱ δεῖκτες μέτρησης παρέχονται εὐκόλα μὲ τὴν πρώτη καί, πολὺ συχνά, τελευταία ματιὰ. Ἐπίσης στὸ ἑλληνικὸ πανεπιστήμιο σήμερα σημασία δέν ἔχει τὸ τί γράφεις ἀλλὰ πόσο γράφεις. Ἄν στίβοντας τὸ διδακτορικὸ σου μπορεῖς νὰ παράγεις πολλὰ ἄρθρα, τότε ἀδιαφιλονίκητα εἶσαι ἐπιστήμονας ἐγνωσμένης ἀξίας καὶ ὁ συνάδελφός σου πού δέν διαθέτει τὴν ἀνάλογη μυϊκὴ δύναμη στιφίματος μέτριος ἢ ἀσήμαντος. Εἶναι γνωστὸ ἐξᾶλλου ὅτι ἐπτὰ ἄρθρα προωθοῦν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους, καλύτερα τὴν ἐπιστήμη ἀπ' ὅ,τι τέσσερα ἄρθρα, ὅπως εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ Μπίγκ-Μάκ εἶναι πιο εὐγευστο ἀπὸ τὸ σουβλάκι τοῦ «Θανάση» γιὰτί εἶναι πιο μεγάλο.

Ὁ σημερινὸς πανεπιστημιακὸς ὀλοένα καὶ περισσότερο ἐγκαταλείπει τὸν δημόσιο χῶρο. Δέν δημιουργεῖ, δέν ὑποθάλλει, δέν παρεμβαίνει στὸν δημόσιο διάλογο. Παύει νὰ εἶναι διανοούμενος μὲ τὴν ἔννοια ἐκείνου πού συμβολίζει τὴν ἀντιεξουσία, πού ἔχει μιὰ κριτικὴ φωνὴ καὶ στάση καὶ ὁραματίζεται μιὰ κοινωνικὴ ὀργάνωση λιγότερο ἀνορθολογικὴ καὶ περισσότερο δίκαιη. Ἐχει ἀποστερηθεῖ τοῦ κριτικοῦ λόγου καὶ μοναδικό του μέλημα εἶναι ἡ «καθαρὴ» ἐπιστήμη. Ἀλλὰ καὶ μέσα στὸ χῶρο τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης παύει νὰ εἶναι εἰκονοκλάστης, παύει νὰ τὰ βάζει μὲ τίς ἐπιστημονικὲς παραδόσεις καὶ νὰ προσπαθεῖ νὰ ἐπαναπροσδιορίσει τοὺς ὅρους τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης. Γιὰ τὸ μόνο πού νοιάζεται εἶναι σέ ποιὸ ἐντυπο θὰ δημοσιεύσει τὸ γραπτὸ του καὶ τοῦτο γιὰτί γνωρίζει ὅτι ἡ ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα τείνει νὰ δημιουργήσῃ ἕνα αὐστηρὸ καὶ ἄκαμπτο σύστημα μέτρησης, ὅπου ἡ ἱεράρχηση δέν γίνεται μὲ κριτήριον τὴν

ποιότητα τῶν γραφομένων ἀλλὰ μὲ αὐτὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐντύπου. Ἀκόμα καὶ μέσα στὸ χῶρο τῆς «καθαρῆς ἐπιστήμης» ὁ πανεπιστημιακὸς δέν παραβιάζει τὰ ἀποδεκτὰ «παραδείγματα», δέν ξεπερνᾷ τὰ ὄρια, γιὰτί ἐκεῖνο πού τὸν ἐνδιαφέρει δέν εἶναι οἱ τομὲς ἀλλὰ ἡ ποσότητα πού θὰ παράγει. Ὁ τρόπος πού σκέπτεται, γράφει καὶ ἐνεργεῖ ὁ σημερινὸς πανεπιστημιακὸς φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνει τίς ἀπαισιόδοξες διαπιστώσεις τοῦ Ρίτζερ γιὰ ἐξάπλωση τῶν ἀρχῶν τοῦ ταχυφαγείου σέ ὀλοένα καὶ περισσότερους τομείς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀκόμα καὶ σέ ἐκείνους πού θὰ θεωροῦσε κανένας ὅτι εἶναι καλύτερα προφυλαγμένοι. Ἀκόμα πιο ἀπαισιόδοξη, ὅμως, εἶναι ἡ σκέψη ὅτι οἱ φυσικοὶ διάδοχοι τοῦ πανεπιστημιακοῦ, οἱ σημερινοὶ φοιτητές, δέν πρόκειται νὰ ἀλλάξουν εὐκόλα τίς συντεταγμένες αὐτῆς τῆς πορείας, ἐφόσον καὶ αὐτοὶ θητεύουν σέ ἕνα σύστημα πού, μέσω τοῦ βαθμοῦ, ἀποθεώνει μέτρηση καὶ ποσότητα, καθιστώντας τὸ ταχυφαγεῖο τῆς γωνιάς σύγχρονη μητρόπολη.

1. Georg Ritzer, *The McDonaldization of Society*, Pine Forge Press, Newbury Park, Καλιφόρνια 1993, XVI-221 σ.

Ζάν-Πῶλ Σάρτρο

ΥΠΕΡ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΩΝ ΣΥΝΗΓΟΡΙΑ

Μετάφραση
Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
1994

Ἡ ἐξάντληση τῶν πανεπιστημίων ἦτοι τά ἠθικά γεγονότα τῆς κοινωνίας μας

τοῦ Νίκου Θεοτοκά

Tempora mutantur et nos mutamur in illis
|Οἱ καιροὶ ἀλλάζουν κι ἐμεῖς ἀλλάζουμε μαζί τους|

Ηταν προκλητικό τό περιεχόμενο τῆς συνέντευξης τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας στήν ἐφημερίδα *Τά Νέα* τῆς 7ης Νοεμβρίου. Ὁ τίτλος τοῦ δημοσιεύματος, ἕνα θεώρητο πεντάστηλο «Κατηγορώ», κάλυπτε σχεδόν τό πρωτοσέλιδο. Κι ὁ ὑπέρτιτλος «Βυζαντινισμός καί ἠθική κατάπτωση» ἀφοροῦσε εἰδικά τά ἀνώτατα ἐκπαιδευτικά μας ἰδρύματα. Ὁ κ. Γ.Α. Παπανδρέου θέτει τόν δάκτυλον ἐπί τῶν τύπων τῶν ἡλων. Καί ὁμολογεῖ γιά τήν ἀλήθεια τῆς πληγῆς, γιά τό αἷμα πού θά ἔπρεπε νά στάζει καί γιά τόν πόνο πού θά περιμένε κανεῖς νά προκαλεῖ.

Ὁ ὑπουργός θεβαίως δέν βλέπει παρά μόνο τή μεριά ἀπ' ὅπου βγήκε τό καρφί· κι ὄχι τή μεριά τῆς παλάμης πού δέχτηκε τό βάρος τῶν σφυριῶν. Μιλᾷει δηλαδή μόνο γιά τίς εὐθύνες τῶν πανεπιστημιακῶν. Κι ἀφήνει τίς εὐθύνες τῆς πολιτείας νά τίς πάρει τό ποτάμι. Τά λόγια του πάντως εἶναι διδακτικότερα καί εἰλικρινέστερα ἀπό τήν πλειάδα τῶν ιδεολογημάτων ἢ τῶν λογικῶν κατασκευῶν πού στήνουν οἱ θεράποντες τῆς καθ' ἡμᾶς ἀνωτάτης ἐκπαίδευσης, γιά νά φύγει ἀπό μπροστά τους τό *ποτήριον τοῦτο*.

Ἀνάμεσα στό πολλά (καί χορήζοντα συζήτησης) πού εἶπε ὁ κ. Παπανδρέου εἶναι καί τά ἑξῆς: «|..| Ὁ συγκεντρωτισμός, ὁ βυζαντινισμός καί ἡ δημοσιοὑπαλληλική νοοτροπία πού αὐτά καλλιεργοῦν, εὐνοῦχίζουν τίς καλύτερες προσπάθειες τῶν πανεπιστημιακῶν δασκάλων. Γι' αὐτόν τό λόγο βλέπουμε καί μιᾶ ἀποσύνθεση, ἀπογοήτευση καί ἐγκατάλειψη τοῦ συστήματος ἀπό τούς λειτουργούς τῆς ἐκπαίδευσης. Αἰσθάνονται ἀνήμποροι μπροστά σέ μιᾶ καφκική πραγματικότητα πού τούς βασανίζει καθημερινά. |...| Χρειάζεται τόλμη νά ἀναγνωρίσουμε ἀδυναμίες τοῦ συστήματος, τήν ἠθική κατάπτωση, καί νά ἀναλάβουμε ὄλοι τήν εὐθύνη τῶν ἀναγκαίων ἀλλαγῶν. |...| Ἡ σωστή λειτουργία τῶν πανεπιστημίων προϋποθέτει ἕνα διαφορετικό ἀκαδημαϊκό ἦθος καί τή γενικότερη πολιτική συμφωνία γιά τούς στόχους τῆς ἐκπαίδευσης».

Πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι τά λόγια αὐτά ἀναδίνουν τή μυρωδιά ἀπό τά κακῶς κείμενα τῶν ἑλληνικῶν ΑΕΙ. Καί εἶναι λόγια σκληρά, πού δέν μπορεῖ κανεῖς νά κάνει πῶς δέν τ' ἀκουσε. Ἄν σέ παλιότερες ἐποχές ὁ ὑπουργός Παιδείας εἶχε ἐκφραστεῖ μέ τέτοιο τρόπο γιά τούς θεράποντες τῶν πανεπιστημιακῶν μας πραγμάτων, θά 'χε σηκωθεί ὁ κόσμος στό πόδι καί θά φώναζε: «μᾶς γδύσανε· πιάστε τόν κλέφτη». Ἀκόμα καί οἱ κλέφτες θά θεωροῦσαν ὑποχρέωσή τους νά φωνάξουν «μᾶς

γδύσανε· πιάστε τόν κλέφτη». Μά οἱ κατά τά ἄλλα λαλίστατοι καί πολυγραφότατοι στό ΜΜΕ πανεπιστημιακοί μας σιωποῦν. Σιωπή μπροστά σέ χαρακτηρισμούς ὅπως: συγκεντρωτισμός, βυζαντινισμός, δημοσιοὑπαλληλική νοοτροπία, ἀποσύνθεση, ἀπογοήτευση καί ἐγκατάλειψη, καφκική πραγματικότητα πού βασανίζει, ἠθική κατάπτωση... Αὐτή ἡ σιωπή, πού ἐκφράζει τό λεγόμενο *esprit du corps* (τό πνεῦμα τοῦ πανεπιστημιακοῦ σώματος), ἀποτελεῖ μαρτυρία δεσμῶν συνενοχῆς, ἀδιαφορίας ἢ παραίτησης. Ἡ σιωπή τῶν πανεπιστημιακῶν μας λέει, φοβᾶμαι, πολύ περισσότερο ἀπό τά λόγια καί τά γραπτά τους.

Καί ἡ Ἀριστερά; Αὐτή γι' ἀκόμα μία φορά ἀποδεικνύεται κοιωμένη. Οἱ ἀριστεροὶ πανεπιστημιακοί μας, κουρασμένοι ἢ πνιγμένοι στίς ὑποθέσεις τους, δέχονται κι ἐκεῖνοι τό γάντι κατά πρόσωπο. Καί σιωποῦν. Ὅστόσο, αὐτό πού παίζεται εἶναι πολύ βαρύτερο ἀπ' τά παιγνίδια πού κατά καιρούς τούς ἔχουν ξυπνήσει ἢ τούς ἔχουν θυμίσει τόν παλιό τους ἀκτιβισμό. Τά παίγνια πού ἔχουν νά κάνουν μέ τίς ἐκλογές πρωτανικῶν ἀρχῶν ἢ προέδρων τμημάτων, οἱ «ἄθῳοι» συμβιβασμοί πού ἔχουν νά κάνουν μέ τή διαχείριση κονδυλίων πού ἀφοροῦν ἐρευνητικά ἢ ἐπιμορφωτικά προγράμματα.

Κανεῖς δέν θέλει νά δεῖ ὅτι αὐτό πού παίζεται σήμερα δέν εἶναι οὔτε ἡ θεμιτή ἐξεύρεση πόρων γιά τήν τόνωση τῆς οικονομίας οἰκογενειακῶν (ἢ πελατειακῶν) στρατηγικῶν οὔτε κἄν ὁ ἐν γένει ἐκσυγχρονισμός τοῦ πανεπιστημίου μας. Αὐτό πού συνιστᾷ τό διακύβευμα εἶναι ἡ ἴδια ἡ ὑπόσταση, ἡ ἀναπαραγωγή καί ἡ λειτουργία τῆς ἀνωτάτης ἐκπαίδευσης στόν τόπο μας. Εἰδικά δέ, δραματικῶς εἰδικά, εἶναι τό παρόν καί τό μέλλον τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν πού δέν τρέφονται πλέον παρὰ μόνο ἀπό τίς σάρκες τους.

Μπροστά σ' αὐτά, ἡ Ἀριστερά ποιεῖ τήν νήσαν (κάνει, δηλαδή, τήν πάπια): δημόσια, νά μὴ στενοχωρησοῦμε κανέναν. Ἡ γκρίνια ἐπιτρέπεται, ὅσο μένει γενική καί ἀπρόσωπη. Ἡ ἀριστεροσύνη τείνει νά γίνεται ὑπόθεση τοῦ σαλονιοῦ καί τῆς παρέας. Ὑπόθεση «καλῶν τρόπων». Τείνει δηλαδή νά εἶναι ἄλλοθι στήν καθημερινή ὑποταγή, ἢ στήν ἰδιοτελή συνενοχή, τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἀριστερᾶς στίς ἰσορροπίες πού ἐγκαθιδρύνουν οἱ πανεπιστημιακές αὐθεντίες: τά συστήματα ἐξουσίας πού δίνουν μορφή στό ἑλληνικό πανεπιστήμιο καί ψομί στους Ἑλληνες πανεπιστημιακούς. Ἐτσι, ὁμως, ἡ Ἀριστερά δέν μπορεῖ οὔτε κἄν νά ὑπερθεματίσει στό κατατεθειμένο, γενικά καί ἀπρόσωπο, «Κατηγορώ» τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας. Γιατί γιά τούς ἀνθρώπους τῆς Ἀριστερᾶς, γιά τούς ἀνθρώπους δηλαδή πού εἶναι μέσα στό πράγμα, τό γενικό καί ἀπρόσωπο «Κα

τηγορῶ» τοῦ κ. Παπανδρέου ἀφορᾶ συγκεκριμένα περιστατικά, πρόσωπα μέ ὀνοματεπώνυμο, μέ παρελθόν, μέ συγκεκριμένη δράση, μέ σημερινά ὄφίτσια.

Διαβάζοντας τή συνέντευξη τοῦ κ. Γ. Α. Παπανδρέου κι ἀναλογιζόμενος τίς (μη) ἀντιδράσεις πού τή συνόδευσαν, μοῦ ῥθε στό μυαλό ἕνα ποίημα τοῦ Ναζίμ Χικμέτ, ὅπως τό ᾄχα διαβάσει κάποτε (παλιά, πού ὄλοι τά διαβάσαμε τέτοια ἀνήσυχα κείμενα), σέ ἀπόδοση τοῦ Γιάννη Ρίτσου:

*Ἄν εἴμαστε ἔτσι πεινασμένοι κι ἔτσι τσακισμένοι
Ἄν εἴμαστε γδαρμένοι ὡς τό μεδούλι
καί πατημένοι σάν τσαμπιά νά δώσουμε ὄλο τό κρασί μας,
Τάχα θά πῶ πῶς εἶναι ἀπό δικό σου φταίξιμο; — ὄχι
Ὅμως καί σύ, ἀδελφέ μου, φταίς καμπόσο.*

Μέσα στή σιωπή, τό ἑλληνικό πανεπιστήμιο στήνεται κατά τά πρότυπα τῆς ἀυθαίρετης δόμησης. Τῆς ἐργολαδίας καί τῆς ἀντιπαροχῆς. Μπαζώματα, πανωσηκώματα, κόψιμο τῶν σπιτιῶν στά δύο γιά νά προικίσουν γιούς καί θυγατέρες πού ἔφτασαν σέ ἡλικία γάμου... Νέα πανεπιστημακά τμήματα πού φτιάχνονται γιά νά θεραπεύσουν ἕνα γνωστικό «τίποτα», ὑπηρετώντας, ὡς πρὸς τό σκοπό, τήν τροφοδότηση τοῦ καπρίτσιου ἢ τῆς κοιλιάς τῶν δημιουργῶν τους. Μέσα στή σιωπή τῆς λεγόμενης ἀκαδημαϊκῆς κοινότητος καταρρέουν ἢ ἀπονεκρώνονται παραδοσιακά τμήματα πού θεραπεύουν κρίσιμους τομεῖς τῆς ἐπιστήμης. Καί κανεῖς δέν αἰσθάνεται ὑποχρεωμένος νά

καταστήσει τό θέμα δημόσιο. Μ' ὄλο πού πρόκειται γιά πρόβλημα κατ' ἐξοχὴν δημόσιο.

Τό πανεπιστήμιο γίνεται χῶρος σκοταδισμοῦ, συντήρησης καί ἀυταρχικότητος. Ἔτσι, πρέπει νά ξαναποῦμε τά εἰπωμένα, πρέπει νά στήσουμε καί νά στηρίξουμε τούς θεσμούς πού θεωρούσαμε κατακτημένους, νά ἐπιβεβαιώσουμε τό αὐτονόητο καί τίς ἀκαδημαϊκῆς ἀρχές. Ὁ ἐκσυγχρονισμός, ὁ ὀρθολογισμός καί ἡ ἐλευθερία δέν εἶναι δεδομένα ἀλλά διακυβεύματα.

Περιορίζομαι νά θυμίσω τά λόγια μέ τά ὁποῖα ξεκινᾶ ἕνα ἀπό τά πολυδιαδασμένα καί πολυκουβεντιασμένα κείμενα τοῦ Κάντ, ἢ «Ἀπάντηση στό ἐρώτημα: τί εἶναι διαφωτισμός», (Mendelssohn, Kant, Hammann κ.ἄ., *Τί εἶναι Διαφωτισμός*, Κριτική, Ἀθήνα 1989, σ. 19):

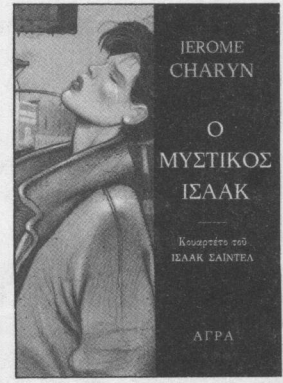
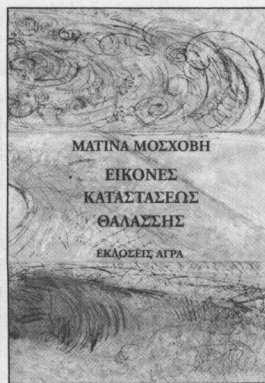
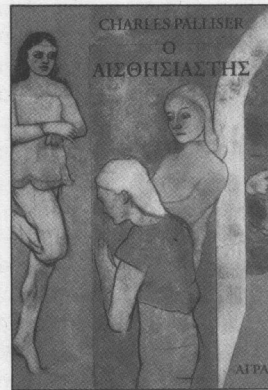
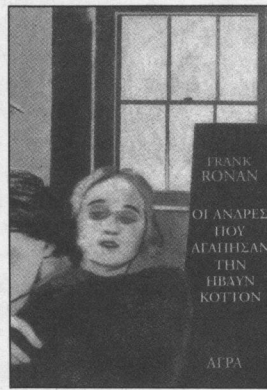
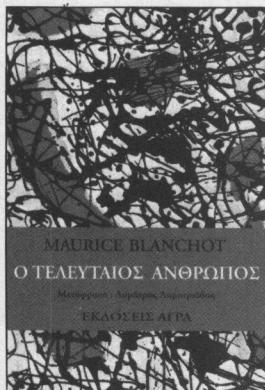
«Διαφωτισμός εἶναι ἡ ἐξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν ἀνωριμότητά του, γιά τήν ὁποία φταίει ὁ ἴδιος. Ἀνωριμότητα εἶναι ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νά μεταχειρίζεται τόν νοῦ του χωρίς τήν καθοδήγηση ἑνός ἄλλου. Γι' αὐτή του τήν ἀνωριμότητα φταίει ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπος, ἐφόσον ἡ αἰτία τῆς δέν ἐγκεῖται σέ ἀνεπάρκεια τοῦ νοῦ ἀλλά στήν ἔλλειψη τῆς ἀπόφασης καί τοῦ θάρρους νά μεταχειριστῆ τόν νοῦ χωρίς τήν καθοδήγηση ἑνός ἄλλου. Sapere aude! Νά ἔχεις τό θάρρος νά μεταχειρίσαι τόν δικό σου νοῦ! Αὐτή εἶναι ἡ ἐμβληματική φράση τοῦ διαφωτισμοῦ».

- Ἐνα, δύο, τρία, ἔτοιμη ἢ φωτογραφία...
- Μακριά γαϊδούρα...
- Στρατιωτάκια ἀκούνητα, ἀμίλητα κι ἀγέλαστα...

ΒΚ ΔΟΣΗΤΗΣ ΑΓΡΑ

1979 - 1994

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

του Κοσμᾶ Ψυχοπαίδη

Φέτος έκλεισαν 200 χρόνια από την ολοκλήρωση τῆς ἐκδόσης ἑνός ἀπό τὰ σημαντικότερα ἔργα στήν ἱστορία τῆς σύγχρονης σκέψης, τοῦ ἔργου τοῦ Κάντ *Ἡ θρησκεία ἐντός τῶν ὁρίων τοῦ λόγου καί μόνον* (Καινιγκσβέργη, ἐκδ. Νικολόβιους, α' ἐκδ. 1793, β' ἐκδ. 1979). Δέν συνάντησε βέβαια μεγάλο ἐνδιαφέρον αὐτή ἡ ἐπέτειος πού ἀφορᾷ ἕνα μεγάλο ἔργο τοῦ Διαφωτισμοῦ σέ μιά ἐποχή πού τό διαφωτιστικό ἐπιχείρημα σύρεται σέ ἀπολογία ἀπέναντι σέ διάφορες μορφές, ὅπως τῆ μομφή ὅτι ἀπέτυχε στό χειραφετητικό του πρόγραμμα ἢ ὅτι μεταβλήθηκε σέ λειτουργικό λόγο ἢ ἀκόμα ὅτι ὑποτίμησε τήν ἐμβέλεια τῶν ἀντιπάλων του ἀντιδιαφωτιστικῶν, ἱστορικῶν καί ἀνορθολογικῶν ἐπιχειρημάτων. Ὅποιος ἐγείρει τέτοιες μομφές παραγνωρίζει ὡστόσο ὅτι ἕνα ἔργο, ὅπως τό καντιανό κείμενο γιά τή θρησκεία, γράφτηκε ἀκριβῶς γιά νά ἀντιμετωπίσει μέ τούς ὅρους τῆς διαφωτιστικῆς φιλοσοφίας τὰ πραγματικά πρόβλήματα στά ὁποῖα οἱ μομφές αὐτές, ἔστω κι ἂν εἶναι κακόπιστες, ἀναφέρονται. Θέμα του εἶναι τό πρόβλημα τῆς πραγμάτωσης τοῦ διαφωτιστικοῦ προγράμματος ἐν ὄψει τῶν ἐμποδίων πού θέτουν σέ αὐτό ἀπό τή μιά πλευρά ἡ ἐργαλειακή χρήση τοῦ ἴδιου τοῦ λόγου καί ἀπό τήν ἄλλη οἱ ἱστορικά παραδεδομένες μορφές ζωῆς, ἡ πρόληψη καί ὁ φανατισμός (θρησκευτικός ἢ μή) καί τὰ συμφέροντα πού ἐνδύονται τίς μορφές αὐτές γιά νά κατισχύσουν. Ἔτσι εἶναι καί σήμερα δραματικά ἐπίκαιρο ὄχι νά ἀπορρίψουμε ἀνεξέταστα ἀλλά μᾶλλον νά ξανασκεφθοῦμε τό καντιανό κριτικό ἐπιχείρημα σέ ἕναν κόσμο πού ἐξακολουθεῖ, διακόσια χρόνια μετά τήν πρώτη διατύπωση τοῦ ἐπιχειρήματος αὐτοῦ, νά διέπεται ἀπό σχέσεις φανατισμοῦ καί ἀναξιοπρέπειας οἱ ὁποῖες ἀναπαράγονται μέσα ἀπό τίς ἐξορθολογισμένες τεχνικές τῆς ἐξουσίας.

Τό καντιανό κείμενο ξεκινᾷ μέ τή διαπίστωση ὅτι ἡ ἠθική βασίζεται στήν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐλεύθερου ὄντος πού δέν δεσμεύεται παρά ἀπό τή νομοθεσία τοῦ ἴδιου τοῦ λόγου καί συνεπῶς δέν χρειάζεται τή βοήθεια κάποιου ἄλλου (θεϊκοῦ) ὄντος γιά νά πράξει ὀρθά. Δέν παράγεται ἡ ἠθική ἀπό τή θρησκεία ἀλλά μᾶλλον ἡ θρησκεία πηγάζει ἀπό τήν ἠθική. Ἀποτελεῖ «διεύρυνση» τῆς. Ἄν αὐτή ἡ διεύρυνση γίνει κατά τρόπο αὐθαίρετο, ὁ ἄνθρωπος οδηγεῖται στή διαιώνιση τῶν

προλήψεων καί τοῦ φανατισμοῦ, ἂν, ὁμως, γίνει κατά κριτικό τρόπο μᾶς ἐπιτρέπει νά φθάσουμε σέ μιά ὀρθολογική ἀνακατασκευή τῆς ἰδέας τοῦ Θεοῦ.

Μέσα ἀπό τίς καντιανές ἀναλύσεις πού προσπαθοῦν νά διερευνήσουν τή φύση τῆς «συνθετικῆς κρίσης ἀ πριόρι» πού βεβαιώνει ὅτι ὑπάρχει Θεός καί γι' αὐτό ὑπάρχει ἕνα ὑψιστο ἀγαθό στόν κόσμο, ἀναδεικνύεται τό νόημα πού μπορεῖ νά λάβει ἡ ἰδέα τοῦ θείου γιά ἐλεύθερους ἀνθρώπους. Παρ' ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατά τή στιγμή πού δρᾷ ἠθικά (θά πρέπει νά) θέτει ὡς αὐτοσκοπό καί τόν γενικό τυπικό ἠθικό κανόνα ἀδιαφορώντας γιά τίς συνέπειες τῆς πράξης του, δέν παύει ὡστόσο νά ἀγωνιᾷ γιά τήν ἐκβαση αὐτῶν τῶν συνεπειῶν καί νά ἐλπίζει ὅτι οἱ πράξεις του, μαζί μέ αὐτές ὅλων τῶν ἄλλων δρώντων, θά συγκροτήσουν ἕνα περιεχόμενο ἀγαθό (τό ὑψιστο) γιά ὅλη τήν ἀνθρωπότητα. Ἡ ἰδέα αὐτή δέν ἐμφανίζεται ὡς κάποιο ἀντίθετο πρὸς τόν ἠθικό φορμαλισμό εὐδαιμονιστικό πρόγραμμα, ἀλλά προβάλλεται ὡς «τελικός σκοπός» καί ἐκδήλωση τῆς ἀγάπης μας πρὸς τούς ἄλλους καί πρὸς τόν κόσμο μέ τή μορφή τοῦ θείου.

Ἡ ἀνακατασκευή αὐτή τοῦ θείου μέ ἀναφορά στό ἔλλογο ἔχει βαρύνουσες συνέπειες γιά τήν ἀξιολόγηση τῆς ἰσχύος θεολογικῶν ἐπιχειρημάτων. Κατά τή διαμάχη μεταξύ θεολόγων καί φιλοσόφων (πρόκειται γιά μιά ἐκδήλωση τῆς «Διένεξης μεταξύ τῶν Πανεπιστημιακῶν Σχολῶν» πού εἶναι τό ρητό ἢ τό ὑπόροητο θέμα πολλῶν καντιανῶν ἔργων) κάθε θεολόγος ἐμφανίζεται ἐσωτερικά διχασμένος: εἶναι ἱερωμένος ἀφ' ἑνός καί ἐπιστήμονας ἀφ' ἑτέρου. Ὁ ἐπιστήμονας γιά νά μὴν περιπέσει σέ ἀντιφάσεις θά πρέπει νά ἐφαρμόσει στήν ἴδια του τή θεολογική σκέψη τό διαφωτιστικό πρόγραμμα τῆς ἀνακατασκευῆς δογματικῶν περιεχομένων κατά τρόπο πού νά ἐπιτρέψει τόν ἔλεγχο τῆς συμβατότητάς τους μέ ἔλλογα περιεχόμενα. Ἀναπαράγονται ἔτσι πολύπλοκες διαδικασίες ἀλληλοελέγχων καί λογοκρισιῶν μεταξύ φιλοσοφικοῦ, ἐπιστημονικοῦ-θεολογικοῦ καί θρησκευτικοῦ λόγου. Μέσα ἀπό αὐτές ἐπιβεβαιώνεται ὄχι κάποιο θεολογικό δόγμα ἀλλά ὁ Διαφωτισμός καί ἡ κριτική σκέψη. Μονόπλευρες καί δογματικές διδασκαλίες ἀνασκευάζονται ἐνῶ διαδεδομένες σέ ἕνα εὐρύτερο κοινό γνώμες (ἢ δόξα) γδύνονται ἀπό τό «μυστικιστικό τους ἐπικάλυμμα» καί ἀναξιεῖται καί ἀναδεικνύεται σέ αὐτές ὁ ἔλλογός τους πυρήνας.

Ἡ ἀνάλυση τῆς ἀρχῆς τοῦ «κακοῦ» ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα τῆς ἐπιχειρούμενης νέας θεμελίωσης. Τὸ κακό, γράφει ὁ Κάντ, κατοικεῖ μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση μαζί με τὸ καλό. Ἡ ρίζα τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ καλοῦ μπορεῖ νὰ ἀνευρεθῆ μέσα στὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις, στὶς αἰσθητηριακές δηλαδή δυνάμεις καὶ στὸν ἀνθρώπινο λόγο. Ἀλλὰ αὐτὸ πού εἶναι ἐδῶ σημαντικό εἶναι ὅτι τὸ κακό δὲν παράγεται μηχανιστικά ἀπὸ τίς αἰσθήσεις, τὴν ἐμπάθεια, τίς ὀρμές κλπ. μὰ προσεγγίζεται ὡς στρέβλωση καὶ ἀντιστροφή τῆς φύσης μας, γιὰ τὴν ὁποία ἐμεῖς οἱ ἴδιοι εἴμαστε ὑπεύθυνοι. Ἄρα τίθεται ὡς πρόβλημα πράξης νὰ υπερβούμε αὐτὴ τὴ στρέβλωση καὶ νὰ μετατρέψουμε τὸ κακό σὲ καλό. Αὐτὸ εἶναι πρόβλημα ἠθικῆς παιδείας. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα ἠθικῆς παιδείας θὰ ἴπταν λάθος νὰ προσεγγισθῆ ὡς πρόβλημα βελτίωσης τῶν ἠθῶν. (Θὰ ἔπαφτε κανεῖς, σὲ μιά τέτοια περίπτωση, στὴν ἱστορική παγίδα καθὼς θὰ ἐξαροῦσε ἓνα κανονιστικὰ δεσμευτικὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴν κάθε φορὰ ἱστορική διαμόρφωση τῆς κατάστασης τῶν ἠθῶν.) Τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς παιδείας θὰ πρέπει νὰ προσεγγισθῆ ἀπὸ τὴν πλευρὰ κανονιστικὰ ἀποδεκτῶν καὶ μάλιστα δεσμευτικῶν ἀποτελεσμάτων ὡς «πρόβλημα μετατροπῆς τοῦ τρόπου σκέψης» καὶ ὡς «θεμελίωση ἐνὸς χαρακτήρα». Οἱ προαναφερθέντες καντιανοὶ ὅροι παραπέμπουν στὶς πρακτικὰς ἀξίες τῆς υπερβατολογικῆς συστηματικῆς, στὴν ἐλευθερία ὑπὸ νόμους καὶ στὴν αὐτονομία. Ἡ ἀξίωση μιᾶς ἀλλαγῆς στὸν τρόπο πού αἰσθανόμαστε καὶ νοηματοδοτοῦμε συμπίπτει με τὸ αἴτημα ἐγκατάλειψης τοῦ ἑτεροκαθορισμοῦ καὶ ὑποκατάστασής του ἀπὸ τὴν αὐτόνομη δραστηριότητα.

Ἀπὸ τὴν καντιανὴ ἀνάλυση προκύπτει ὅτι οὔτε ἡ ἀνθρώπινη αἴσθηση ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ φρονησιακὸ πράττειν πού ἐπιδιώκει τὴν εὐδαιμονία τῶν δρώντων εἶναι κάτι τὸ ἀμαρτωλὸ ἢ καταδικαστέο, ὅπως θεωροῦν ὀρισμένες ἐπιφανειακὰς ἀναγνώσεις τῆς καντιανῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας. Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τίς αἰσθήσεις του οἱ ὁποῖες συμμετέχουν στὴ συγκρότηση αὐτοῦ πού εἶναι γι' αὐτόν ἡ εὐδαιμονία του. Ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ θέσει τὸ ἐρώτημα σὲ τί συνίσταται αὐτὴ ἡ εὐδαιμονία. Ἡ εὐδαιμονία φαίνεται νὰ συνίσταται σὲ ἓναν τύπο βίου καὶ πράττειν πού *ὑπερβαίνει* τίς ἀποκλειστικὰς ἐργαλειακὰς προσδιορισμένες πρακτικὰς πού κινητοποιοῦν τὰ κάθε φορὰ πρόσφορα μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν οἰονδηίοτε ἐγωιστικῶν σκοπῶν (μιὰ σκέψη πού διατυπώνεται με σαφήνεια ἀπὸ τὸν Κάντ στὴν πρώτη γραφὴ τῆς «Εἰσαγωγῆς» του στὴν τρίτη Κριτικὴ του). Καὶ σίγουρα τὸ εὐδαιμονιστικὸ πρακτικὸ ἰδεῶδες, τοῦ ὁποῖου ἡ φύση παραμένει πάντα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἀνοικτὸ πρόβλημα, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀντιβαίνει στὰ κελεύσματα τοῦ ἠθικοπρακτικοῦ λόγου.

Βρισκόμαστε ἐδῶ στὸν πυρήνα τῆς καντιανῆς θεολογικῆς θεμελίωσης. Ἡ ἰδέα τῆς εὐδαιμονίας πού δὲν συγκρούεται με τὴν ἠθικότητα σηματοδοτεῖ γιὰ τὸν Κάντ τὴν ἰδιαίτερη μορφὴ ἀνόρθωσης τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Αὐτὴ τὴν ἀνόρθωση/ἀνύψωση οἱ ἄνθρωποι τὴ φαντάζονται ὡς ταπείνωση τοῦ Θεοῦ ὥστε νὰ καταστῆ ἀνθρώπινος. Ἡ ἰδέα αὐτὴ συμπίπτει με τὴν ἰδέα ἐνὸς ἀνθρώπου πού πράττει τὸ ἀγαθὸ στὸν μέγιστο βαθμὸ καὶ ὑποφέρει τὰ μεγαλύτερα δεινὰ χάριν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἀκόμη καὶ τῶν ἐχθρῶν του (υἱὸς Θεοῦ).

Εἶδαμε ὅτι γιὰ τὸν Κάντ τὸ γεγονός ὅτι τὸ κακό εἶναι ἐγγεγραμμένο στὴν ἀνθρώπινη φύση δὲν θεμελιώνει μιὰ ντετερμινιστικὴ θεωρία γιὰ τὴν πράξη. Στὴν ἐρώτηση γιατί ὁ καλὸς καὶ παντοδύναμος Θεὸς δὲν ἐξαφανίζει τὸν κακὸ διάβολο (τὸ «βασίλειο τοῦ σκότους» γιὰ τὸ ὁποῖο μίλησε καὶ ὁ Χόμπερς στὸν *Λεδιάθαν*) ἢ ἀπάντηση εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος κυβερνιέται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας καὶ ὁ, τὸ καλὸ ἢ κακό εἶναι νὰ τὸν βρεῖ θὰ πρέπει νὰ τὸ καταλογίσει στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του. Ἀναγνώ-

ρίζουμε ἐδῶ τὴ θέση ὅτι ὁ ἄνθρωπος χαρακτηρίζεται ἀπὸ «ἀνωριμότητα», γιὰ τὴν ὁποία εἶναι ὑπεύθυνος καὶ τὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ ὑπερβῆ με τίς δικὰς του δυνάμεις — μιὰ θέση πού διέπει καὶ τὸ καντιανὸ δοκίμιο γιὰ τὸν Διαφωτισμό. Στὸ κείμενο γιὰ τὴ θρησκεία ἐγείρεται συναφῶς τὸ αἴτημα τῆς πραγματοποίησής μιᾶς «κυβέρνησης ἀπὸ ἐλευθερία» πού δὲν μπόρεσε νὰ πραγματοποιηθῆ μέσα ἀπὸ τίς σχέσεις πού χαρακτηρίζαν τίς ἐβραϊκὰς κοινωνίες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπου κυβερνοῦσε ἡ τυφλὴ ὑποταγὴ στὸ νόμο καὶ δὲν εἶχε ἀναπτύχθῆ ἡ ὑποκειμενικὴ ἐσωτερικότητα. Ἡ κυβέρνηση αὐτὴ ἀποτελεῖ αἴτημα πρὸς πραγμάτωση γιὰ τὸν σύγχρονο (χριστιανικὸ) κόσμο, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει με τὴ σειρά του νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὰ ἱερατεῖα καὶ τὸν δογματισμὸ γιὰ νὰ τὴν ὑλοποιήσῃ. Διατυπώνεται ἐδῶ ἓνα ἰδεῶδες «ὑποκειμενικῆς θρησκείας» πού ἀποτελεῖ προανάκρουσμα τῆς κριτικῆς τῆς θρησκείας στὰ νεανικά ἐγγελεμένα κείμενα τῆς Βέρονης καὶ τῆς Φραγκφούρτης καὶ τῆς σπερματικῆς διαλεκτικῆς θεωρίας πάνω στὴ σχέση ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου πού διατυπώνεται ἐκεῖ.

Στὸ τρίτο τμῆμα τοῦ καντιανοῦ κειμένου γιὰ τὴ θρησκεία θεματοποιεῖται κεντρικὰ ἡ σχέση θρησκείας καὶ πολιτικῆς. Ἡ ἰδέα τῆς ἠθικῆς πολιτείας ἀντιπαρατίθεται πρὸς τὸ ἠθικὰ οὐδέτερο πολιτικὸ κράτος. Ἡ ἠθικοποίηση τῆς κοινωνίας δὲν μπορεῖ νὰ λάβῃ χώρα ἐξω ἀπὸ ἓνα πολιτικὸ ὅλον πού ἔχει συγκροτηθῆ στὴ βάση γενικῶν νόμων, ἐλευθερίας καὶ ἰσότητος καὶ πού εὐνοεῖ τὴν ἀνάπτυξη ἠθικῶν στάσεων. Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ ἡ συγκρότηση πολιτικῆς κοινωνίας γιὰ νὰ ἐπέλθῃ αὐτὴ ἡ ἠθικοποίηση. Χρειάζεται ἡ κινητοποίηση τῶν ἀνθρώπων προκειμένου νὰ πραγματοποιηθοῦν συλλογικὰς ἠθικὰς σχέσεις. Ἡ πραγμάτωση αὐτὴ προϋποθέτει μιὰ διπλὴ μετατόπιση. Ἀπ' ἐνὸς τὴ μετατόπιση ἀπὸ τὴ στάση τοῦ ἀτομικοῦ ἠθικοῦ δρώντος πού προσανατολίζει μὲν τὸ πράττειν του πρὸς κατηγορικὰς προσταγὰς ἀλλὰ ἀδιαφορεῖ γιὰ τίς συνέπειες τῆς συμπεριφορᾶς του πάνω στὶς κοινωνικὰς σχέσεις πρὸς στάσεις πού προϋποθέτουν ὄχι μόνον τὴν ἠθικὴ θεμελίωση ἀλλὰ καὶ τὴν μέριμνα γιὰ τίς συνέπειες τῆς πράξης. Προϋποθέτει ἀπ' ἑτέρου τὴ μετατόπιση τῆς κατεύθυνσης τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης ἀπὸ τὴν πίστη στὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ ἐκκλησία, στὴν ὁποία ἀνήκει ὁ κάθε δρῶν, πρὸς τὴν «καθαρὴ θρησκευτικὴ πίστη». Ἐγείρεται τὸ αἴτημα ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἠθικὴ νὰ παραμερισθῆ ἀπὸ μιὰ ἀναστοχαστικὴ ἠθικὴ καὶ μιὰ ἔλλογη θρησκεία (μιὰ ἰδέα πού ἀνευρίσκεται ἤδη στὸν Ρουσό).

Ἡ καντιανὴ κριτικὴ τῆς θρησκείας ἀφήνει —ἐπιδιώκει νὰ ἀφήσει— ἀνοικτὰ ὀρισμένα ἐρωτήματα ἀναφερόμενα στὴν ἐμβέλεια τῆς «θεολογικῆς διάστασης» στὸν ἀνθρώπινο βίον. Μήπως ἡ κριτικὴ, ἀντιπαραθέτοντας ἓνα ὀρθολογικὸ ἰδεῶδες στὸν δογματισμὸ, κινδυνεύει ταυτόχρονα νὰ ὑποβαθμίσει ἢ καὶ νὰ ἐξαφανίσει ἀπὸ τὸ ὄπτικὸ τῆς πεδίο ἐκεῖνα τὰ πεδία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς πού ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν ὀρθολογικὴ θεμελίωση τόσο τοῦ ἠθικοῦ ὅσο καὶ τοῦ ἐργαλειακοῦ πράττειν, μήπως κινδυνεύει νὰ ἀγνοήσῃ τὰ μὴ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα τῆς ἴδιας μας τῆς ὀρθοπραξίας πού ἀφοροῦν τὴν τύχη, τὴν ἀρρώστια, τὸν ἔρωτα ἢ τὸ θάνατο; Ἡ καντιανὴ κριτικὴ θεμελιώνεται στὸ αἴτημα συμβατότητας τῶν πεδίων αὐτῶν με τὴν ἔλλογη ἠθικὴ ἀξίωση μιᾶς ζωῆς πού καὶ στὰ πῶς τυχαῖα τῆς σκαμπανεμάσματα δὲν θὰ παύει νὰ διέπεται ἀπὸ δικαιοσύνη καὶ ἀξιοπρέπεια. Ἀλλὰ οἱ ἀξιώσεις αὐτὲς δὲν ἐξαντλοῦν τὰ νοήματα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἀποτελοῦν ὡστόσο, θὰ ὑπογραμμίσῃ ἡ καντιανὴ κριτικὴ, ὅρο γιὰ νὰ συγκροτηθοῦν τὰ νοήματα αὐτὰ στὶς διακυμάνσεις, διακινδυνεύσεις καὶ πολυσημίες τους καὶ νὰ μὴν ὑποκατασταθοῦν ἀπὸ νοθευμένες σημασίες πού ὑποκρίνονται ὅτι εἶναι πῶς πρωτογενεῖς ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κριτικὴ, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα συγκροτοῦνται μέσα ἀπὸ τὸν φόβο, τὴν ἐξουσία, τὸν δογματισμὸ καὶ τὴν ἀναξιοπρέπεια.

Ο ΧΑΪΝΤΕΓΓΕΡ ΩΣ ΘΕΜΕΛΙΑΚΟΣ ΚΡΙΤΙΚΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ

του Νικόλα Σεβαστάκη

Από τα γραπτά του Μάρτιν Χάιντεγγερ, στά όποια γίνεται λόγος περί νεωτερικότητας (Neuzeit), απουσιάζει μία έκτενης και αυτόνομη αναφορά στο έρώτημα του πολιτικού. Αντίθετα, ίχνη μιās πολιτικής σκέψης βρίσκονται διεσπαρμένα στις έρωτηματοθεσίες σχετικά με τή μοντέρνα τεχνική, τόν μηδενισμό, τή μεταφυσική γένεση τής διαλεκτικής ύποκειμένου και αντικειμένου, διαλεκτική πού κατά τόν Χάιντεγγερ ιδρύει τήν ουσία τών μοντέρνων καιρών τής δυτικής και από ένα σημείο και μετά πλανητικής ανθρωπότητας. Αν ή πολιτική ύπάρχει στό νοϋ του Χάιντεγγερ, δέν είναι παρά ως έξάρτημα τής τεχνικής ή ως ύποπρόϊόν του μεταφυσικού ύποκειμενισμού πού θέλει τόν άνθρωπο «ύποκείμενο» και τόν κόσμο «αντικείμενο» τής δράσης του, ποτέ, όμως, δέν καθίσταται «άξια έρώτησης» ως μία ουσιαστική διάσταση τής ιστορικής ύπαρξης.

Είναι γνωστό επίσης ότι ό Χάιντεγγερ δέν ενδιαφέρθηκε φιλοσοφικά για τή γεγονοτική ζωντανή ιστορική ύπαρξη τών ανθρώπων αλλά για τήν οντολογική σκιά αυτής τής ύπαρξης: τό Dasein ή αργότερα τό Είναι «αυτό τουτο» πέρα από τόν άνθρωπο.¹ Για τόν Γερμανό διανοητή τό πολιτικό φαινόμενο δέν συγκαταλέγεται ανάμεσα στά «ουσιώδη φαινόμενα» τής νεωτερικότητας ούτε έχει ιδιόζουσα συμμετοχή στόν «ουσιώδη σχηματισμό» (Wesengestalt) τής μοντέρνας εποχής.

Οί έκφράσεις αυτές («ουσιώδη φαινόμενα», «σχηματισμός ουσίας») άνοίγουν ένα ενδιαφέρον κείμενο του Χάιντεγγερ με τόν τίτλο *Η Έποχή τής Κοσμοεικόνας, Die Zeit des Weltbildes*. Τό βρίσκουμε δημοσιευμένο στόν τόμο *Holzwege* του 1949 αλλά, στό μεγαλύτερο μέρος του, πρόκειται για τό κείμενο μιās διάλεξης πού χρονολογείται από τό 1938 και έφερε τόν πλήρη τίτλο *Η θεμελίωση τής μοντέρνας κοσμοεικόνας από τή μεταφυσική*.

Θά σταθούμε σε όρισμένα άξιοπρόσεκτα σημεία του κειμένου αυτού για δύο συναφείς σημαντικούς λόγους: Πρώτα γιατί στην *Έποχή τής Κοσμοεικόνας* συναντούμε συμπικνωμένες τίς κυριότερες έμμονές του φιλοσόφου έναντι τής νεωτερικότητας. Κι έπειτα, γιατί τό έν λόγω κείμενο φωτίζει έπαρκώς τή σκοτεινή και τραυματική σχέση ανάμεσα στη χαιντεγγεριανή σκέψη και στην πολιτική νεωτερικότητα.

Έπιθυμούμε να γίνει σαφές ότι η έμφανής — και ένιστε σκανδαλώδης — άποσιώπηση του πολιτικού στόν Χάιντεγγερ δέν μπορεί να έρμηνευτεί από τό ίδιο τό τυπικά χαιντεγγεριανό σχήμα μιās διάκρισης ανάμεσα στην οντολογική διερώτηση (έπίπεδο του ουσιώδους/Wesentlich) και στην όντική διερεύνηση, ανάμεσα δηλαδή στην έρώτηση περί του νοήματος του Είναι και στις άπορίες σχετικά με μία άπομονωμένη όντική περιοχή με τό όνομα πολιτική.² Θά ισχυριστούμε, αντίθετα, ότι αυτή ή άποσιώπηση έκπηγάει από τήν περιφρονητική έκχώρηση του μοντέρνου πολιτικού στόν μεταφυσικό κλοιό πού όρίζεται από τή σχέση ύποκειμένου και αντικειμένου, σχέση ή όποια περιγράφεται από τόν Χάιντεγγερ ως άποκλειστικά κυριαρχική, μονοσήμαντα ύπολογιστική και ρυθμισμένη από μία άπεριοριστη «θέληση για δύναμη». Η έρμηνεία τής νεωτερικότητας στό πλαίσιο τής όμογενοποιητικής και ίσοπεδωτικής οντολογικής έρμηνευτικής ως «έποχή τής τεχνικής», άποτελεί τήν καταλληλότερη άφετηρία για τή δικαιολόγηση αυτής τής περιφρόνησης.

Δέν λησμονούμε ωστόσο ότι ή περιοριστική άναγωγή του μοντέρνου πολιτικού όρίζοντα στό μοτίβο τής σύγκρουσης για τήν «κυριαρχία πάνω στη γή»³ από όμοειδείς θελήσεις έξουσίας μπορεί να θεωρηθεί και ως πυρήνας μιās θεμελιακής κριτικής στην πολιτική νεωτερικότητα.⁴ Τό παράδοξο είναι ότι στόν Χάιντεγγερ αυτή ή λανθάνουσα ριζοσπαστικότητα ένδύεται άκριδώς τή μορφή τής άριστοκρατικής περιφρόνησης.

1. Για τό πώς έρμηνεύει ό ίδιος ό Χάιντεγγερ τή σκέψη του ανθρώπου ως Dasein και τή σχέση Dasein και Είναι (Sein) βλ. *Επιστολή για τόν Άνθρωπισμό*, Έκδ. Ροές (μτφ: Γ. Ξηροπαίδης), 1987.

2. Έκκινώντας από τήν περίφημη οντολογική διαφορά Είναι/όντος ό Χάιντεγγερ συχνότατα άρνείται να άποδράσει από αυτό πού άποκαλεί «Σκέψη του Είναι» για να μην έκπέσει στη μεταφυσική θεωρητική φράση. Έτσι λ.χ. διαβεβαιώνει πώς δέν τόν ενδιαφέρει ή τεχνική αλλά ή ουσία (Wesen) τής τεχνικής, ή ουσία (Wesen) τής γλώσσας κ.ο.κ. Η ουσία βέβαια έδώ δέν μεταφράζει τήν παραδοσιακή μεταφυσική essentia αλλά αυτό τό πριν τής διάκρισης essential/existentia: τό ίδιο τό Είναι στην ιστορική μορφαία «άπονομή» του.

3. Heidegger, *Vorträge und Aufsätze*, Pfullingen, 1954.

ή όποία συγκάλυπτεται από τή διάκριση ανάμεσα στό όντο-λογικά ούσιώδες και τό όντικά έπουσιώδες. Μέ άλλα λόγια, άν θά νομιμοποιούμασε νά μιλήσουμε γιά έναν χαιντεγκεριανό κριτικό λόγο τής πολιτικής, δέν μποροϋμε νά μίν μείνουμε στό γεγονός ότι αυτός σπανίως άσκειται «άπευθείας» στά πολιτικά φαινόμενα ενώ τής περισσότερες φορές ένθυλακώνεται στό γενικό «πρόγραμμα» όντολογικής άποδόμησης τών θεμελιών τής νεωτερικότητας. Αύτά τά θεμέλια (Grundes) πού παθιάζουν τόν Χαιντεγκερ δέν είναι, ώστόσο, πολιτικά. Η ούσία, das Wesen, τής πολιτικής δέν είναι πολιτική. Τούτη ή φράση θά μποροϋσε νά γραφτεί από τόν φιλόσοφο και ώστόσο δέν γραφτηκε. Γιατί;

Στή συνέχεια θά έπιχειρήσουμε νά άπαντήσουμε κριτικά sé αυτό τό έρώτημα.

Στά πέντε «ουσιώδη φαινόμενα» τής νεωτερικότητας τά όποία έπισημαίνει ό Χαιντεγκερ στήν αρχή τής *Εποχής τής Κοσμοεικόνας* δέν φαίνεται νά υπάρχει χώρος γιά τής διεργασίες τής πολιτικής νεωτερικότητας. Δέν συναντοϋμε ρητή άναφορά στή συγκρότηση του μοντέρνου έθνικου κράτους, στίς πολιτικές έπαναστάσεις, στή δημοκρατία ή στίς άλλες τής δημόσιου χώρου και τήν άνάδυση τών σύγχρονων μορφών πολιτικής ύποκειμενικότητας. Τά ούσιώδη φαινόμενα κατά Χαιντεγκερ είναι ή σύγχρονη έπιστήμη (οί «μαθηματικοποιημένες έπιστήμες τής φύσης»), ή έκμηχανισμένη τεχνολογία, ή ένσωμάτωση τής τέχνης στίς έπικυρωτικές κατηγορίες τής αισθητικής, ή πολιτισμική και άξιολογική έρμηνεία τής ιστορίας και, τέλος, ή «στέρηση τών θεών» (Entgötterung), έννοια πού όπως διευκρινίζει ό φιλόσοφος δέν παρατέμπει sé ένα κάποιο τέλος τής θρησκευτικότητας αλλά, αντίθετα, αρχίζει από τή μετάπτωση τής σχέσης μέ τό θείο sé θρησκευτικό —κυρίως: χριστιανικό— βίωμα.

Ο σκοπός του Χαιντεγκερ, όπως δηλώνεται εύθαρσώς από τής πρώτες γραμμές του κεμένου, είναι νά βρει τό κοινό «μεταφυσικό θεμέλιο» όλων αυτών τών φαινομενικά άνεξάρτητων μεταξύ τους φαινομένων και νά τό κάνει «άξιερώτητο» (Fragwürdig).

Τό «μεταφυσικό θεμέλιο» έμπεριέχει δύο συνιστώσες, μία καθορισμένη αντίληψη του όντος (Aufassung des Seiendes) και μία έννοια τής αλήθειας (Begriff der Wahrheit). Ο στοχασμός τών ούσιωδών φαινομένων έπιχειρεί έτσι νά άποσαφηνίσει συγχρόνως τή γενική μοντέρνα αντίληψη του όντος και τήν έννοια τής αλήθειας πού άνταποκρίνεται sé αυτή τήν αντίληψη. Μέσα από τή συνάντηση τής σκέψης μέ τή διττή στιγμή τής μεταφυσικής θεμελίωσης προβάλλει ή άναγκαιότητα καθορισμού τής ούσίας (Wesen) τής νεωτερικότητας, ή όποία κυβερνά in secreto όλη τήν πλούσια φαινομενολογία μέ τήν όποία τήν περιγράφουν ό κοινός νοϋς ή οί κοινωνικές έπιστήμες.

Η κατά Χαιντεγκερ ούσία τής νεωτερικότητας δέν έγκειται άπλώς στήν άπελευθέρωση του άνθρώπου (Befreiung des Menschen) από τά ποικίλα δεσμά τών προηγούμενων εποχών αλλά στό ότι γιά πρώτη φορά ό άνθρωπος έμφανίζεται στό προσκήνιο ως ύποκείμενο έναντι του κόσμου ως άντικείμενο.⁶

Πιό σημαντική, όμως, και από τή χειραφέτηση του άνθρώπου από «δεσμά» και από τή μετατροπή του sé «ύποκείμενο» είναι ή μοντέρνα αντίληψη τής όλότητας του όντος ως «άναπαράστασης», ή θεώρηση του κόσμου υπό τό πρίσμα τής Weltbild, τής κοσμοεικόνας/κοσμοαντίληψης. Ο κόσμος κατακτάται ως εικόνα (Bild), δηλαδή ως σχηματισμός άναπαράστασης μέ κριτήριο αλήθειας τή «βεβαιότητα» και άρα ή σχέση τών μοντέρνων μέ τόν κόσμο γίνεται διακύβευμα τών Weltanschauungen, τών «κοσμοθεωρήσεων». Ο άγώνας άνάμεσα στίς άνταγωνιστικές Weltanschauungen⁷ προκύπτει λοιπόν από τήν

ιστορική έπενέργεια του μεταφυσικού θεμελίου άφ' ενός στή συγχρονική διεργασία ύποκειμενοποίησης του άνθρώπου και άντικειμενοποίησης τής φύσης και άφ' έτέρου στό γεγονός πώς τούτη ή διεργασία όμολογεί sé μία νέα αλήθεια του Είναι ως «άναπαριστάνειν» (Vorstellen).

Μέ βάση αυτή τήν άνακάλυψη ό φιλόσοφος άναπτύσσει μία σειρά από έπιχειρήματα —άν έχει νόημα αυτή ή λέξη στό φρασεολογικό σύμπαν του Χαιντεγκερ— γιά τήν άποφασιστική σημασία τής καρτεσιανής στιγμής, τής ριζικής διαφορά «μοντέρνας» και «αρχαίας» αλήθειας του Είναι, τή νεωτερικότητα τής σύγχρονης scientia sé σχέση μέ τή μεσαιωνική και αρχαία γνώση... Δέν άξίζει ίσως νά προχωρήσουμε sé λεπτομερέστερη έξακρίβωση τών έπιχειρημάτων αυτών. Πρόκειται γιά τυπικά χαιντεγκεριανές έρμηνευτικές ύποθέσεις πού τής συναντοϋμε sé ένα πλήθος από κείμενα, στήν *Επιστολή γιά τόν Άνθρωπισμό* (1946), στίς σημειώσεις μέ τόν τίτλο *Υπέρδωση τής μεταφυσικής*, γραμμένες ως επί τό πλείστον τά χρόνια του Παγκόσμιου Πολέμου, στους δύο τόμους γιά τόν Νίτσε (Nietzsche I και II), στό δοκίμιο γιά τήν ούσία τής τεχνικής, άκόμα και στά γραπτά πάνω στους Προσωκρατικούς και τόν Χαιντερλιν.

Προσπαθώντας νά έντοπίσουμε τά βασικά μοτίβα τής χαιντεγκεριανής θεμελιακής κριτικής στήν πολιτική νεωτερικότητα, σχηματίζουμε κάποιες σαφείς έντυπώσεις. Τής καταγράφουμε λοιπόν τηλεγραφικά και σχηματοποιώντας:

1. Η ούσία τής «νεωτερικότητας» έγκειται στήν εργαλειοποίηση του Είναι και του ίδιου του μοντέρνου άνθρώπου πού άκρωτηριάζεται ως ύποκείμενο τής παραγωγής. Αύτη ή τελευταία νοείται ταυτόχρονα ως οικονομική και διανοητική, παραγωγή ύλικών άντικειμένων και «σχηματισμών άναπαράστασης» ή άξιών. Ο όρθός λόγος (Vernunft) έμπεριέχει τό Vernehmen, μία ήγεμονιστική άξίωση κατάληψης-σύλληψης του όντος, ή όποία είναι ή άλλη όψη τής Catio όπου κυριαρχεί ή ύπολογιστική πράξη (reor: λογαριάζω, Rechnung: ύπολογισμός), ή λογιστικοποίηση του κόσμου.

Τά έτυμολογικά παίγνια του Χαιντεγκερ άναδεικνύουν έτσι ένα άποκλειστικά οικονομικό-εργαλειικό νόημα του Λόγου, τό όποιο δρώ και όταν ό Λόγος έχει τήν κλασική σημασία τής «όρθολογικής κατασκευής» άκριβών παραστάσεων γιά τόν κόσμο.

2. Ως εκ τούτου, ή χειραφετησιακή δυναμική τών μοντέρνων καιρών, τό αίτημα λ.χ. τής άυτονομίας του κοινωνικού άνθρώπου από τήν άυθεντία κάθε ιερής και κοσμικής άνεξέλεγκτης έξουσίας δέν είναι παρά ένας δόλος τών Weltanschauungen, τών κοσμοθεωρήσεων πού όλες τους μεταφράζουν τήν έκπτωση του κόσμου από άνοιγμα/δωρεά του Είναι (ή παιχνίδι και «έλεύθερο χρονικό πεδίο»: Zeit Spiel-Raum) sé άθυρμα του ύποκειμενισμού του res cogitans/volens και του άντικειμενισμού τών δεδομένων, τών data, τών στοιχείων ενός τεχνολογικού πολιτισμού.

4. Οί νιτσεικές και σμιτιανές καταβολές ενός τέτοιου τρόπου διάτύπωσης του πολιτικού έρωτήματος είναι προφανείς και δέν πρέπει νά ξεχνίζουν αυτούς πού γνωρίζουν τής πνευματικές συγγένειες του στοχαστή. Γιά τό κλίμα τών ιδεών πού συνδέει τούς νεονιτσεικούς τής Δεξιάς και τόν Χαιντεγκερ, βλ. Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism (Technology, culture and politics in Weimar and Third Reich)*, Cambridge 1984, καθώς και τήν έξαιρετική μελέτη του Christian Graf von Krockow, *Die Entscheidung: Eine Untersuchung, über Ernst Junger, Carl Schmidt, Martin Heidegger*, Stuttgart 1960.

5. Heid, Holzwege, Die Zeit..., σ. 69-70.

6. Ο.π., σ. 81.

7. Ο Χαιντεγκερ κατά τόν προσφιλή του τρόπο δέν κατονομάζει ειδικότερα τής μοντέρνες «ίδεολογίες» αλλά στίς προσθήκες στό κείμενο άναφέρεται ρητώς στον άμερικανισμό και κάνει ύπαινιγμούς γιά τόν έθνικοσοσιαλισμό.

3. "Ολες οι κοσμοθεωρήσεις και ιδεολογίες επιχειρούν να συγκαλύψουν τό δόλο και τό λόγο της κυριαρχίας. Η κυριαρχία και η απεριόριστη θέληση εξουσίας (Wille zur Macht) αποτελούν τό κρυμμένο νόημα κάθε αγώνα, κάθε πολιτικής αντιδικίας, κάθε κοινωνικού-ιστορικού πράττειν.

Ο στοχασμός των θεμελίων της νεωτερικότητας αποκαλύπτει λοιπόν τόν εργαλειώδη, υπολογιστικό και κυριαρχικό χαρακτήρα κάθε μοντέρνας πολιτικής θέλησης, ανεξαρτήτως αν αυτή στηρίζεται στο δίκαιο ή εφαρμόζει τό άδικο (στήν εκάστοτε περίπτωση), αν είναι ή αποκάλυπτη ισχύς του κυρίου ή άποτελεσμα άδυναμίας του υπερεξούσιου. Για τόν Χάιντεγκερ είναι προφανές πως δέν υφίσταται πολιτική έξοδος από τή διαλεκτική κυρίου και δούλου, κυριαρχου και κυριαρχουμένου.⁸

Τό θεωρητικό πλαίσιο όλων αυτών διαφαίνεται έναργέστερα στην ανάλυση του μηδενισμού ως βασικού «κινήματος» της δυτικής ιστορίας. Η ανάλυση αυτή αποτελεί, εκτός των άλλων, και τόν πυρήνα ενός κειμένου του 1955, γραμμένου προς τιμή του Έρνοστ Γιοϋνγκερ.⁹ Έδώ ο Χάιντεγκερ επιτίθεται ευθέως στη διάζευξη ορθολογισμός/ανορθολογισμός αναζητώντας τήν «προβληματικότητα της θέσης του μεταφυσικού ανθρώπου» και τόν τόπο (ort) της εκπλήρωσης της «μοντέρνας» μεταφυσικής. Ο Χάμπερμας θά έβρισκε σέ τούτο τό κείμενο τόν ιδεατό τύπο αυτού που άπορρίπτει: μιά έρμηνεία της μεταφυσικής ως ιστορικής αλήθειας με βάση τήν περιγραφή των τύπων της υποκειμενικότητας.

Η κεντρική θέση του Χάιντεγκερ είναι πως δέν πρέπει νά έμμένει κανείς στην «υπέρβαση του μηδενισμού» — με τήν αναδίπλωση λ.χ. σέ προμοντέρνες ιδέες και συντηρητικές ταυτότητες, παραδόσεις κ.ο.κ. — αλλά νά παραμένει στοχαζόμενος στον τόπο της «ουσίας» του μηδενισμού. Ποιός είναι αυτός ο τόπος; Η ίδια ή εποχή της τεχνικής, όπου τό Είναι και ο άνθρωπος μηδενίζονται άμοιβαία στην καθολική ανάπτυξη της θέλησης για έξουσία (Wille zur Macht).

Ο μηδενισμός με τή σύγχρονη έννοια είναι ή μοίρα των «μεταφυσικών αναπαραστάσεων του όντος», ή μοίρα δηλαδή της δυτικής ανθρωπότητας και των ιστορικών μορφών που λαμβάνει ή πλανητική της κυριαρχία. Έτσι στην εκδίπλωση του μηδενισμού της γενικευμένης και ολοκληρωτικής «θέλησης για έξουσία» σβήνουν οι διακρίσεις ανάμεσα σέ πολιτικά καθεστῶτα, κοινωνικούς θεσμούς, πολιτισμικές ιδιοσυστάσεις.

Στά συμπραζόμενα αυτής της σκέψης, ο «άμερικανισμός», ο μπολσεβικισμός, ο έθνικοσοσιαλισμός ένοποιούνται μεταφυσικά από τήν ουσία της μοντέρνας τεχνικής, τόν έπιστημονισμό και τή νέα αλήθεια του Είναι ως θέληση για έξουσία με υποκείμενο άλλοτε μιά τάξη, άλλοτε μιά φυλή ή έναν βιολογικό τύπο και άλλοτε μιά «φιγούρα ανθρώπου». Ατομικισμός και κολεκτιβισμός δέν αποτελούν παρά δύο όμοιεις μορφές υποκειμενισμού, με τή διαφορά ότι ή πρώτη έκκινεί από τό υποκείμενο ως «έγωικότητα», ενώ ή δεύτερη από ένα συλλογικό ή κοινωνικό υποκείμενο.¹⁰

Είναι φανερό ότι ή ριζική όντολογία αισθάνεται εύτυχής νά μιλά για τήν ιστορία ως ιστορικότητα, μοίρα και πεπρωμένο (Geschick), για τίς μεταφυσικές αναπαραστάσεις του όντος μέσα στις όποιες δέν χωρεί άμφιβολία ότι ο Χάιντεγκερ τοποθετεί τήν ίδια τήν ιδέα της αντιπροσώπευσης, της πολιτικής μεσολάβησης, της πολιτικής θέλησης.

Η διαφορά του Χάιντεγκερ από τόν νεονιτσειό Γιοϋνγκερ είναι ή έξης: δέν πιστεύει στην άξια μιάς περιγραφικής προσέγγισης του μηδενισμού — σέ μιά «τοπογραφία» του όπως λέει — ούτε στην «μεταξίωση όλων των άξιών». Δέν θέλει νά βάλλει τόν Υπεράνθρωπο ή τόν στρατιώτη Έργάτη — τήν έμβληματική μορφή του τεχνολογικού μοντερνισμού κατά Γιοϋν-

γκερ — στη θέση του θρυμματισμένου υποκειμένου της μεταφυσικής. Και αυτό γιατί ο Χάιντεγκερ δέν θεωρεί ως «υπέρβαση της μεταφυσικής» τήν υποκατάσταση του εγωιστικού υποκειμενισμού από έναν συλλογικό ταξικό, φυλετικό ή τεχνοκρατικό/επιχειρησιακό υποκειμενισμό. Η εμφάνιση μάλιστα τέτοιων τύπων συλλογικής υποκειμενικότητας (που περιγράφηκαν από τόσο διαφορετικούς συγγραφείς όπως ο Μάρξ, ο Νίτσε ή ο Ε. Γιοϋνγκερ) σημαίνει ότι ή μεταφυσική φτάνει στην αιχμή, στο όριο και συγχρόνως στο άπόγειο της ιστορικής κατίσχυσής της.

Σέ ένα τέτοιο πλαίσιο δέν έχει κανένα νόημα ή πρακτική (πολιτική και ιδεολογική) αντίθεση στον ολοκληρωτισμό ή ακόμα και στον ίδιο τόν πόλεμο, εφόσον αυτοί δέν αποτελούν παρά συμβάντα «της μεταφυσικής», άκραίους τρόπους κατάνάλωσης του όντος από τήν παραληρηματική και ήμπεριαλιστική υποκειμενικότητα που ο Ρενέ Ντεκάρτ, άνυποψίαστος, καθίδρυε φιλοσοφικά με εκείνο τό περίφημο Cogito. Αυτό που άπομένει είναι ή παραίτηση από τόν φαύλο κύκλο της θέλησης για έξουσία μέσα από τήν αναζήτηση του τόπου και των θεμελίων της μεταφυσικής μας κατάστασης (στη γλώσσα λ.χ.) ώστε νά προετοιμαστεί τό έδαφος για μιά «άλλη κατοίκηση των θνητών επί της γης».

Η ριζική άποδόμηση των μεταφυσικών αναπαραστάσεων του όντος καταλήγει λοιπόν στην όντολογική άδιακρισία, στην έλλειψη κάθε σκέψης της αλήθειας ως κοινωνικοϊστορικού διακυβέματος. Στη θέση της κοινωνικά και ιστορικά κατασκευασμένης αλήθειας των αξιώσεων κυριαρχίας βλέπουμε τό «νόμο του Είναι» και τή μεταφυσικοποίηση των επί μέρους θελήσεων έξουσίας.

Η διαφοροποίηση της χάιντεγκεριανής φράσης από τή συντηρητική φρασεολογία περί άποκατάστασης ενός άυστηρά ιεραρχικού κοινωνικού κόσμου ή μιάς προ- και αντί- μοντέρνας Gemeinschaft (κοινότητας) δέν οδηγεί σέ έναν εκκοσμηκεμένο τόπο κριτικής όντολογίας της νεωτερικότητας αλλά στον έξοβελισμό κάθε κριτικής διάστασης από τή «σκέψη του Είναι». Και έντούτοις ή μή διατυπωμένη πρόταση: ή ουσία του πολιτικού δέν είναι πολιτική ένδέχεται νά περικλείει μιά παράδοξη χρησιμότητα για μιά σύγχρονη σκέψη της πολιτικής νεωτερικότητας. Αν λ.χ. με τή λέξη πολιτική έννοήσουμε τήν τεχνοκρατική διαχείριση των ποικίλων έξουσιών επί του κοινωνικού σώματος — με φορείς όχι μόνο τήν κρατική έξουσία αλλά και τά media, τίς επιχειρήσεις κλπ. — τότε τό πολιτικό ως έπινοητικό πεδίο συμβολικών τάξεων και θεσμικών τόπων, ως δεοντολογική «άπόσταση» μέσα στην έμμένεια των τεχνολογιών της κυριαρχίας μπορεί νά συγκρατήσει κάτι σημαντικό από τό νόημα της πολιτικής νεωτερικότητας. Με αυτή τήν έννοια ο σύγχρονος τόπος του πολιτικού ίσως νά μήν είναι «ή»

8. Heidegger, "überwindung der Metaphysik" στο *Vorträge und Aufsätze* (δ.π.) (XXIV): «Ο αγώνας ανάμεσα σέ αυτούς που είναι στην έξουσία και εκείνους που θέλουν νά τήν καταλάβουν: και στις δύο πλευρές δίνεται μάχη για τήν ισχύ. Η ισχύς είναι παντού ο καθοριστικός παράγων. Μέσω αυτού του αγώνα για τήν ισχύ, τό Είναι της Ίσχύος τίθεται και από τίς δύο πλευρές στο είναι της άπόλυτης κυριαρχίας του [...]».

9. Άρχικός τίτλος *Über "die Linie"* (Περί "της Γραμμής") — ο Γιοϋνγκερ όμιλούσε για μιά γραμμή του μηδενισμού προς υπέρβαση — αλλά τελικά δημοσιεύθηκε με τόν τίτλο *Zur Seinsfrage* (Περί της έρώτησης του Είναι). Οι παραπομπές θά είναι στη γαλλική άπόδοση του Gerard Granel στο *Questions I*, Gallimard, 1968.

10. Τά ίδια μοτίβα επανέρχονται στην *Έπιστολή για τόν Άνθρωπισμό* (δ.π., σ. 113-115), όπου άποδομείται επίσης ένα άλλο δίπολο: ο «έθνικισμός» και ο «διεθνισμός».

πολιτική. Αυτό, όμως, δέν σημαίνει περιφρόνηση τής πολιτικής νεωτερικότητας καί υποκατάσταση τής πολιτικής μέριμνας από τόν αισθητικό νεοδιταλισμό ή τόν πραγματιστικό κομφορμισμό (μεταμοντέρνες «συνταγές»).

Ἡ μηδενιστική — μέ τήν ἔννοια τοῦ «ἀντιδραστικοῦ μηδενισμοῦ» ὅπως ὀρίζει ὁ Νίτσε — ὑπέρβαση εἶναι ἡ τηλεκρατία, ὁ ἀγοραῖος λαϊκισμός, ἡ πολιτική show business, ἡ πολιτική «ἐπιχείρηση δημοσίων σχέσεων», ὁ ἀνορθολογικός τριμπλισμός, ὁ δημαγωγικός ἔθνικισμός τῶν ἑλίτ ἢ τῶν μαζῶν, ἡ ἀποϊστοριοποίηση τής πολιτικῆς. Ἀντίθετα, τό αἶτημα ἐνός ριζικοῦ ἐκκοσμηκευτικοῦ μετασχηματισμοῦ τής πολιτικῆς νεωτερικότητας καθορίζεται ἀπό τήν προσπάθεια θεωρητικῆς καί πραξιακῆς (ἀνα)σύστασης τοῦ πολιτικοῦ νοήματος, τοῦ νοήματος τής δημοκρατίας.

Ἡ διάσταση, ὅμως, αὐτή προϋποθέτει τήν προσχώρηση στόν ὀρίζοντα τής ἔλλογης πολιτικῆς θέλησης ἀτόμων καί κοινοτήτων γιά τόν αὐτοκαθορισμό τής δημόσιας ὑπαρξῆς τους, πράγμα ἐντελῶς ξένο πρὸς τοὺς ὀρίζοντες τής χαιντεγγερμανῆς ὀντολογίας.

Ἡ παραχώρηση τοῦ πολιτικοῦ στίς τεχνολογίες μιάς δεσποτικῆς ἢ soft κυριαρχίας καί στήν «αἰώνια ἐπαναφορά τοῦ ἰδίου» (ἐξουσία, τεχνική, μεταφυσική, ὑπολογιστικότητα κ.ο.κ.) δέν ἀφήνει περιθώρια παρά γιά τή δόλια μελαγχολία τῶν μεταμοντέρνων ἀποκαλυπτικῶν ἢ γιά τίς εὐθυμες καί κυνικές παραιτήσεις τῶν πραγματιστῶν.

Τα βιβλία της «γνώσης»

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΞΕΧΩΡΙΖΟΥΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΝΤΕΣΚΙΕ

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ

Εἰσαγωγή: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

Μετάφραση: ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΠΑΓΙΩΡΓΗΣ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

47 ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 47

ΜΟΝΤΕΣΚΙΕ

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ

Εἰσαγωγή
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

Μετάφραση
ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΠΑΓΙΩΡΓΗΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

ΤΟΜΟΣ Α'

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΓΝΩΣΗ»

Μετά τὰ θεμελιώδη πολιτικά ἔργα τοῦ Χόμπερ καί τοῦ Λόκ ἢ «Φιλοσοφική καί Πολιτική Βιβλιοθήκη», μέ ἰδιαίτερη ὑπερηφάνεια, παρουσιάζει γιά πρώτη φορά στήν ἑλληνική γλώσσα τή μνημειώδη πραγματεία τοῦ Μοντεσκιέ, τῆς ὁποίας ἡ σημασία ἐκτείνεται ταυτόχρονα σέ πολλά ἐπίπεδα.

εκδόσεις «γνώση»

Ἰπποκράτους 31, 106 80 Αθήνα - Τηλ. 36 20 941, 36 21 194 Fax 3605910

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 15

Οι κλωνοποιημένοι άνθρωποι

του Ήλια Κούβελα

Έχει περάσει σχεδόν ένας χρόνος από τότε που τα μέσα μαζικής ενημέρωσης άρχισαν να βομβαρδίζουν τον κόσμο με την έντυπωσιακή πληροφορία ότι επίκειται, αν δεν έχει ήδη γίνει, η δημιουργία κλωνοποιημένων ανθρώπων. Η «είδηση» έπεσε σαν βόμβα ανάμεσα σε εκατομμύρια ανθρώπους που είχαν υποστεί τα τρομολαγνικά ευρήματα του Σπίλμπεργκ στο φιλμ «Τζιουράσικ Πάρκ» ή είχαν διαβάσει τόμπεςτ σέλερ ενός άγνωστου συγγραφέα, του Ντέιβιντ Ρόρδικ. Ο τελευταίος, πριν από 15 χρόνια, έγραψε ένα βιβλίο όπου περιέγραφε την ιστορία ενός ανώνυμου πλούσιου που κατάφερε να κλωνοποιήσει τον εαυτό του. Είδηση λοιπόν τρομοκρατική για εκατομμύρια ανθρώπους, που μέσα στην άγνοιά τους είναι έτοιμοι να πιστέψουν ό,τι τους σερβίρεται από σοβαροφανή ΜΜΕ και αντιδρούν με τρόπο σύμφωνα με τις ομαδικές φαντασιώσεις που τους έχουν δημιουργηθεί. Ο διευθυντής του Κέντρου Βιοϊατρικής Ήθικης του Πανεπιστημίου της Μινεσότα έδηλώνει πριν από μερικούς μήνες ότι πρώτη φορά στη ζωή του αντιμετώπισε άνθρωπος με τόσο δυνατό φόβο, όσο αυτόν που προκαλεί η κλωνοποίηση ανθρώπων. Ασφαλώς μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα οι αντιδράσεις δεν θ' αργήσουν να φανούν. Πρώτη ή Καθολική Έκκλησία, ή όποια πιστεύει ότι η τεκνοποίηση πρέπει να είναι αποτέλεσμα της «φυσιολογικής» σεξουαλικής σχέσης εγγάμων συζύγων, ξεκινάει καμπάνια εναντίον της κλωνοποίησης ανθρώπων. Η έφημερίδα του Βατικανού *L' Observatore Romano* καλεί τά κράτη να επέμβουν και να σταματήσουν τους επιστήμονες εκείνους που έχουν μπει στο τούνελ της τρέλας.

Έντονος επίσης αντιδράσεις προήλθαν και από ομάδες που κινούνται στο χώρο κυρίως της αμερικανικής Άριστεράς. Οι ομάδες αυτές πιστεύουν ότι ή έρευνα για τό ανθρώπινο DNA έμπεριέχει τον κίνδυνο της χρησιμοποίησής της από κράτη, μεγάλες εταιρείες και πανεπιστήμια, προκειμένου να επέμβουν στην ανθρώπινη φύση. Η κλωνοποίηση, σύμφωνα με τά μέλη των ομάδων αυτών, είναι δυνατόν να οδηγήσει στη δημιουργία ενός απεριόριστου αριθμού όμοιων στο σύνολο των χαρακτηριστικών τους ατόμων. Έτσι ό οργανισμός εκείνος που διαχειρίζεται αυτές τίς τεχνικές θά έχει και τή δύναμη να παράγει κοινωνίες ανθρώπων με χαρακτηριστικά που αυτός επιθυμεί!

Προτού προσπαθήσω να δώσω μία απάντηση στο ερώτημα κατά πόσο μία τέτοια έφιαλτική προοπτική είναι πιθανή, θά

ήθελα να εξηγήσω, όσο μπορώ πιο απλα, τι είναι αυτή ή κλωνοποίηση. Πρόκειται για μία τεχνική που εφαρμόζεται εύρύτερα από τή δεκαετία του '70 και συνίσταται στη δημιουργία απεριόριστου αριθμού ακριβών αντιγράφων ενός τμήματος του DNA ή ενός κυττάρου. Τά παραγόμενα κατ' αυτόν τόν τρόπο αντίγραφα έχουν τά ίδια δομικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά του αρχικού DNA ή κυττάρου. Η μέθοδος έχει άρκετές πρακτικές εφαρμογές. Μία από αυτές άφορα τήν κλωνοποίηση του γονιδιακού DNA που κωδικοποιεί τή σύνθεση όρμονών του ανθρώπου. Τό κλωνοποιημένο αυτό DNA, που ονομάζεται cDNA, χρησιμοποιείται για τή σύνθεση σε άφθονία και μέ φθινό τρόπο των όρμονών αυτών. Τυπικά παραδείγματα σύνθεσης με αυτό τόν τρόπο ανθρώπινων όρμονών είναι εκείνα της ίνσουλινης και της αύξητικής όρμόνης, που χρησιμοποιούνται ή θά χρησιμοποιηθούν για τή θεραπεία διαβητικών ή ατόμων που πάσχουν από νανισμό. Η μέθοδος της κλωνοποίησης κυττάρων έχει εύρύτερη εφαρμογή στην παραγωγή των λεγόμενων μονοκλωνικών αντισωμάτων. Τ' αντισώματα τούτα παίρνουν τό όνομά τους από τό γεγονός ότι παράγονται σε μεγάλη ποσότητα από άποικίες κυττάρων τά όποια σχηματίζονται από πολλαπλασιασμό ενός αρχικού κυττάρου που είχε τήν ιδιότητα να παράγει τό συγκεκριμένο αντίσωμα.

Η τεχνική λοιπόν της κλωνοποίησης είναι γνωστή και εφαρμόζεται εδώ και κάμποσα χρόνια. Τί συνέβη λοιπόν ώστε να δημιουργηθεί τώρα τόσος θόρυβος; Γιατί έξαφνα δημιουργείται ή φοβία ότι επίκειται ή κλωνοποίηση ανθρώπινων όντων; Η ιστορία ξεκινάει από κάποια πρόσφατα πειράματα που πραγματοποιήθηκαν στο Πανεπιστήμιο George Washington στίς ΗΠΑ και σχετίζονται με τήν έξωσωματική γονιμοποίηση, μία τεχνική που εφαρμόζεται εύρύτερα άκόμη και στη χώρα μας. Είναι προφανές ότι ένα γονιμοποιημένο ώριο άρχίζει να πολλαπλασιάζεται προκειμένου να παράγει τόν πολυκύτταρο όργανισμό. Έτσι τό πρώτο αυτό κύτταρο γίνεται δύο κύτταρα, τά δύο κύτταρα γίνονται τέσσερα, τά τέσσερα όκτώ κ.ο.κ. Μέχρι τή φάση των όκτώ τά κύτταρα βαστούν πλήρως τά χαρακτηριστικά του αρχικού ώριου. Δηλαδή αν τά κύτταρα αυτά άποχωρισθούν, είναι δυνατόν από τό καθένα άπ' αυτά να παραχθεί ένα διαφορετικό φυσιολογικό έμβryo. Αυτή άλλωστε είναι ή φυσιολογική διαδικασία παραγωγής των μονοκλωνικών διδύμων. Τό διαχωρισμό των κυττάρων που συμ-

δαίνει στο σώμα της έγκυου γυναίκας προσπάθησαν οι επιστήμονες να τον πραγματοποιήσουν σε ώριο τό όποιο είχε γονιμοποιηθεί στο σωληνάριο (in vitro). Τό πείραμα είχε σχετική επιτυχία μέ τήν έννοια ότι γύρω από τά διαχωρισθέντα κύτταρα κατάφεραν να δημιουργήσουν μία τεχνητή χημική προστατευτική στιβάδα αντί της φυσιολογικής zona pellucida πού δημιουργούν τά κύτταρα τά όποια αναπτύσσονται υπό φυσιολογικές συνθήκες. Στο πείραμα χρησιμοποιήθηκαν ώάρια πού είχαν κατά τύχη γονιμοποιηθεί από δύο σπερματοζώαρια. Έμβρυα πού προέρχονται από τέτοιου τύπου γονιμοποίηση πεθαίνουν στά άρχικά στάδια της ανάπτυξης τους. Η έρευνητική ομάδα δέν άποπειράθηκε να έμφυτεύσει τά ώάρια σε μήτρα. Τό έρώτημα ήταν κυρίως άν τά διαχωρισθέντα κύτταρα είναι δυνατόν να επιδιώσουν στην κατάψυξη υπό τήν προστασία του τεχνητού περιβλήματός τους. Τελικά τά κύτταρα επέζησαν μόνο έξι ήμέρες. Επρόκειτο λοιπόν για ένα πείραμα μέ μάλλον πενιχρά άποτελέσματα, τό όποιο, όμως, παρουσιάστηκε μέ έντυπωσιακό τρόπο από τους *New York Times*. Τό άρθρο της έφημερίδας αυτής άφηνε να έννοηθεί ότι περίπου έπικείται η κλωνοποίηση ανθρώπινων όντων.

Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι τό προαναφερθέν πείραμα, ίσως και άλλα πού δέν έχουν τήν ίδια ανάλογη δημοσιότητα, επιδιώκουν τή δημιουργία περισσότερων του ενός εμβρύων από ένα in vitro γονιμοποιημένο ώάριο. Η τεχνική αυτή, άν τελικά πετύχει, θ' άποτελεί μία εξέλιξη της εφαρμοζόμενης μέχρι σήμερα έξωσωματικής γονιμοποίησης και θά δίνει τή δυνατότητα δημιουργίας τό πολύ όκτώ εμβρύων από ένα ώάριο.

Έδωσα όλες αυτές τίς τεχνικού τύπου πληροφορίες προκειμένου να γίνει κατανοητή η μοναδική μέθοδος δημιουργίας «κλωνοποιημένων» ανθρώπων. Βέβαια οι πολλοί πιστεύουν ότι θά συμβούν «πράματα και θάματα», σάν κι αυτά πού είδανε στο φίλμ «Τζιουράσικ Πάρκ». Και αυτές οι ομαδικές φαντασιώσεις είναι πολύ πιο ισχυρές από όποιαδήποτε ψύχραιμη παρουσίαση δεδομένων. Τό να πάρουμε, δηλαδή, τό DNA από μία τρίχα του μουστακιού του Στάλιν και να φτιάξουμε μερικές χιλιάδες Στάλιν δέν είναι δυνατόν να συμβεί. Τό πολύ πολύ να φτιάξουμε μερικές ακόμη τρίχες από αυτό τό μουστάκι πού άλλοι τό λάτρευαν και άλλοι τό μίσησαν.

Άς υποθέσουμε ότι όλα τά μεθοδολογικά προβλήματα έχουν λυθεί, πράγμα πού κάθε άλλο παρά σίγουρο είναι, και ότι τά εργαστήρια μπορούν να κτιστευάζουν ανθρώπινους κλώνους. Χρειάζονται λοιπόν κατ' άρχήν, προκειμένου να ξεκινήσει η διαδικασία, σπέρμα και ώάρια ανθρώπου. Για τό σπέρμα δέν ύπάρχει πρόβλημα. Άλλωστε η χορήγηση γίνεται μέ αντανισμό, πράξη και εύκολη και εύχαριστη! Δέν συμβαίνει τό ίδιο και μέ τά ώάρια. Τά ώάρια πρέπει να παραληφθούν από τίς σάλπιγγες γυναικών μετά από σοβαρή έγχείρηση και άφου η γυναίκα έχει υποστεί όρμονοθεραπεία, προκειμένου να προκληθεί ώορηξία σε περισσότερα από ένα ώοθυλάκια. Πρώτος λοιπόν περιοριστικός παράγοντας είναι ο αριθμός των γυναικών πού θά δεχθούν να μπουν σε μία λίγο έως πολύ επικίνδυνη για τή ζωή τους διαδικασία. Δεύτερος περιοριστικός παράγοντας είναι ο αριθμός των ώαρίων πού θά είναι κατάλληλα να γονιμοποιηθούν η πού η in vitro γονιμοποίησή τους θά είναι επιτυχής. Τρίτος περιοριστικός παράγοντας είναι ο αριθμός των κυττάρων πού θά επιδιώσουν και θά μπορέσουν να έμφυτευθούν σε μία μήτρα προκειμένου να εξελιχθούν σε έμβρυα. Όπως ήδη έχω αναφέρει, ο μέγιστος αριθμός τέτοιων κυττάρων ανά ώάριο είναι όκτώ. Από αυτά είναι σχεδόν βέβαιο ότι όρισμένα θά καταστραφούν κατά τή διαδικασία διαχωρισμού τους η κατά τή διάρκεια φύλαξης τους σε συνθήκες κατάψυξης. Τέταρτος περιοριστικός παράγων είναι ο αριθμός των έμφυτευθέντων σε μήτρα κυττάρων πού πραγματικά θά εξελι-

χθούν σε έμβρυα. Για να κατανοηθεί η σημασία αυτού του παράγοντα αναφέρω ότι στίς έξωσωματικές γονιμοποιήσεις πού γίνονται σήμερα έμφυτεύονται τέσσερα γονιμοποιημένα ώάρια προκειμένου ένα από αυτά να καταλήξει σε τελειωμένο έμβρυο. Έλπίζω να μην κούρασα τους αναγνώστες με αυτή τήν άνιαρή αναφορά βιολογικών δεδομένων, και έλπίζω επίσης να τους έπεισα ότι η παραγωγή «διδύμων του σωλήνα», ακόμη και άν πραγματοποιηθεί, θά άφορ άναν πολύ περιορισμένο αριθμό ατόμων.

Παρ' όλα όσα προανέφερα νομίζω ότι αξίζει τον κόπο να συζητηθεί και τό θέμα της όμοιότητας των ατόμων πού ίσως γεννηθούν μέ τά παραπάνω χαρακτηριστικά. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι άτομα πού προέρχονται από τό ίδιο γονιμοποιημένο ώάριο μοιάζουν ως προς τά έξωτερικά τους χαρακτηριστικά, όπως οι μονογενείς δίδυμοι. Τό ένδιαφέρον, όμως, είναι κατά πόσον τά άτομα μοιάζουν ως προς τά χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς τους. Βέβαια τέτοιου τύπου έμπειρικές στατιστικές μελέτες πού άφορούν χαρακτηριστικά συμπεριφοράς των μονογονικών διδύμων έχουν γίνει. Οι μελέτες αυτές έγιναν σε δίδυμους οι όποιοι, τυχαία, από τά πρώτα στάδια της ζωής τους άποχωρίστηκαν ο ένας από τον άλλο. Τά άποτελέσματα ήταν να αποκλειστούν οι όμοιότητες, οι όποιες όφείλονται στο ότι τά άτομα αυτά έζησαν και μεγάλωσαν στο ίδιο άκριβώς περιβάλλον. Άρκετά γνωστή μελέτη τέτοιου τύπου είναι μία μελέτη του Πανεπιστημίου της Μινεσότα, όπου αναφέρονται διάφορες γραφικότητες πού ύποστηρίζουν και τίς δύο άπόψεις, δηλαδή και ότι η συμπεριφορά των διδύμων όμοιάζει εκπληκτικά και ότι διαφέρει ριζικά. Πέρα, όμως από τίς γραφικότητες ύάρχουν και γενικά συμπεράσματα, όπως τ' άκόλουθα: Η ήγερτική ικανότητα, η φαντασία, η προδιάθεση για άλλοτρίωση είναι κληρονομικές ιδιότητες, ενώ η επιθετικότητα, η ικανότητα για επιτυχίες, η εύταξία, η κοινωνικότητα είναι χαρακτηριστικά πού καθορίζονται από τό περιβάλλον. Η γνώμη μου είναι ότι αυτή η μελέτη, όπως και πολλές άλλες, πάσχει από τό πρόβλημα ότι έννοιες σάν τίς προαναφερθείσες ούτε είναι δυνατόν να όρισθούν μέ τήν αυστηρότητα πού απαιτεί η έπιστημονική έρευνα και —άρα— ούτε μετρήσιμες είναι. Επιπλέον, η έπιστήμη της μοριακής γενετικής είναι άδύνατον να επιβεβαιώσει η να διαψεύσει τέτοιες διαπιστώσεις, μάς και γι' αυτή τήν έπιστήμη ιδιότητες όπως οι προηγούμενες είναι άνυπόστατες.

Μέ αυτά τά επιχειρήματα δέν ισχυρίζομαι ότι η συμπεριφορά του ανθρώπου είναι πέρα από κάθε γονιδιακή έξάρτηση. Ισχυρίζομαι ότι τά φαινόμενα της ανθρώπινης συμπεριφοράς δέν είναι δυνατόν να έρμηνευθούν μέ τά άποτελέσματα άπλοϊκών μελετών σάν τήν προηγούμενη. Αν δεχθούμε ότι η συμπεριφορά μας σε μεγάλο βαθμό έξαρτάται από τή λειτουργία του έγκεφάλου, τότε τά συμπεράσματα της νευροβιολογικής έρευνας πού σχετίζονται μέ τήν ανάπτυξη και τήν ώρίμανση του έγκεφάλου νομίζω ότι σχετίζονται άμεσα μέ τό θέμα αυτού του άρθρου. Η ανάπτυξη λοιπόν του έγκεφάλου και των νοητικών του λειτουργιών γίνεται για κάθε άτομο μέ πολλαπλές διαδικασίες έπιλογής, τίς όποιες θά προσπαθήσω να εξηγήσω όσο μπορώ πιο απλά και σύντομα. Η πρώτη κατηγορία έπιλεκτικών διαδικασιών έχει πραγματοποιηθεί κατά τή διάρκεια των αιώνων της εξέλιξης των ζώντων όργανισμών και του ανθρώπινου είδους. Μέσα σε αυτή τήν εξέλικτική πορεία έγινε μία σταδιακή ανάπτυξη διαφόρων ανατομικών, μέ τήν ευρεία έννοια, περιοχών του ανθρώπινου έγκεφάλου, οι όποιες καθορίζουν κάποια λειτουργικά χαρακτηριστικά του ανθρώπινου είδους. Οι λειτουργίες αυτές δίνουν τή δυνατότητα στον άνθρωπο έγκέφαλο να έπιλέγει τίς αντιδράσεις πού διευκολύνουν τήν προσαρμογή του ατόμου στο περιβάλλον του, φυσικό και κοινωνικό. Είναι προφανές ότι τούτες οι έπιλογές έχουν

διαδικασία επιλογής. Είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των λειτουργιών, που εκφράζονται από τις περιοχές αυτές, και των ερεθισμάτων του εξωτερικού φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος, οδηγεί δε στη συνείδηση άνωτερου επιπέδου που χαρακτηρίζει το ανθρώπινο είδος.

Μετά από τη μακρά αυτή παρένθεση μπορούμε να ξαναγυρίσουμε στα προβλήματα που θέτει η ένδεχόμενη κλωνοποίηση ανθρώπων. Γίνεται νομίζω φανερό απ' ό,τι έχω αναφέρει ως εδώ ότι δεν υφίσταται καμιά πιθανότητα να δούμε να παρελάνουν μιά μέρα στην όδο Πανεπιστημίου της Αθήνας ή στην Πέμπτη Λεωφόρο της Νέας Υόρκης ομοιόμορφα άνθρωπάκια που προέκυψαν από κλωνοποίηση σε κάποια εργαστήρια μετά από εντολή κάποιας εξουσίας. Τό φαινόμενο, όμως, αυτό ή και παρόμοια πολύ χειρότερα τ'ά έχουμε δει να συμβαίνουν και θά συνεχίσουν να συμβαίνουν από τη διαδικασία της κλωνοποίησης που προέρχεται από μεθόδους κοινωνικού έλεγχου όποιασδήποτε μορφής. Αυτή ή μορφή ομογενοποίησης του ανθρώπινου είδους είναι πολύ πιο φτηνή και επικερδής συγχρόνως. Η δέ αποδοτικότητα της έχει επανειλημμένως και με ποικίλους τρόπους αποδειχθεί. Για να θυμηθούμε και τόν φιλόσοφο που μ'ας ενέπνευσε στα νεανικά μας χρόνια, τόν Χέρμπερτ Μαρκούζε, οί κοινωνίες τών μονοδιάστατων ανθρώπων δέν πρόκειται να έλθουν, είναι ήδη εδώ.

έγγραφει στά γονίδια τών ανθρώπινων οργανισμών. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων ανατομικών περιοχών είναι αυτές που σχετίζονται μέ τή διαδικασία τής αντίληψης και έκφρασης τού λόγου. Η δεύτερη κατηγορία διαδικασιών επιλογής πραγματοποιείται κατά τήν έμβρυϊκή ανάπτυξη και αφορά τήν επιλογή νευρικών κυττάρων ή ομάδων νευρικών κυττάρων, που θά επιδιώσουν, και τών συνάψεων που θά πραγματοποιηθούν μεταξύ αυτών τών κυττάρων. Έδώ ό αναγνώστης πρέπει να γνωρίζει ότι ό κυτταρικός θάνατος είναι μιά από τίς πιο σημαντικές διαδικασίες που συμβαίνουν κατά τήν έμβρυϊκή ανάπτυξη τού ανθρώπινου εγκεφάλου. Έτσι ό τελειωμένος εγκεφαλος έχει πολύ λιγότερα κύτταρα από αυτά που δημιουργούνται στή φάση τού πολλαπλασιασμού. Αυτή ή επιλεκτική διαδικασία είναι ιδιαίτερα περίπλοκη και οδηγεί σε μιά εξαιρετική ποικιλομορφία τής ιστολογικής δομής τού ανθρώπινου εγκεφάλου, έτσι που ό εγκεφαλος κάθε νεογέννητου ατόμου να διαφέρει σημαντικά από κάθε άλλον εγκεφαλο από πλευράς ιστολογικής κατασκευής. Τέλος, μετά τή γέννηση και κατά τή διάρκεια τής ζωής τού ατόμου, μέσα σ' ένα ιδιαίτερα περίπλοκο και πολλαπλής σημασίας εξωτερικό περιβάλλον, πραγματοποιείται μιά τρίτη διαδικασία επιλογής. Η τρίτη επιλογή αφορά τή δημιουργία λειτουργικών κυκλωμάτων μεταξύ τών ανατομικών περιοχών που αναφέρθηκαν στήν πρώτη

Άριστέιδης Μπαλτάς, Γιώργος Φουρτούνης

Ο ΑΛΤΟΥΣΕΡ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΚΛΑΣΙΚΟΥ ΜΑΡΕΙΣΜΟΥ

Η έπιοφαλής άθανασία μ'ας «μηδενικής» φιλοσοφίας

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
1994

Δημήτρης Π. Κρέμος
ύπολοχαγός τού ΕΛΑΣ

ΧΡΟΝΙΚΟ 1941-1944

(Τò ήμερολόγιο ένός έλασίτη)

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
ΑΘΗΝΑ 1994

Οι δυνατότητες, τὰ ὄρια καί οἱ ἀπατηλοὶ δρόμοι τῆς συγκριτικῆς παιδαγωγικῆς

τῆς Ἑλένης Χοντολίδου

Τὸν τελευταῖο καιρὸ κάνουν πολὺ συχνὰ τὴν ἐμφάνισή τους σέ περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες κείμενα γιὰ τὴν «ἀποτελεσματικότητα» τοῦ σχολικοῦ θεσμοῦ, ἢ ὁποῖα συνδέεται μέ τίς ἐπιδόσεις τῶν μαθητῶν τῶν διαφόρων σχολείων στίς Πανελλαδικές Ἐξετάσεις. Εἴθισται μάλιστα νά χρησιμοποιοῦνται ὡς ἐπιχειρήματα ὑπέρ κάποιων προτεινόμενων ἀλλαγῶν τὰ ὅσα συμβαίνουν σέ ἄλλα ἐκπαιδευτικά συστήματα. Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ἐνδιαφέροντα καὶ ἐρεθιστικά γιὰ πολλοὺς λόγους, κυρίως, ὅμως, γιὰ ὅσα ἀποσιωποῦν παρά γιὰ ὅσα πραγματεύονται.

Συνήθως ἀναπτύσσονται ἐπιχειρήματα σέ δύο τουλάχιστον ἐπίπεδα: αὐτὸ τῆς κοινωνιολογίας τῆς ἐκπαίδευσης καὶ αὐτὸ τῆς συγκριτικῆς παιδαγωγικῆς. Συγκεκριμένα, οἱ ὑποστηρικτές τοῦ ἐλέγχου τῆς «ἀποτελεσματικότητας» τοῦ σχολείου στηρίζουν καὶ νομιμοποιοῦν τίς προτάσεις τους, καὶ οὐσιαστικά θεωροῦν πὺς τίς καθιστοῦν ἐγκυρότερες, μέσω τῆς συσχέτισής τους πρὸς ἀντίστοιχες πρωτοβουλίες ξένων ἐκπαιδευτικῶν συστημάτων.

Ἡ σημασία τῶν μελετῶν τῆς συγκριτικῆς παιδαγωγικῆς εἶναι πολλαπλή: πληροφόρηση αὐτῶν πού σχεδιάζουν καὶ προγραμματίζουν ἐκπαιδευτικὲς μεταρρυθμίσεις, προαγωγή τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης, ἰκανοποίηση τῆς ἀνάγκης τῶν λαῶν γιὰ κατανόηση καὶ ἐπικοινωνία.¹ Ἡ ἐκπαίδευση ἀποτελεῖ δημόσια «ἐπένδυση» καὶ αὐτὸ ἐπιβάλλει τὸν ὅσο τὸ δυνατόν ὀρθολογικότερο σχεδιασμὸ τῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμίσεων. Ἡ συστηματικὴ ἐξέταση τῶν ἐκπαιδευτικῶν ζητημάτων κάποιας ξένης χώρας «φωτίζει» καὶ κάποια δικὰ μας προβλήματα ἢ, τουλάχιστον, μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι γιὰ κάθε πρόβλημα ὑπάρχει πάντοτε μιά σειρά ἐναλλακτικῶν λύσεων. Γιὰ συγκεκριμένους λόγους (κοινωνικούς, πολιτικούς, γεωγραφικούς, ἱστορικούς, θρησκευτικούς κ.ά.) κάθε ἐκπαιδευτικὸ σύστημα υιοθετεῖ αὐτὴ ἢ τὴν ἄλλη λύση καὶ ἡ συγκριτικὴ παιδαγωγικὴ προσπαθεῖ ἀκριβῶς νά ἀνιχνεύσει καὶ νά καταγράψει αὐτοὺς τοὺς λόγους. Ἡ ἐποχὴ τοῦ «δανεισμοῦ» στὴ συγκριτικὴ παιδαγωγικὴ ἔχει περάσει βεβαίως ἀνεπιστρεπτῆ καὶ κατὰ κανὲν τρόπο δέν νοεῖται στὴ σημερινὴ ἐποχὴ νά χρησιμοποιοῦνται, νομιμοποιητικά πρὸς τίς δικές μας λύσεις καὶ προτάσεις, οἱ ἀνάλογες κάποιων ἄλλων χωρῶν. Μόνη ἡ ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ συγγένεια τῶν ἐπιστημόνων πρὸς τίς κυβερνήσεις πού ἔχουν θεσπίσει ἀντίστοιχες ἀλλαγές δέν εἶναι ἀρκετὴ, ἐάν δέν συνυπολογιστοῦν ὅλοι οἱ παράγοντες πού ἀναφέρθηκαν προηγουμένως καὶ οἱ ὁποῖοι καθορίζουν μέ ἓνα πολὺπλοκο τρόπο τὰ ἐκπαιδευτικά πράγματα μιάς χώρας.

Πολὺ συχνά, οἱ Ἕλληνες παιδαγωγοὶ —καὶ ὄχι μόνον— προσδίδουν στὴν παιδεία ἰδιότητες πανάκειας. Ἡ ἀποψη αὐτὴ, ρομαντικὴ στὴν προέλευσή της καὶ ἀδιέξοδη στὴν ἐφαρμογὴ της, ἔχει ἐλεγχθεῖ ἀπὸ τὸν κλάδο τῆς κοινωνιολογίας τῆς ἐκπαίδευ-

σης ἐδῶ καὶ δύο δεκαετίες τουλάχιστον.² Τελευταῖα ὑποστηρίχθηκε, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι θὰ ἦταν καλὸ τὸ κάθε σχολεῖο νά δημοσιοποιεῖ τὰ ἀποτελέσματα τῶν εἰσαγωγικῶν ἐξετάσεων γιὰ τὸ πανεπιστήμιο, μέ τὴν παράλληλη θεσμοθέτηση τῆς ἐλεύθερης ἐπιλογῆς, ἀπὸ πλευρᾶς γονέων τῶν μαθητῶν, τοῦ σχολεῖου στὸ ὁποῖο θὰ ἐγγράφονται τὰ παιδιά τους ἀνεξαρτήτως τόπου κατοικίας.³

Ἡ πρόταση δέν εἶναι οὔτε πρωτότυπη οὔτε, πολὺ περισσότερο, νέα. Ἡ ἰδεολογία καὶ τὸ πολιτικὸ πλαίσιο λειτουργίας ἐνός τέτοιου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος εἶναι ἡ ἰδεολογία τοῦ συντηρητισμοῦ καὶ τὸ πολιτικὸ πλαίσιο λειτουργίας του εἶναι ὁ οἰκονομικὸς φιλελευθερισμὸς καὶ οἱ νόμοι τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς.

Ἀντιπαρέρχομαι τὸν ἀντιπαιδαγωγικὸ καὶ ἀντιδεοντολογικὸ χαρακτήρα τῆς πρότασης —τουλάχιστον μέ τὸ ἰσχύον σύστημα ἐξετάσεων, τὸ ὁποῖο τόση ἀντίδραση ἔχει προκαλέσει στοὺς εὐρύτερους κύκλους τῆς ἐλληνικῆς διανόησης— καὶ ἐστιάζω στὴν πολιτικὴ ἀνάγνωση τῆς πρότασης, γιὰ τὸν χαρακτήρα της εἶναι θαύματα πολιτικός. Γίνεται προσπάθεια ἢ πρόταση νά στηριχθεῖ χρησιμοποιώντας τὸ παράδειγμα τῆς Μεγάλης Βρετανίας (ἢ ἀλήθεια ὄχι τόσο μεγάλης ὅσο παλαιότερα!), ἢ ὁποῖα ἔχει καθιερώσει τὸ σύστημα αὐτὸ, κατὰ τὴν συγκεκριμένη πρόταση, πάντοτε μέ ἐπιτυχία («...ἔχει ἀποδώσει καρπούς, κινητοποιώντας γονεῖς, ἐκπαιδευτικούς, μαθητές καὶ ὅλα τὰ ἐκπαιδευτικά ὄργανα τοῦ κράτους»). Ἡ σχετικότητα καὶ ἡ ἰδεολογικὴ φόρτιση τῆς ἐν λόγω πρότασης καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ μὴ συγκρίσιμο τῶν δύο ἐκπαιδευτικῶν συστημάτων θὰ ἀποδειχθοῦν, ἐλπίζω, στὴ συνέχεια.

Ξεκινῶ ἀπὸ τὸ τελευταῖο. Τὰ τελευταῖα δέκα χρόνια ἡ κυβέρνηση τῶν Συντηρητικῶν στὴν Ἀγγλία ἐπιχειρεῖ συστηματικὰ νά ἀλλάξει τὴ δομὴ τοῦ ἀγγλικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος:⁴ υἱοθέτηση ἐνός Ἐθνικοῦ Προγράμματος (National

1. Βλ. Jones Philip, *Comparative Education: purpose and method*, University of Queensland Press, St. Lucia 1971.

2. Βλ. ἐνδεικτικὰ τίς ἐργασίες τῶν Bourdieu καὶ Passeron, τοῦ Bernstein, γιὰ νά ἀναφέρω μόνον μερικὲς ἀπὸ τίς χαρακτηριστικὲς ἐργασίες στὸ χώρο αὐτό. «Ἡ ἐκπαίδευση δέν μπορεῖ νά ἀντισταθμίσει τὴν κοινωνία» ἦταν χαρακτηριστικὸς τίτλος ἀρθροῦ τοῦ Bernstein. Βλ. Bernstein Basil, "Education Cannot Compensate for Society". In *School and Society: a Sociological Reader*, RKP, London 1977, σ. 61-66.

3. Βλ. Μπαμπινιώτης Γ., «Ἀνταγωνισμὸς στὴν ἐκπαίδευση», *Βῆμα*, 13 Μαρτίου 1994.

4. Βλ. DES, *Education Reform Act 1988*, chapter 40, HMSO, London 1989· DES, *Education Act 1993*, chapter 35, London 1993· Department for Education, *Choice and Diversity: a new Framework for Schools*, HMSO, London 1992.

Curriculum) για την πλειοψηφία των διδασκόμενων μαθημάτων και συνακόλουθος πανκρατικός έλεγχος της επίδοσης των μαθητών, δυνατότητα των Δημόσιων Ένιαίων Σχολείων που επιχορηγούνται από την Τοπική Αυτοδιοίκηση να γίνονται σχολεία επιδοτούμενα άμεσης από το κράτος, με άμεσο στόχο τη μετατροπή τους σε Grammar Schools (ακαδημαϊκού τύπου επιλεκτικά σχολεία, τα όποια σταδιακά από το 1944 έως το 1977 είχαν μετατραπεί σε Ένιαία), άμεση και ουσιαστική συμμετοχή των γονέων στη διοίκηση του σχολείου, για να περιοριστώ στις σημαντικότερες. Δεν είναι του παρόντος να εκτεθεί ή αντίδραση των εκπαιδευτικών στα μέτρα αυτά,⁵ είναι σκόπιμο, όμως, να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι ο εκπαιδευτικός λόγος (discourse) για τα ζητήματα αυτά τα τελευταία χρόνια είναι ιδιαίτερα γόνιμος και ενδιαφέρων⁶ και θεδαίως είναι βαθύτατα ιδεολογικός και πολιτικός.

Παρά τις προσπάθειες της κυβέρνησης των Συντηρητικών, το αγγλικό εκπαιδευτικό σύστημα δεν έχει αλλάξει ακόμη εντελώς (πρός την κατεύθυνση της πλήρους συγκεντροποίησης του) και κάποιες πολύ σημαντικές διαφορές του με το ελληνικό (οι όποιες καθιστούν τουλάχιστον προκλητικούς την άκριτη υιοθέτηση και τον δανεισμό εκπαιδευτικών πρακτικών) είναι οι ακόλουθες:

— Οι Άγγλοι εκπαιδευτικοί έχουν κατάρτιση επιστημονική και παιδαγωγική σαφώς αριότερη αυτής των Ελλήνων συναδέλφων τους (τουλάχιστον διδάσκουν σχολικά γνωστικά αντικείμενα που καλύπτονται επιστημονικά-μεθοδολογικά από τις σπουδές τους) με αποτέλεσμα ή επαγγελματική τους ακεραιότητα και σοβαρότητα να είναι σεβαστή από όλους, ακόμη και από το υπουργείο Παιδείας.

— Οι Άγγλοι εκπαιδευτικοί επιλέγουν το σχολείο στο οποίο θα εργασθούν και αντίστροφος το κάθε σχολείο επιλέγει τους εκπαιδευτικούς οι όποιοι θα αποτελέσουν το διδακτικό του «σώμα».

— Ο διευθυντής του σχολείου και οι διευθυντές των επί μέρους τμημάτων (αγγλικών, μαθηματικών, φυσικών επιστημών κ.ο.κ.) έχουν ουσιαστικές διοικητικές, αλλά κυρίως επιστημονικές ελευθερίες στην άσκηση του έργου τους. Η παρέμβαση του κράτους στα σχολεία, ακόμη και τα τελευταία χρόνια, γίνεται με τέτοια διακριτικότητα στα ιδρύματα και με τέτοιο σεβασμό στην επαγγελματική και επιστημονική υπόσταση των εκπαιδευτικών, που θα ζήλευαν ακόμη και τα ελληνικά πανεπιστήμια. Το γνωστικό αντικείμενο διδασκαλίας και αντίστοιχα τα πολλαπλά διδακτικά έγχειρίδια είναι στην επαγγελματική κρίση του εκπαιδευτικού, ο όποιος φέρει την ευθύνη των επιλογών του.

— Τα δευτεροβάθμια σχολεία στην Άγγλία διαφέρουν μεταξύ τους:

- ως προς το οργανωτικό πλαίσιο (ένιαία, Modern Schools, θρησκευτικά σχολεία, Grant Maintained Schools αλλά και σχολεία που έχουν αποφασίσει ότι δεν θα είναι μεικτά αλλά θηλέων· αρρένων και, τέλος, σχολεία τα όποια συγκεντρώνουν όλο το εύρος των ηλικιών από 11-18 ή από 11-16 κ.ο.κ.)

- ως προς την παιδαγωγική πρακτική (τα σχολεία έχουν τη δυνατότητα επιλογής Έξεταστικών Κέντρων για τις εξετάσεις τόσο στην ηλικία των 16 όσο και αυτές του A-level, επιλογή ή όποια προέχεται από τις επιστημονικές, τις παιδαγωγικές αλλά και τις ιδεολογικές επιλογές των εκπαιδευτικών και αντανακλά στη διδακτική μεθοδολογία)⁷

- ως προς τις κοινωνικές επιλογές (υιοθέτηση μίας πολυπολιτισμικής πολιτικής, σοβαρή προσπάθεια στον τομέα της διγλωσσίας κ.ο.κ.).

— Ακόμη, για ιστορικούς και οικονομικούς λόγους, διαφορετικά σχολεία του ίδιου τύπου δίνουν έμφαση σε διαφορετι-

κα γνωστικά αντικείμενα ή κύκλους μαθημάτων. Ένα σχολείο λ.χ. διακρίνεται για το αξιολόγο Μουσικό Τμήμα του, άλλο για την παράδοσή του στις ανθρωπιστικές σπουδές και τότε αυτή ή παράδοση αντανακλά και στην επιτυχία των μαθητών στις εισαγωγικές εξετάσεις για τα πανεπιστήμια, τα όποια, ειρήσθω εν παρόδω, επιλέγουν και αυτά τους υποψήφιους φοιτητές τους.

— Αυτές καθ' εαυτές οι εξετάσεις στο αγγλικό εκπαιδευτικό σύστημα (ποιότητα εξετάσεων, αυτονομία πανεπιστημίων...) δεν έχουν τίποτε κοινό με αυτές στο ελληνικό.⁸

Ο κατάλογος θα μπορούσε να είναι μακρύτερος αλλά ήδη ο καλόπιστος αναγνώστης έχει πάρει μία γεύση των σημαντικών δομικών διαφορών μεταξύ των δύο συστημάτων. Θα περιμένε κανείς λοιπόν ή επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται γύρω από τα προβλήματα του ελληνικού σχολείου να δείξει την απαιτούμενη ευαισθησία πρωτίστως σε άλλους τομείς (όπως αυτοί που προαναφέρονται, λ.χ. επιστημονική και παιδαγωγική κατάρτιση, επιστημονική, επαγγελματική και παιδαγωγική ελευθερία, ποιότητα και επίπεδο διδακτικών εγγειριδίων και εξετάσεων, αυτονομία πανεπιστημίων...) και όχι στην *αποτελεσματικότητα* του σχολείου για την όποια οι χαμηλότατα αμειβόμενοι Έλληνες εκπαιδευτικοί συμβάλλουν, ως επί το πλείστον και χωρίς αναγνώριση, κατά το δυνατόν.

Το συγκεκριμένο ζήτημα ωστόσο της ελεύθερης επιλογής σχολείου από πλευράς γονέων δεν βρήκε την επιτυχία που περιμένε ή κυβέρνηση των Συντηρητικών και έχει υποστεί δριμύτατη κριτική κυρίως από εκείνους τους γονείς που διάκεινται ευμένως προς την κυβέρνηση και συμφωνούν με τους νόμους της οικονομίας της αγοράς για την εκπαίδευση. Καθώς το δικαίωμα επιλογής έχει ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση πολλών αιτήσεων σε λίγα και «αποτελεσματικά» σχολεία, και καθώς τα σχολεία που δεν είναι επιδοτούμενα από τις Τοπικές Αυτοδιοικήσεις (δηλαδή όχι τα Ένιαία Σχολεία τα όποια υποχρε-

5. Βλ. ενδεικτικά Jones Ken, "A new kind of cultural politics? The 1993 boycott of testing", *Charging English*, Vol. 2, No. 1, 1994, σ. 84-110.

6. Quinton Anthony, *The Politics of Imperfection: the Religious and Secular Traditions of Conservative Thought*, Faber, London 1978· Gamble Andrew, *The Free Economy and the Strong State*, Macmillan, Basingstoke 1988· Honderich Ted, *Conservatism*, Hamish Hamilton, London 1990· Levitas Ruth (ed), *The Ideology of the New Right*, Polity, Cambridge 1985· Jones Ken, *Right Turn: the Conservative Revolution in Education*, 1989· Jones Ken, "Cultural Problems of conservatism", in *Changing English*, 1(2), 1994, σ. 2-15· Knight Christopher, *The Making of the Tory Education Policy in Post-war Britain*, Falmer, London 1990.

7. Ένα πολύ απλό παράδειγμα είναι το μάθημα της λογοτεχνίας στο όποιο διαφορετικά Έξεταστικά Κέντρα δίνουν βαρύτητα και προτεραιότητα σε διαφορετικά ζητήματα, όπως υποβολή εργασιών των μαθητών σε όλη τη διάρκεια της χρονιάς (course work) και όχι μόνο στιγμιαίες εξετάσεις, ύπαρξη και χρήση ή όχι εκ μέρους των μαθητών βιβλίων την ώρα των εξετάσεων κ.ο.κ.

8. Προσφάτως κατατέθηκε στο Πανεπιστήμιο του Λάνκαστερ ενδιαφέρονσα διδακτορική διατριβή Έλληνίδας φοιτήτριας με θέμα το πρόβλημα της αποστήθισης και κατά λέξη παράθεσης στο μάθημα της ιστορίας. Βλ. Economou Konstantina, *The Discourse of History: a demystification of the present and some alternatives for the future in Upper-Secondary Education in Greece* (Ph.D. Thesis), Department of Linguistics and Modern English Language, University of Lancaster, 1993.

9. Το BBC1 ασχολήθηκε διεξοδικά με το ζήτημα αυτό στη γνωστή εκπομπή Panorama. Χαρακτηριστική ήταν ή περίπτωση της περιοχής του Bromley (συντηρητική περιοχή με κατοίκους υψηλών εισοδημάτων) στην όποια παρατηρήθηκε το φαινόμενο 400 αιτήσεων για 150 θέσεις σε συγκεκριμένο σχολείο, με αποτέλεσμα 150 μαθητές που κατοικούν στην περιοχή να μείνουν... εκτός νυμφώνος!

οὐνται νά κάνουν δεκτές όλες τις αιτήσεις έγγραφης μαθητῶν τῆς περιοχῆς τους, ἀλλά τὰ Grant Maintained Schools) ἔχουν τόν τελευταῖο λόγο στήν ἀποδοχή ἢ τήν ἀπόρριψη μιάς αἰτήσης μέ κριτήρια κάθε ἄλλο παρά διαφανή, τὰ παράπονα τῶν γονέων ἀυξάνουν συνεχῶς.⁹

Μιά διαφορετική ἀνάγνωση τῆς ἐκπαιδευτικῆς πραγματικότητας τῆς Μεγάλης Βρετανίας ἀπό αὐτή πού ἐπιχειρεῖται πολλές φορές μέ εὐκολία καί μονομέρεια θά ἦταν ἡ ἀκόλουθη: Τά τελευταῖα χρόνια στήν Ἀγγλία στόν ἐκπαιδευτικό χώρο (καί ἴσως ὄχι μόνον σ' αὐτόν) καί κατά συνέπειαν στό χώρο τῶν ἀνθρωπιστικῶν καί πολιτιστικῶν σπουδῶν (Cultural Studies) διεξάγεται ἕνας σφοδρός πολιτικός καί ἰδεολογικός πόλεμος¹⁰ μεταξύ τῆς ἀντίληψης γιά τήν πολιτική, τήν κοινωνία καί τήν ἐκπαίδευση πού ἐκφράζεται ἀπό τούς ὁπαδούς, τὰ στελέχη καί τούς ὑποστηρικτές τοῦ Συντηρητικοῦ Κόμματος, ἀπό τή μία πλευρά, καί τῆς προοδευτικῆς ἀντίληψης ἢ ὅποια ἐκφράζεται κυρίως ἀπό τό Ἐργατικό Κόμμα καί προασπίζει τίς κύριες κοινωνικές καί πολιτιστικές κατακτήσεις πού συνέβησαν στήν Ἀγγλία κατά τή μεταπολεμική περίοδο. Ὁ ἀγῶνας αὐτός ἔχει πολλές ἐκφάνσεις καί διαστάσεις, ἀπό τή συνήθη ἀρθρογραφία¹¹ ἕως καί τό «μποῦκοτάρισμα» τῶν πανεθνικῶν ἐξετάσεων τύπου test τόν περασμένο χρόνο ἀπό τούς ἐκπαιδευτικούς μέσω τῶν τριῶν μαζικότερων συνδικάτων τους. Στόν ἀγῶνα αὐτό διακυβεῦνται οἱ δημοκρατικές ἐκπαιδευτικές κατακτήσεις τῶν τελευταίων χρόνων (Ἐνιαία Σχολεῖα, διαμορφωτική ἀξιολόγηση)¹² πού ἐφαρμοζόταν ἀπό τὰ παιδαγωγικῶς προοδευτικότερα Ἐξεταστικά Κέντρα — Ὁξφόρδης καί Cambridge, ὑποστήριξη τῶν δίγλωσσων μαθητῶν, ριζική ἀμφισβήτηση τοῦ ὅρου τῆς ἀγγλικῆς «παράδοσης», ἐπαναπροσδιορισμός τῶν σκοπῶν τῆς ἐκπαίδευσης μέσω τῆς συνειδητοποίησης τῆς βαθύτατης πολιτισμικῆς διαφοροποίησης τῆς κοινωνίας) καθώς καί τό ἰδεολογικό πλαίσιο ὑποστήριξής τους (κοινωνική ὑποστήριξη τῶν μειονητῶν, σεβασμός στίς ἀρχές τῆς πολυτισμικῆς ἐκπαίδευσης...).

Ἐκτός τοῦ συγκριτικοῦ της πλαισίου ἢ πρόταση γιά ἕνα «ἀποτελεσματικό» σχολεῖο θά μπορούσε νά ἀναγνωσθεῖ καί νά ἐλεγχθεῖ ὡς ἀκολουθῶς: Ἡ «δυναμικότητα» ἐνός σχολεῖου («ἀποτελεσματικότητα», «ἀποτελεσματικό» σχολεῖο — effectiveness, effective school) δέν καταδλώνεται μόνο (ἐάν καταδλώνεται καθόλου) στά ἀποτελέσματα τῶν εἰσαγωγικῶν ἐξετάσεων γιά τὰ Ἀνάτατα Ἐκπαιδευτικά Ἰδρύματα ἢ σέ ὅποιες ἄλλες ἐξετάσεις. Εἶναι, ἀντίθετα, ἡ συνισταμένη πολλῶν παραγόντων, ἕνας μόνον ἀπό τούς ὁποίους εἶναι οἱ ἀποδοχές τῶν ἐκπαιδευτικῶν. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ ἀσφαλῆς καί λειτουργική χρησὶς τῶν ὄρων δυναμικότητα ἢ ἀποδοτικότητα προϋποθέτει τόν ἐκτελεστικό τους ὄρισμό (operational definition). Ὁ ὄρισμός τους καθιστᾷ αὐτομάτως γνωστές τίς πολιτικές καί τίς ἐκπαιδευτικές ἐπιλογές πού προηγούνται τοῦ ἐλέγχου αὐτῆς τῆς σχολικῆς ἀποτελεσματικότητας ἢ δυναμικότητας.

Τά τελευταῖα χρόνια ἡ ἔρευνα στό χώρο τῆς ἀποτελεσματικότητας τοῦ σχολεῖου εἶναι ἰδιαίτερα παραγωγική. Τά ὄρια ἐνός ἄρθρου δέν ἐπιτρέπουν τή συστηματική ἀνάπτυξη τοῦ θέματος, ἐπιτρέπουν, ὁμως, μιά σύντομη ἀναφορά σέ πιθανούς παράγοντες ἀποτελεσματικότητας ἐνός σχολεῖου, ὅπως αὐτοὶ ἔχουν συστηματικά ἐρευνηθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια ἀπό τήν παιδαγωγική ἔρευνα. Θά ἀναφέρω μόνον μερικῆς ἀπό τίς συνιστώσες τῆς σχολικῆς «ἀποτελεσματικότητας»: ἡ κοινωνική, ἡ φυλετική, ἡ ἐθνική καί ἡ οἰκονομική προέλευση τῶν μαθητῶν, ἡ γεωγραφική ἔνταξη τοῦ σχολεῖου στόν εὐρύτερο χάρτη τῆς περιοχῆς του, ἡ χρηματοδότηση τοῦ σχολεῖου, τό ἐπίπεδο μόρφωσης καί ἐπιμόρφωσης τῶν ἐκπαιδευτικῶν, ἡ ἐπαγγελματική ἐλευθερία καί ἡ ἐπαγγελματική ἱκανοποίησή τους, ἡ δυνατότητα τοῦ σχολεῖου νά χρησιμοποιεῖ παιδαγωγούς-απ-

mateurs γιά τήν κάλυψη τῶν πολλαπλῶν του ἀναγκῶν (λ.χ. παιδιά μέ εἰδικές ἀνάγκες, δίγλωσσοι μαθητές κ.ο.κ.), ἡ συμμετοχή τῶν γονέων καί τῆς εὐρύτερης κοινότητας στή ζωὴ τοῦ σχολεῖου, τὰ ἐπίπεδα αὐτονομίας τοῦ σχολεῖου καί ἡ δυνατότητά του (μέσω τῶν ἀρμόδιων κάθε φορά ὀργάνων) νά ἐλίσσει καί νά παίρνει γρήγορα ἀποφάσεις τίς ὁποῖες μπορεῖ νά ἐκτελεῖ χωρίς χρονοβόρες γραφειοκρατικές διαδικασίες, ἢ στήριξη τοῦ σχολεῖου ἀπό πλευρᾶς Τοπικῆς Αὐτοδιοίκησης ἢ κοινότητας καί γενικότερα αὐτό πού συνιστᾷ τό «ἦθος τοῦ σχολεῖου».¹³

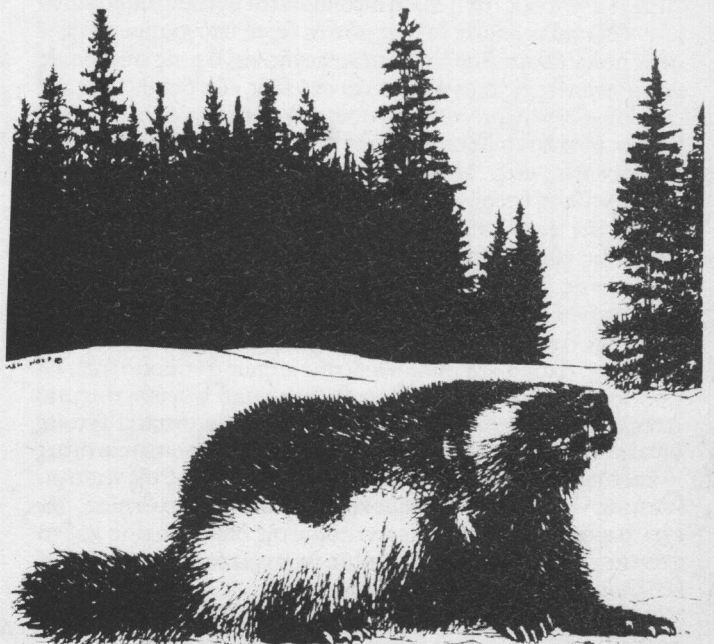
Ἡ ἐκπαίδευση (ὅπως καί ἡ ὑγεία) μπορεῖ νά συνεχίσει νά ἀντιμετωπίζεται ὡς κοινωνική παροχή ἢ μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ (στό πλαίσιο τῆς νοοτροπίας τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς) στοὺς καπιταλιστικούς νόμους τῆς ἐλεύθερης προσφοράς-ζήτησης καί συνελθῶς τῆς νομοτελειᾶς τῆς ἀκριβοῦς ἐξαγορᾶς. Δέν χρειάζεται νά ἠθικοποιεῖται (ὅπως πολύ συχνά γίνεται στίς μέρες μας) οἱ ἰδεολογικές καί οἱ πολιτικές, ἀρα καί οἱ ἐκπαιδευτικές, ἐπιλογές. Ἀρκεῖ ἡ ἰδεολογική καί ἡ πολιτική τους διάσταση νά δηλώνεται ρητά.

10. Βλ. Jones Ken (ed), *English in the National Curriculum: Cox's Revolution?* Bedford Way Paper/Kogan Page, London 1992· Marenbon John, *English, our English*, Centre for Policy Studies, London 1987.

11. Βλ. Cox C.B., Dyson A., *The Black Papers on Education: a Revised Edition*, Dans Paynter, London 1971.

12. Ἀξιολόγηση τῶν μαθητῶν ὄχι μόνον ἀπό στιγμιαίες ἐξετάσεις ἀλλά ἀπό τή συνολική τους ἐπίδοση ὅλη τή χρονιά.

13. Βλ. ἐνδεικτικά: Whitty Geoff, Edwards Tony, "Parental Choice and Educational Reform in Britain and the United States", *British Journal of Educational Studies*, 4(2), 1992, σ. 101-117· Carrol H.M.C., "School Effectiveness and School Attendance", *School Effectiveness and School Improvement*, 3(4), 1992, σ. 258-271· Shaeffer Sheldon, "Collaborating for Educational Change: the role of parents and community in school improvement", *International Journal of Educational Development*, 12(4), 1992, σ. 277-295· Hutchinson Barry, "The Effective Reflective School: visions and piperdreams in development planning", *Educational Management and Administration*, 21(1), 1993, σ. 4-18· Sutton Ruth, "What does Quality Assurance Really Mean for Schools and Colleges?", *British Journal of Curriculum Assessment*, 3(2), 1993, σ. 26-27.

Ἡ ἀκραία οἰκολογία καί ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἀνάπτυξης

μιά νέα ἀπειλή γιά τόν Τρίτο Κόσμο

τοῦ Ζακῦ Πρυνεντού

Κάποτε — δέν εἶναι καί πολλά χρόνια — πολλοί «τριτοκομιστές» ἐπεστράτευσαν μιά ριζική κριτική τῶν διαφόρων μοντέλων ἀνάπτυξης πού συνοψίστηκαν λίγο-πολύ στή «δυτικοποίηση» τοῦ κόσμου.¹ Εἶναι ἡ ἐποχή τῶν διαφόρων προσπαθειῶν «αὐτόχθονης ἀνάπτυξης» οἱ ὁποῖες, πρέπει νά ἀναγνωριστῆ, ἀπέτυχαν παντοῦ. Ἴσως διότι, εἴτε τό θέλουμε εἴτε ὄχι, μπήκαμε στό ἐξῆς — τουλάχιστον ὅλοι τό ὑποστηρίζουν — σέ μιά πλανητική ἐποχή ὅπου κάθε οικονομική περιθωριακότητα δέν εἶναι οὐσιαστικά τίποτε ἄλλο παρά ἀπόκλιση.

Βέβαια, τίποτε δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά ἐκτιμᾶμε τό δυτικό οικονομικό καί κοινωνικό μοντέλο ὡς τό καλύτερο δυνατό. Πρέπει ἀναμφισβήτητα νά κατακρίνουμε αὐτή τήν ἀφελή ἰδέα πού θεωρεῖ ὡς οἰκουμενική τήν τάση κάθε κοινωνίας νά ἀναζητεῖ πρὶν ἅπ' ὅλα τήν αὔξηση τῆς παραγωγῆς καί τήν καλύτερευση τῆς ζωῆς διά μέσου τῆς ἐξάπλωσης τοῦ οικονομικοῦ μηχανισμοῦ: ἡ ταῦτιση τῆς εὐμάρειας μέ τόν οικονομικό πλοῦτο ἀποτελεῖ ἕνα ἐπικίνδυνο λάθος καί ἡ πληθώρα τῶν δρόμων πρὸς μιά καλύτερη ζωὴ δέν μπορεῖ νά συνοψίζεται σέ μιά πορεία γεμάτη ἐμπόδια πρὸς μιά αὔξηση τοῦ ἐπιπέδου ζωῆς καί τοῦ ΑΕΠ. Τό γεγονός ὅτι ἡ Δύση ἀφοσιώνεται σχεδόν ἀποκλειστικά — ἐδῶ καί μερικoὺς αἰῶνες μόνον, ἄς τό ὑπογραμμίσουμε — στόν πολλαπλασιασμό τῆς παραγωγῆς καί ὅτι τίς σύγχρονές μας κοινωνίες τίς διαχειρίζονται στό ἐξῆς «ὡς βοηθητικές τῆς ἀγορᾶς»² δέν σημαίνει πῶς ἡ συνταγή αὐτή ἰσχύει γιά ὅλο τόν κόσμο, οὔτε κἂν πῶς εἶναι ἡ καλύτερη τῶν δυνατῶν γιά τίς ἴδιες τίς κοινωνίες μας. Ὡστόσο, ἄς προσέξουμε νά μὴν πέσουμε στήν ἀντίθετη ὑπερβολή, νά μὴ «διαδολοποιήσουμε» τῆ Δύση καί νά μὴν «ἀγγελιοποιήσουμε» τό Νότο στό ὄνομα μιᾶς ὑποτιθέμενης ἠθικῆς ὑπεροχῆς τῶν παραδόσεων. Τό νά ὑποστηρίζε κανεῖς, παραδείγματος χάριν, ὅτι οἱ «παραδοσιακές κοινωνίες εἶναι πάρα πολύ πιο ἀνθρώπινες» ἅπ' αὐτές πού προέρχονται ἀπό τῆ νεωτερικότητα³ ἐκφράζει μιά εἰδυλιακή θεώρηση, ἀκόμα καί μιά μυθολογία κάπως ἀντιδραστική. Οἱ παραδοσιακές κοινωνίες εἶναι, βέβαια, ἀπό τῆ φύση τους πιο ἀλληλέγγυες, συγχρόνως, ὁμως, καί καταναγκαστικές. Τέτοιες δηλώσεις λοιπόν στηρίζονται στήν ἰδέα μιᾶς νεωτερικότητας — καί ἐδῶ βρισκεται τό πιο ἐπικίνδυνο λάθος ὅλης τῆς νεωτερικότητας — πού, ἀντί τῆς δημοκρατίας καί τῆς ἐλευθερίας, δέν ἔχει παραγάγει «παρά τό φάντασμα τῆς δημοκρατίας καί τό φάντασμα τῆς ἐλευθερίας»,⁴ μιᾶς νεωτερικότητας πού τρέχει ἐξᾴλλου πρὸς τήν καταστροφή.

Ὅπως καί νά ᾄχει τό πράγμα, καί πέρα ἀπό τίς ἀντινεωτε-ρικές νοσταλγίες, φαίνεται ὅλο καί πιο δύσκολο νά φαντα-

στοῦμε (πρόκειται ἴσως γιά δική μου ἀδυναμία) ὅτι τό δυτικό μοντέλο δέν θά καταστῆ, τουλάχιστον ἐν μέρει, τό μοντέλο ὅλου τοῦ πλανήτη. Καί αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ἄρνηση τῆς ἀνάπτυξης δέν εἶναι πιά παρά ἕνα συνώνυμο τῆς περιθωριοποίησης.

Δέν εἶναι δύσκολο νά καταλάβει κανεῖς γιατί, μπροστά στήν κατάληξη τόσο πολλῶν ἀποτυχημένων σχεδίων ἀνάπτυξης, μερικοὶ ἐφθασαν στό συμπέρασμα ὅτι μόνον ἡ ἔλλειψη ἀνάπτυξης καί κάθε ἐξωτερικῆς ὑποστήριξης θά μπορούσε νά ἐπιτρέψει στοὺς ἀποκλεισμένους τοῦ Τρίτου Κόσμου ὄχι νά «ἀναπτυχθοῦν» — ὄρος ἐξοβελιστέος γι' αὐτούς — ἀλλά νά ξεφύγουν ἀπό τήν ἀθλιότητα. Ἀμέσως, ὁμως, παρουσιάζεται ἕνας κίνδυνος: στό ὄνομα μιᾶς θεωρούμενης ἀδυναμίας ἐπαναδιανομῆς τοῦ πλοῦτου, καθὼς καί μιᾶς ὑποτιθέμενης «δυναμικότητας» τῶν ἄτυπων τοπικῶν ὀργανώσεων νά δικαιολογηθοῦν οἱ ἀποκλεισμοί. Τό νά ὑποστηρίξει κανεῖς ὅτι στό οικονομικό παιχνίδι ὑπάρχουν ἀναγκαστικά κερδισμένοι καί χαμένοι ἀξίζει τουλάχιστον μιά συζήτηση. Τίποτα, πράγματι, δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά θεωρήσουμε ὡς λανθασμένη τήν ἰδέα τοῦ οικονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ, κατὰ τήν ὁποία αὐτό πού κερδίζει ὁ ἕνας δέν τό χάνει ἀναγκαστικά ὁ ἄλλος. Εὐτυχῶς πού οἱ NGO (μὴ κυβερνητικές ὀργανώσεις) πού ἐπιστρατεύτηκαν γιά τόν πόλεμο ἐναντίον τῆς ἀθλιότητας στόν Τρίτο Κόσμο δέν ἔχουν ἀκόμα καταλάβει πόσο διεστραμμένη μπορεῖ νά εἶναι ἡ δόθηθεια!

Ἡ ἄρνηση τῆς «ἀνάπτυξης», κάθε εἶδους «ἀνάπτυξης», ἀποτελεῖ μιά συμπεριφορὰ τόσο δογματική ὅπως εἶναι καί ἡ ἐπιδίωξή της αὐτὴ καθ' ἑαυτή. Εἶναι ἄραγε τόσο ἀναγκαῖο — γιά νά μὴν πέσουμε στήν παγίδα νά ταυτίσουμε τήν αὔξηση τῆς εὐμάρειας μέ τό μῦθο τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης — νά ἐπικρίνουμε κάθε μορφὴ οικονομικῆς ἀνάπτυξης; Εἶναι προφανές ὅτι κάθε αὔξηση τῶν οικονομικῶν δεικτῶν δέν ἀποτελεῖ ἕνα κακό καθ' ἑαυτό· τό νά ἀρνεῖται ὁ Τρίτος Κόσμος τήν «ἀνάπτυξη» δέν θά εἶχε νόημα καί θά ἦταν ἀπλῶς συνώνυμο τῆς αὐτοκτονίας.

Ἐάν θεωροῦμε πῶς ἡ «μηδενικὴ ἀνάπτυξη» εἶναι δυνατὴ καί

1. Βλέπε Serge Latouche (ὁ πιο ἀντιπροσωπευτικὸς ἴσως τῶν συγγραφέων πολέμιων τῆς ἀνάπτυξης), *L'Occidentalisation du monde*, Paris 1989.

2. Karl Polanyi, *The Great Transformation* (1944). Γαλλικὴ μετάφραση: *La Grande Transformation*, Paris 1983, σελ. 88.

3. Serge Latouche, ὁ.π., σελ. 219.

4. Τό ἴδιο, σελ. 76.

έπιθυμητή — και ίσως είναι — αυτή δεν θα μπορούσε να άφο-
ρα παρά τις δικές μας πλούσιες χώρες και σέ καμία περίπτω-
ση τις φτωχές χώρες του Τρίτου Κόσμου. Αντίθετα, αυτό που
έχει νόημα είναι ή συζήτηση περί τών στόχων τής ανάπτυξης,
έλλείψει τής όποίας αυτή θά κατέλγε πράγματι στην «ύπα-
νάπτυξη» και στην κοινωνική άποσύνθεση. Αυτό σημαίνει ότι
δέν πρέπει να σκεπτόμαστε χρησιμοποιώντας όρους όπως
«πρόοδος» και «καθυστέρηση» ή «take off»,⁵ ένω πρέπει να
άποφεύγουμε φυσικά τόν όρο «ύπανάπτυξη». Σ' αυτή τήν πε-
ρίπτωση «ή ανάπτυξη δέν είναι και δέν μπορεί να είναι παρά
μιά προσπάθεια να άναπαραχθεί τό πολιτιστικό μοντέλο που
άποτελούν οι άναπτυγμένες διομηχανικές χώρες». ⁶ Άς ση-
μειωθεί λοιπόν ότι ή κριτική τής ανάπτυξης δέν καταλήγει αναγ-
καστικά στην πλήρη και όριστική άρνησή της και ότι μερικοί
προτείνουν σήμερα πρότυπα «έναλλακτικής» ανάπτυξης δί-
χως να καταλαβαίνουμε πάντα πολύ καλά περί τίνος πρό-
κειται.⁷

Μπορεί ίσως μακροπρόθεσμα να ύπάρχουν κίνδυνοι στην
άμέριστη συμπάθεια και στη βοήθεια προς τούς πιο φτωχούς
άλλά σέ καμία περίπτωση δέν σημαίνει ότι θά έπρεπε να τούς
έγκαταλείψουμε. Έκει όρίζεται μία από τις άμφιβολίες τών
συζητήσεων γύρω από τήν περίφημη «διώσιμη» ανάπτυξη. Βρι-
σκομάστε πράγματι, έδώ και μερικά χρόνια, μπροστά σέ δύο
άνταγωνιστικές μορφές τού ένδιαφέροντος προς τόν Άλλο:
τό παραδοσιακό ένδιαφέρον, τό ούμανιστικό και σοσιαλιστι-
κό, για τή βοήθεια προς τούς άπόκληρους, από τή μία πλευ-
ρά, και τό καινούργιο ένδιαφέρον, άναπόφευκτο είναι άλή-
θεια, για τήν «ύγεια τού πλανήτη» από τήν άλλη. Υπάρχει έπο-
μένως σημαντικός κίνδυνος σύγκρουσης μεταξύ Νότου και
φύσης, και μόνον μία έπιλογή που θά συνδύαζε αυτές τις δύο
μέριμνες θά μπορούσε ίσως να τόν άποτρέψει. Μιά τέτοια «οί-
κοθηκή» έπιλογή είναι άραγε δυνατή; Αναμφισβήτητα. Δέν
μπορεί όμως να είναι παρά μία λύση που θά πηγάζει από τή
διεθνή άλληλεγγύη και θά έχει, έπομένως, ύψηλό οικονομικό
κόστος: ξέρουμε ήδη ότι οι ώριαίες ύποσχέσεις που έδωσαν στο
Rio οι πλούσιες χώρες στους έξαθλιωμένους «άδελφούς» τού
Νότου πολύ άπέχουν από τό να αρχίζουν να πραγματοποιούν-
ται.⁸ Θά πρέπει άραγε στο έξής να έγκαταλειφθεί ή βοήθεια
για τήν ανάπτυξη, να ένθαρρυνθεί ένα είδος κουλτούρας τής
άθλιότητας και να ύποστηριχθεί ή ιδέα μίας «σοφής διαχείρι-
σης» τών περιθωρίων (Τρίτος και «Τέταρτος» Κόσμος); Αυτή
ή τάση αρχίζει να εκφράζεται άνοικτά και άποτελεί τόν κυ-
ριότερο ίσως κίνδυνο μίας αναδόμησης τών σχέσεων Βορρά-
Νότου.

Τό σχήμα που παρουσιάζεται λίγο-πολύ παντού σήμερα διά
μέσου τών διαφόρων εκθέσεων για τήν κατάσταση τού πλανή-
τη — όπως οι περίφημες άναφορές Worldwatch ή Brundtland —
συνοψίζονται, κατά βάθος, στη διαπίστωση μίας όλο και με-
γαλύτερης διάστασης μεταξύ τών περιορισμένων διαθέσιμων
δυνατοτήτων και τών αύξανόμενων κατεπειγουσών άναγκών.
Διαμορφώνουν έτσι για τό κοντινό μέλλον μία εικόνα ενός γε-
νικευμένου άδιεξόδου, που θά μπορούσε, όμως, να ξεπεραστεί
μέ μία άποτελεσματικότερη έκμετάλλευση τού πλούτου.

Οι όπαδοί τής κριτικής τής ανάπτυξης ύποστηρίζουν ότι μία
σοφή μείωση τής ζήτησης πρέπει να άποτελεί προτεραιότητα.
Συμφωνώ άπολύτως μέ τή θεώρησή τους. Τό έρώτημα, όμως,
είναι πολύ λεπτό: Άπό ποιές χώρες θά ζητήσουμε να περιορί-
σουν τή ζήτησή τους; Μεγάλος είναι ό πειρασμός να άναγκά-
σουμε αυτές που, προς τό παρόν, δέν έχουν άκόμη τίποτε και
δέν έχουν μπει άκόμη στην λεγόμενη «έλικοειδή γραμμή τής κα-
τανάλωσης», όπως λέμε στις κοινωνίες τής υπεραφθονίας.

Υπάρχει στο έξής ό κίνδυνος να έξαπλώνεται όλο και περισ-
σότερο ή τάση να δικαιολογείται ή άθλιότητα τού Τρίτου (και

του Τέταρτου) Κόσμου ως πεπρωμένο, θεωρούμενη ως ένα
είδος «έντορπιστικού πηγαδιού»⁹ καθώς και αυτό τό νέο
«άπαρχάνει στο διεθνές επίπεδο»¹⁰ που έγκαθίσταται προοδευ-
τικά. Ήδη, ή «Έκκληση τής Χαϊδελδέργης»¹¹ προς τις διάφορες
425 έπιστήμονες και διανοούμενοι, ύπογραμμίζει τόν κίνδυνο
αυτό: «Έφιστούμε τήν προσοχή όλων στην άπόλυτη άνάγκη
να δοηθήσουν τις φτωχές χώρες προκειμένου να φθάσουν σ'
ένα επίπεδο διαρκούς ανάπτυξης σέ άρμονία μέ τόν ύπόλοιπο
πλανήτη, να τις προστατεύσουμε άπέναντι στις καταστροφές
που προέρχονται από τις άναπτυγμένες χώρες και να άποφύ-
γουμε τόν έγκλεισμό τους σ' ένα δίκτυο άπραγματοποιητών
ύποχρεώσεων που θά έθεται σέ άμφισβήτηση και τήν άνεξαρ-
τησία και τήν άξιοπρέτείά τους».

Νότος ή φύση

Έδώ και μερικά χρόνια, ή Γη τείνει να άντικαταστήσει τόν άν-
θρωπο ως άντικείμενο μέριμνας. Άπό τά τέλη τής δεκαετίας
του '60, ύπάρχει ένας έναλλασσόμενος λόγος, έπιστημονικά
άξιόπιστος εκ πρώτης όψews, που μπορεί να πολεμιά άποτελε-
σματικά τόν ένοχλητικό για τή συνείδησή μας ούμανιστικό και
τριοκοσμικό λόγο. Πρόκειται συγκεκριμένα για τήν περιφή-
μη «ύπόθεση Γαία», τήν όποία διατύπωσε για πρώτη φορά τό
1969 ό χημικός τής άτμόσφαιρας Τζάιμς Λόβελock.¹² Θά μπο-
ρούσε να τή συνοψίσει κανείς ως έξής: Τό σύνολο τής γής πά-
νω στον πλανήτη έλέγχει τήν κατάσταση τής άτμόσφαιρας προ-
κειμένου να διατηρεί διαρκώς τή δίοσφαιρα στά εϋνοικότερα
έπίπεδα. Θά μπορούσε κάποιος (μέ λιγότερη ποίηση ή μυστι-
κισμό) να πει άπλώς ότι αυτή ή λεγόμενη «θεωρία Γαία» δέν
είναι τίποτε άλλο παρά αυτό που όνομάζεται «συνολική ίσορρο-
πία» τού συστήματος τής Γής. Κατά τόν Λόβελock, όμως,
ή Γη γίνεται «ό μεγαλύτερος ζωντανός όργανισμός τού ήλια-
κού συστήματος». ¹³ Βρισκόμαστε μπροστά στην «όλική οικο-
λογία», μητέρα τής άκρικής οικολογίας που έγκυμονεί τόσα
πολλά διεστραμμένα άποτελέσματα: κινδύνους ζηλωτισμού
και όλοκληρωτισμού, τάση ιεροποίησης τής φύσης κλπ.

Τά προβλήματα που θέτει ή όλική οικολογία (αυτή που ένδια-
φέρεται για τό σύνολο τής δίοσφαιρας) είναι άναμφισβήτητα
πραγματικά: κίνδυνος άλλαγής τού κλίματος λόγω τού «φαι-
νομένου τού θερμοκηπίου», δημογραφική έκρηξη, μείωση τών
ένεργειακών πηγών και τών διαθέσιμων δημητριακών, κατα-
στροφή τών οικοσυστημάτων, έξαφάνιση χιλιάδων ειδών κλπ.

5. Rostov, *Les étapes de la croissance économique*, Paris 1970.

6. Francois Partant, *La ligne d' horizon. Essais sur l' après développement*, Paris 1988, σελ. 67.

7. Όπως, παραδείγματος χάριν, ό Alain Lipietz (οικονομικός σύμ-
βουλος τού γαλλικού οικολογικού κόμματος Les Verts), *Choisir l' audace. Une alternative pour le XXIe siècle*, Paris 1989.

8. Βλέπε παραδείγματος χάριν Sylvie Mayer, "Dix-huit mois après le Sommet de la Terre: quelles avancées?", *La Pensée*, 298, Άπρίλιος-
Ίούνιος 1994.

9.

10. Michel Beau, "Le basculement du monde", *Le Monde Diplomatique*, Οκτώβριος 1994, σελ. 17. Στο θέμα αυτό βλ. ιδιαίτερα Jean Christophe Rufin, *L' Empire et les nouveaux barbares*, Paris 1991.

11. Τόκειμένο αυτό, που λίγοι από μäs θά άρνούνταν να ύπογρά-
ψουν, έγινε φυσικά άντικείμενο «οικειοποίησης» εκ μέρους αντιοικολο-
γικών και παρουσιάσθηκε καταχρηστικά ως μία άποδοκιμασία τής
οικολογίας από τήν έπιστήμη.

12. James Lovelock, *Gaia: A New Look at Life on Earth*, Oxford 1969.

13. James Lovelock, *Gaia: the Practical Science of Planetary Medicine*,
London 1991.

Ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἴδια ἡ «ικανότητα κατοίκησης» τῆς Γῆς ἀπειλεῖται, ἐμφανίζεται ἕνα εἶδος ἱεῶς συμμαχίας ὅπου κοινοῦν μπροστά στόν ἴδιο βωμό οἰκολόγοι, ἐπιστήμονες, μερικοί θρησκευτικοί κύκλοι, δίχως νά παραμελήσουμε τά ΜΜΕ, τοὺς πολιτικούς καί τοὺς βιομηχάνους. Ὅλοι οἱ λόγοι στό ἐξῆς γίνονται πράσινοι καί ἀρχίζει ἕνας πραγματικά πλανητικός ἐλεγχος προκειμένου νά διαχειρισθοῦμε τή Γῆ μέ τόν καλύτερο τρόπο διά μέσου τῆς περιφέρειας «διώσιμης ἀνάπτυξης» καί νά συμφιλώσουμε οἰκονομική ἀνάπτυξη καί σεβασμό τοῦ περιβάλλοντος. Ἀπό τή μία πλευρά, αὐτό σημαίνει μιά αἴτηση τοῦ βάρους τῶν τεχνολογιῶν, τῶν μεθόδων καί πρακτικῶν τους, καθώς καί τήν ἐξάπλωση μιᾶς συγκεκριμένης θεώρησης τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπό τήν ἄλλη, καί αὐτό εἶναι ἴσως ἀκόμη πιό ἐπικίνδυνο, ἂν ἡ «οἰκολογοποίηση» τῆς οἰκονομίας, τῆς βιομηχανίας, τῆς τεχνικῆς, ἀκόμα καί τῆς κοινωνίας καί αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς σκέψης ἀντιπροσωπεύει ἀναμφισβήτητα μιά ἐντονη πρόκληση γιά τοὺς μέν —καί μάλιστα κερδοφόρο— ἀποτελεῖ ἕναν πολύ βαρῦ ἐξαναγκασμό γιά τοὺς ἄλλους. Πρόκειται τελικά γιά ἕνα νέο, ἐξαιρετικό πλεονέκτημα γιά τίς «προχωρημένες» χώρες μας. Βρισκόμαστε μπροστά στόν κοινωνικό δαρβινισμό τῆς ἐπιλογῆς μέσω τῆς ἰκανότητάς νά ἀκολουθήσει κανεὶς τήν πορεία τῆς τεχνικῆς, μπροστά σέ μιά ἰδεολογία τῶν νικητῶν κατά τήν ὁποία οἱ ἀποκλεισμένοι τοῦ Τρίτου Κόσμου προκαλοῦν, στήν καλύτερη τῶν περιπτώσεων, ἐνοχλητικές τύψεις. Καί στό βάθος ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νά ἐμφανίζεται στήν κοινή γνώμη τῶν οἰκονομικά καί τεχνικά ἀναπτυγμένων χωρῶν ἡ ἐπισφαλῆς ἐπιλογή: Νότος ἢ φύση;

Προστίθεται λοιπόν στήν εἰκόνα ἑνός Βορρά «πilotοῦ τῆς Σφαίρας» ὁ κίνδυνος μιᾶς νομιμοποίησης τῆς πλανητικῆς του ἡγεμονίας στό ὄνομα τῶν κινδύνων πού ἀντιπροσωπεύουν γιά τή Γῆ μας οἱ φτωχοὶ τοῦ Νότου, οἱ ὁποιοί, ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς ἀνάπτυξής τους, δέν μποροῦν παρά νά «ροκανίζουν» προοδευτικά τό περιβάλλον, αὐτή τήν «κοινή κληρονομιά».¹⁴

Ἀπό ἄποψη γνώσης, οἱ ὁπαδοί τῆς ριζικῆς οἰκολογίας ἔχουν ἴσως δίκιο: θά ἦταν δυνατό νά ἐπέμβουμε μέ ὁποιοδήποτε τρόπο γιά νά ἐμποδίσουμε τίς σημερινές τάσεις πού πραγματικά μας παρασύρουν πρὸς ἕνα εἶδος ἀβύσσου. Ἀπό ἄποψη ἠθικῆς ὅμως; Εἶναι τόσο παραδεκτό νά ὑποστηρίξει κανεὶς ἕναν ριζικό οἰκοκεντρισμό; Ἀναμφίβολα, ἡ ἀπάντηση τοῦ οὐμανισμοῦ δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἀρνητική.

Βρισκόμαστε λοιπόν στήν πλανητική ἐποχή.¹⁵ Αὐτή ὅμως ἡ συνειδητοποίηση —ἀρκετά πρόσφατη— ἑνός πλανητικοῦ συνόλου δέν προέρχεται δυστυχῶς ἀπό μιά νέα ἠθική συνείδηση, ἀλλά ἀπλῶς ἀπό μιά αἰσθησιμότητα τοῦ κατεπείγοντος. Αὐτό εἶναι βέβαια θετικό, ἀλλά εἶναι ἐπίσης διαφοροῦμενο. Παρ' ὅλη τή νέα θεώρηση τῶν διεθνῶν σχέσεων πού ἐμφανίζεται προοδευτικά γύρω ἀπό τήν ἐννοια τοῦ «καθήκοντος ἐπέμβασης», δέν πρόκειται γιά μιά πλανητική ἀλληλεγγύη ἀλλά μόνο γιά τό ἀνοιγμα μιᾶς δεκαετίας τοῦ περιβάλλοντος τήν ὁποία ἔχει ἐγκαινιάσει θεαματικά (ἐάν δέν ἐξετάσουμε τὰ πράγματα πολύ προσεκτικά) ἡ Διάσκηψη τοῦ Ρίο. Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σ' ἕνα γενικευμένο «πράσινο κύμα»: φαινόμενο βέβαια ἀναμφισβήτητα θετικό ἀλλά, ἐπαναλαμβάνουμε, διαφοροῦμενο.

14. Εἶναι, ὅμως, τόσο σίγουρο ὅτι ἡ ἀνάπτυξη εἶναι ἡ ἐννοια ὅλων τῶν οἰκολογικῶν καταστροφῶν: «Ἡ ἐμπειρία τῶν τελευταίων ἐτῶν δείχνει ὅτι πολλές χώρες τῆς Ἀφρικῆς καί τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς μπορεῖ νά γνῶρισαν μηδενική ἀνάπτυξη —ἀκόμη καί ἀρνητική— δίχως ἡ καταστροφή τοῦ περιβάλλοντός τους ἢ ἡ ἐξάπλωση τῆς ἀθλιότητάς τους νά βραδύνει τήν πορεία τους». Ben Johnson, *Poverty and the planet, a question of survival*, Λονδίνο 1990.

15. Ὑπῆρξε καί μιά «Ἡμέρα τῆς Γῆς», ἡ 22α Ἀπριλίου 1990.

Ἡ ἰδέα μιᾶς «Γῆς-πατρίδας», ἑνός κοινῶς πλανήτη, θά ἔπρεπε νά καταλήξει στή δημιουργία μιᾶς «παγκόσμιας ἰθαγένειας». Ἀντί αὐτοῦ, φαίνεται ὅτι ἡ ἔμφαση πού δίδεται —καί δικαίως— στό κατεπείγοντα ὑποχρεώνει τοὺς κατοίκους τῆς Γῆς νά δικαιολογήσουν τήν ὑπαρξή τους στόν πλανήτη στό οἰκολογικό ἐπίπεδο. Καί ὅσοι παραμένουμε πιστοί στή Διακήρυξη τῶν Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων ἐμφανίζομαστε ἀφελεῖς. Αὐτό τό κείμενο εἶναι πιά, διατείνονται, ξεπερασμένο καί ἡ νέα οἰκολογική κατάσταση ὑποχρεώνει σέ μιά τροποποίηση, σ' ἕναν περιορισμό τῶν δικαιωμάτων αὐτῶν (ἂς τὰ ὀνομάσουμε στοιχειώδη, ἐνῶ ἡ πλειοψηφία τῶν κατοίκων τῆς Γῆς δέν τὰ ἀπολαμβάνει ἀκόμα), προκειμένου νά προστατευθεῖ τό περιβάλλον. Δέν ἔχω σκοπό ἐδῶ νά ἐπικρίνω τίς διάφορες προτάσεις τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης οἰκολογικῆς οργάνωσης.¹⁶ Θέλω ἀπλῶς νά υπογραμμίσω μερικούς κινδύνους.

Ἡ παρουσία τῶν χωρῶν τοῦ Τρίτου Κόσμου στίς διάφορες διεθνείς συσκέψεις κινδυνεύει, στήν πραγματικότητα, νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἄλλοθι γιά τή νέα δυτική καί τεχνοκρατική διαχείριση τοῦ πλανήτη, ἡ ὁποία παρουσιάζεται στό ἐξῆς ὡς ἡ μόνη σάνιδα σωτηρίας. Δέν πρέπει ἐπίσης νά ξεχνᾶμε ὅτι, μέ τήν ἐξαφανιστὴ τῆς ἀπειλῆς ἀπὸ τό πρῶην ἀνατολικό μπλόκ, εἶναι ὁ Νότος τώρα πού γιά τόν νικητὴ Βορρά ἐμφανίζεται ὡς ὁ κύριος ἀνταγωνιστὴς τοῦ μέλλοντος. Καί παρουσιάζεται μάλιστα πολύ ἀπειλητικὸς ἀπὸ τή στιγμή πού στήν ὑψηλή γονιμότητα τῶν πληθυσμῶν του καί στήν ἀστάθειά του προστίθεται καί ἡ δυνατότητά του νά ἐφοδιασθεῖ μέ ὄπλα, καθώς ἐπίσης ὁ φανατισμὸς του καί ἡ τάση του νά ρυπαίνει τόν κοινὸ πλανήτη.

Ἀπὸ τή συνειδητοποίηση τῶν λεπτῶν ἰσορροπιῶν τῆς Γῆς δημιουργεῖται ἔτσι μιά ἰδεολογία ἀντιανάπτυξης πού παρουσιάζεται εὐπρόσδεκτη σέ μιά ἐποχὴ αὐξανόμενου ἀνταγωνισμοῦ. Ἀρχίσαμε νά φοβόμαστε τόν ἐμπορικὸ ἀνταγωνισμό τοῦ Νότου; Νά λοιπόν πού, στό ὄνομα τοῦ σεβασμοῦ τοῦ περιβάλλοντος, ὁ κίνδυνος αὐτὸς εἶναι δυνατόν πιά νά ἀπομακρυνθεῖ. Θά φάνταζε στό ἐξῆς ἀκόμα καί δίκαιο —καί στό ἠθικὸ ἐπίσης ἐπίπεδο— ἂν ὄχι νά ἀρνούμαστε στίς χώρες αὐτές τό δικαίωμα νά ἐπιλέξουν μιά ἀνάπτυξη σάν καί αὐτὴ πού ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἔχουμε γνωρίσει, τουλάχιστον νά τίς μεταπέισουμε.

Οἱ λαοὶ πού βρίσκονται ὅλο καί περισσότερο στό περιθώριο τῶν δυτικῶν μας κοινωνιῶν θά γνωρίσουν ἄραγε στό ἐξῆς τήν ἐτυμηγορία τῆς «πλανητικῆς ἀχρηστίας»; Θεωροῦνται πάντως, ἀπὸ αὐτοὺς πού ἐνδιαφέρονται πρὶν ἀπ' ὅλα νά σώσουν τή «γενετική κληρονομιά» τοῦ πλανήτη, λιγότερο χρήσιμοι ἀπὸ μερικά εἶδη τοῦ ζωικοῦ ἢ τοῦ φυτικοῦ βασιλείου πού κινδυνεύουν νά ἐξαφανιστοῦν. Μερικοὶ ἔφθασαν μάλιστα στό σημεῖο νά ἐκλαμβάνουν τήν τωρινὴ ἐπιδημία τοῦ AIDS ὡς προερχόμενη ἀπὸ μιά ὀργανικὴ αὐτοδιαχείριση τῆς «Γαίας». Ὁ οὐμανισμὸς, «αὐτὴ ἡ ναρκισσιστικὴ μέριμνα γιά τὰ ἀνθρώπινα μόνο ἐνδιαφέροντα»,¹⁷ δέν εἶναι πολύ δημοφιλὴς στους νέους αὐτούς «θεραπευτὴς τοῦ πλανήτη». Γνωρίζω βέβαια ὅτι αὐτὴ ἡ τάση τῶν πιό «ριζοσπαστικῶν» οἰκολόγων¹⁸ εἶναι ἀκόμη ἀρκετά μειοψηφικὴ καί ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος γελοιογραφίας τῶν θέσεων τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος. Παρόμοιες ἰδέες, ὅμως, ἐξάπλώνονται ἀπὸ τή στιγμή πού ὁ τοπικὸς «οἰκολογισμὸς» πού ἐνδιαφέρεται γιά τόν ἄλλο, ἢ ἀνθρωπιστικὴ ἢ πολιτικὴ οἰκολογία δηλαδή, ἀντικαθίσταται προοδευτικὰ ἀπὸ τήν ὀλικὴ οἰκολογία.

16. Ὅπως ἡ «Déclaration universelle des droits de l'homme à l'égard de la terre» (Παγκόσμια Διακήρυξη τῶν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τή Γῆ) τῆς Greenpeace France (Νοεμβρίου 1989).

17. James Lovelock, *Les Ages de Gaia*, ὁ.π.

18. Ἀναπτύσσω πιό συγκεκριμένα τό θέμα αὐτό σέ ἄρθρο μου στή *Νέα Οἰκολογία*, τεύχος Δεκεμβρίου 1994.

ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑ ΟΔΗΓΟΣ ΧΡΗΣΕΩΣ

του Έρικ Χόμπσμπομ

μετάφραση: Τάκης Τσήςρος

Τιλοφόρησα τη διάλεξή μου «Βαρβαρότητα: Οδηγός Χρήσεως» όχι επειδή επιθυμώ να σας δώσω οδηγίες πώς να γίνετε βάρβαροι. Δυστυχώς, κανένας μας δεν τις χρειάζεται. Η βαρβαρότητα δεν είναι σαν τό καλλιτεχνικό πατινάζ, τεχνική δηλαδή που πρέπει να διδαχθείς — εκτός πιά κι αν θέλεις να γίνεις επαγγελματίας βασανιστής ή να ειδικευτείς σε κάποιου άλλου είδους απάνθρωπη δραστηριότητα. Η βαρβαρότητα είναι μάλλον ένα υποπροϊόν της ίδιας της ζωής σε όρισμένες κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες, κάτι που «πάει με τό έδαφος», καθώς λέει ο Άρθουρ Μίλερ στον *Θάνατο του έμποράκου*. Ο όρος «street-wise» (ή «κουλούρα» του δρόμου) εκφράζει καλά αυτό που θέλω να πω, πώς δηλαδή οι άνθρωποι προσαρμόζονται εμπράκτως στις συνθήκες ζωής μιάς κοινωνίας που λειτουργεί έξω από κανόνες πολιτισμού. Κατανοούμε αυτόν τον όρο γιατί έχουμε όλοι προσαρμοστεί στον τρόπο ζωής μιάς κοινωνίας που, με τά κριτήρια των παππούδων ή των πατεράδων μας, είναι απολίτιστη. Τό έχουμε συνηθίσει. Δεν έννοώ ότι δεν σκανδαλιζόμαστε πιά μπροστά σε τούτο ή τό άλλο δείγμα ωμότητας. Όμως τούτη ή περιστασιακή αγανάκτησή μας μπροστά σε πράξεις άσυνήθιστα φριχτές αποτελεί μέρος της έμπειρίας προσαρμογής. Μάς δοηθάει να κρύβουμε στον έαυτό μας πόσο έχουμε συνηθίσει στή φυσικότητα μιάς ζωής που οί γονείς μας θά έκριναν απάνθρωπη. Ο οδηγός μου χρήσεως λοιπόν είναι, έλπίζω, ένας οδηγός για τήν κατανόηση του πώς φτάσαμε έως έδω. Η θέση που υποστηρίζω στήν παρούσα διάλεξη είναι ότι, ύστερα από πρόσκαιρη έξασθένηση για περίπου εκατόν πενήν-

τα χρόνια, ή βαρβαρότητα μοιάζει να δυναμώνει στό μεγαλύτερο μέρος του είκοστού αιώνα, χωρίς να υπάρχουν σημάδια ότι ή ένδυνάμωση αυτή φτάνει στό τέλος της. Μέ τόν όρο «βαρβαρότητα» έδω έννοώ δύο πράγματα. Πρώτον, τήν αποδιοργάνωση και τήν άναστολή των συστημάτων κανόνων και ήθικης συμπεριφοράς με τά όποια όλες οί κοινωνίες ρυθμίζουν τίς σχέσεις μεταξύ των μελών τους και, σε μικρότερο βαθμό, τίς σχέσεις μεταξύ των μελών τους και των μελών άλλων κοινωνιών. Δεύτερον, έννοώ ειδικότερα τήν άντιστροφή αυτού που θά όνομάζαμε πρόγραμμα του Διαφωτισμού του 18ου αιώνα, δηλαδή ή έδραίωση ενός *οικουμενικού* συστήματος παρόμοιων κανόνων και προτύπων ήθικης συμπεριφοράς, ένσωματωμένων στους θεσμούς κρατών που επιδιώκουν τήν έλλογη πρόοδο της ανθρώπινης ζωής: «τή ζωή, τήν έλευθερία και τήν άναζήτηση της ευτυχίας», τήν «ισότητα, έλευθερία και άδελφότητα» ή όπως άλλιώς έχει διατυπωθεί ή επιδίωξη αυτή. Και τά δύο φαινόμενα βρίσκονται τώρα σε έξέλιξη και άλληλοεπισχύνουν τίς άνηθικές επιπτώσεις τους στή ζωή μας. Η σχέση του θέματός μου με τό ζήτημα των ανθρώπινων δικαιωμάτων είναι, υποθέτω, προφανής.

Άς άποσαφηνίσουμε τήν πρώτη μορφή έκβαράρωσης, δηλαδή αυτό που συμβαίνει όταν οί παραδοσιακοί φραγμαοί εκλείψουν. Ο Μάικελ Ίγκνάτιεφ στό πρόσφατο βιβλίο του *Blood and Belonging** σημειώνει τή διαφορά μεταξύ των Κούρδων άνταρτών του 1993 και των νεαρών όπλοφόρων στή Βοσνία. Μέ μεγάλη όξυδέρκεια παρατηρεί ότι στήν άνευ κράτους κοινωνία του Κουρδιστάν όλα τά άρρενα παιδιά μόλις φτάσουν στήν έφηβεία άποκοτύν όπλο. Η όπλοφορία σημαίνει άπλώς ότι τό άγόρι έχει πάψει να είναι παιδί και πρέπει να συμπεριφέρεται σαν άντρας. «Η κατοχή όπλου δίνει έμφαση στήν ύπευθυνότητα, τή νηφαλιότητα, στό τραγικό καθήκον». Τά όπλα χρησιμοποιούνται όταν δεν γίνεται άλλιώς. Αντίθετα, οί περισσότεροι Ευρωπαίοι μετά τό 1945, περιλαμβανομένων και των Βαλκανίων, έζησαν σε κοινωνίες στις όποιες τό μονοπώλιο της νόμιμης βίας άνήκε στό κράτος. Όπου ή κρατική έξουσία κατέρρεε, κατέρρεε και τό μονοπώλιο. «Γιά μερικούς νεαρούς άρρενες Ευρωπαίους τό χάος που προέκυπτε από (τούτη τήν κα-

* Όμιλία του Έρικ Χόμπσμπομ στις 24 Φεβρουαρίου 1944 με τήν ευκαιρία της έτήσιας σειράς διαλέξεων στήν Όξφόρδη για τή Διεθνή Άμνηστία. Δημοσιεύτηκε στό τεύχος 206 της *New Left Review*. Μετάφραση: Τάκης Τσήςρος.

** Έρικ Χόμπσμπομ. Άγγλος μαρξιστής ιστορικός, του όποιου οί δύο πρώτοι τόμοι της τριλογίας του για τόν δέκατο έννατο αιώνα *The Age of Revolution* (1789-1848) — *The Age of Capital* (1848-1875) — *The Age of Empire* (1875-1914) έχουν κυκλοφορήσει και στα έλληνικά από τό Μορφωτικό Ίδρυμα της Έθνικής Τραπέζης. Πρόσφατα κυκλοφόρησε στα άγγλικά τό νέο του βιβλίο *The Age of Extremes-The Short Twentieth Century* (1914-1991), μιά πρώτη συνοπτική ιστορική έκτίμηση του είκοστού αιώνα.

* *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*, Λονδίνο 1993, σελ. 140-41.

τάρρευση) ... άνοιγε τίς πύλες ενός έρωτικού παραδείσου όπου όλα επιτρέπονται. Μιά άκαταμάχητη έρωτική φόρτιση διαπερνά τούς νεαρούς άντρες όταν κρατούν στα χέρια φονική δύναμη», και τή χρησιμοποιούν έναντιών άπροστάτευτων.

Υποψιάζομαι ότι ένα μεγάλο μέρος τών φρικαλεοτήτων πού διαπράττονται στίς μέρες μας, σέ εμφύλιους πολέμους σέ τρείς ή πείρους, οφείλονται σέ αυτό το είδους τήν άποδιοργάνωση πού χαρακτηρίζει τόν κόσμο μας στό τέλος του είκοστου αιώνα. Άλλά θά επανέλθω σέ αυτό τό θέμα λίγο άργότερα.

Όσο γιά τή δεύτερη μορφή έκβαρβάρωσης, επιθυμώ νά δηλώσω ότι μ' ενδιαφέρει προσωπικά. Πιστεύω, πράγματι, ότι από τά λίγα στηρίγματα πού μās άπόμειναν σ' αυτόν τόν όλισθηρό κατήφορο πρós τό σκοτάδι είναι οι άξίες πού μās κληροδότησε ο Διαφωτισμός του δέκατου όγδοου αιώνα. Γνωρίζω ότι ή θέση αυτή δέν είναι του συρμού στίς μέρες μας. Ο Διαφωτισμός βάλλεται ποικιλοτρόπως, χαρακτηρίζεται από ρηχές και πνευματικά άφελής έως συνωμοσία περουνκοφόρων λευκών κυριών γιά τήν ιδεολογική θεμελίωση του ίμπεριαλισμού τής Δύσης. Μπορεί νά είναι κι έτσι. Σίγουρα, όμως, ο Διαφωτισμός είναι επίσης τό μόνο θεμέλιο γιά όλες τίς έλπίδες νά χτίσουμε κοινωνίες όπου νά μπορούν νά ζούν όλοι οι άνθρωποι όπουδήποτε στή Γή και γιά τή διεκδίκηση και τήν υπεράσπιση τών ανθρώπινων δικαιωμάτων τους ως άτόμων. Όπουσδήποτε, ή πρόοδος στά ήθη πού πραγματοποιήθηκε από τόν δέκατο όγδοο αιώνα έως τίς αρχές του είκοστου επιτεύχθηκε χάρη στήν επίδραση, κυρίως ή και άποκλειστικώς, του Διαφωτισμού, από κυβερνήσεις «φωτισμένων άπολυταρχών», όπως άποκαλούνται ακόμη και σήμερα στα έγχειρίδια ιστορίας, από επαναστάτες και μεταρρυθμιστές, φιλελεύθερους, σοσιαλιστές ή κομμουνιστές πού όλοι τους ανήκουν στήν ίδια πνευματική οικογένεια. Δέν επιτεύχθηκε σίγουρα από τούς αντίπαλους του. Αυτή ή ιστορική περίοδος, κατά τήν όποία ή ύλική και ή ήθική πρόοδος δέν ήταν άπλως ύποθετική αλλά πραγματική, έφτασε στό τέλος της. Και τά μόνα κριτήρια πού μās επιτρέπουν νά κρίνουμε και όχι άπλως νά καταγράψουμε τήν επακόλουθη κάθοδο στή βαρβαρότητα μās τά παρέχει ο παλιός όρθολογισμός του Διαφωτισμού.

Άς επιχειρήσουμε νά δώσουμε κάποιες ένδειξεις γιά τό μέγεθος του χάσματος πού χωρίζει τήν περίοδο πριν από τό 1914 μέ τή δική μας. Δέν θά σταθώ στο γεγονός ότι έμεις, πού ζήσαμε μέσα σέ συνθήκες πολύ πιο άπάνθρωπες, μάλλον δέν θά αντι-

δρούσαμε τόσο έντονα όσο οι πατεράδες μας στίς τελικά περιορισμένες άδικίες πού συντάραξαν τόν δέκατο ένατο αιώνα. Τήν ύπόθεση Ντρέφους, λ.χ., στή Γαλλία, πού άποτελούσε μία έξαιρέση στή λειτουργία τής δικαιοσύνης, ή τό έπεισόδιο του στραώνα τής Ζαμπέρν στήν Άλσατία τό 1913, όπου 20 διαδηλωτές έμειναν φυλακισμένοι γιά μία νύχτα από τόν γερμανικό στρατό. Έκείνο πού προτιμώ νά φέρω στήν προσοχή σας μάλλον είναι γενικοί κανόνες συμπεριφοράς. Έτσι, ο Κλαουζεβιτς, γράφοντας μετά τούς Ναπολεόντειους Πολέμους, θεωρούσε αυτόνοητο ότι οι στρατοί τών πολιτισμένων κρατών δέν σκοτώνουν τούς αιχμαλώτους πολέμου ούτε έρημώνουν τά ξένα έδάφη. Άκριβώς τό αντίθετο συνέβη στους πρόσφατους πολέμους στους όποιους ένεπλάκη ή Μεγάλη Βρετανία, στή νησιά Φώκλαντ και τόν Περσικό Κόλπο. Η Έγκυκλοπαίδεια Μπριτάνικα πάλι, στήν έκδοσή της του 1911, μās πληροφορεί ότι «οι έχθροπραξίες μεταξύ πολιτισμένων κρατών περιορίζονται, σύμφωνα μέ τά έγχειρίδια, στήν έξουδετέρωση τών έχθρικών ένόπλων δυνάμεων· διαφορετικά, ο πόλεμος θά συνεχίζεται μέχρι τήν ολοκληρωτική έξόντωση τής μιάς πλευράς». Και συνεχίζει, παραθέτοντας τή γνώμη του μεγάλου νομομαθούς του 18ου αιώνα Βατέλ: «Είναι δάσιμο οι λόγοι πού ή πρακτική αυτή έχει καθιερωθεί από ευρωπαϊκά κράτη». Η πρακτική αυτή δέν ισχύει πλέον ούτε στήν Ευρώπη ούτε πουθενά άλλου. Τήν άποψη ότι ο πόλεμος διεξάγεται έναντιών μάχιμων και όχι άμάχων συμμερίζονταν, πριν από τό 1914, ακόμη και αντίρτες ή επαναστάτες. Τό πρόγραμμα του ρωσικού Ναρότναγια Βόλια, τής όργάνωσης πού σκότωσε τόν τσάρο Άλέξανδρο Β', δήλωνε «άπεριφράστως ότι άτομα και όμάδες πού παρέμεναν έξω από τόν άγώνα της κατά τής κυβέρνησης θά έθεωρούντο ουδέτερα, ή προσωπική τους ασφάλεια και περιουσία θά ήταν άπαραβίαστες». * Περίπου τήν ίδια εποχή ο Φρειδερίκος Ένγκελς άποδοκίμασε τούς Ίρλανδούς Φένιανς (πού τήν ύπόθεσή τους ύποστήριζε φυσικά) όταν τοποθέτησαν δόμβα στο Ουεστμίνστερ Χόλ θέτοντας έτσι σέ κίνδυνο τή ζωή άθών περαστικών. Ός παλιός επαναστάτης και έμπειροπόλεμος πίστευε ότι οι πόλεμοι θά 'πρεπε νά διεξάγονται έναντιών στρατιωτών και όχι έναντιών άμαχων πολιτών. Σήμερα ο περιορι-

* Wolfgang J. Mommsen, Gerhard Hirschfeld, *Sozialprotest, Gewalt, Terror*, Στουτγάρδη 1982, σελ. 56.

σμός αυτός δεν αναγνωρίζεται ούτε από επαναστάτες ή τρομοκράτες ούτε από κυβερνήσεις.

Θά προτείνω τώρα μία σύντομη χρονολόγηση αυτής της όλίσθησης στον κατήφορο της έκταραδάρωσης. Τά κύρια στάδια είναι τέσσερα: ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, ή περίοδος παγκόσμιας κρίσης από τήν αποσύνθεση του 1917-22 έως αὐτήν του 1944-47, οί τέσσερις δεκαετίες του Ψυχροῦ Πολέμου, καί, τέλος, ή γενική αποδιοργάνωση του πολιτισμοῦ σέ μέγαν τμήματα τής ὑδρογείου κατά τή δεκαετία του 1980 καί μετά. Ὑπάρχει μία προφανής συνέχεια μεταξύ τῶν τριῶν πρώτων σταδίων. Τό καθένα ἀφομοιώνει τά διδάγματα ἀπανθρωπιᾶς του προηγούμενου καί προχωρεῖ ἀκόμη πιό πέρα στήν έκταραδάρωση. Παρόμοια γραμμική σύνδεση δέν παρατηρεῖται μεταξύ του τρίτου καί του τέταρτου σταδίου. Ἡ γενική αποσύνθεση τής δεκαετίας του 1980 καί μετά δέν ὀφείλεται σέ συγκεκριμένες πράξεις ἡγετῶν πού θά μπορούσαν νά χαρακτηριστοῦν δαράρες, ὅπως τά σχέδια του Χίτλερ καί ή τρομοκρατία του Στάλιν, παρανοϊκές, ὅπως ή ἐπιχειρηματολογία ὑπέρ του πυρηνικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ή καί τά δύο, ὅπως ή Πολιτιστική Ἐπανάσταση του Μάο. Ὄφείλεται στό γεγονός ὅτι οί ἡγεσίες δέν ξέρουν πιά τί νά κάνουν μ' ἕνα κόσμο πού ἔχει ξεφύγει ἀπό τόν δικό τους καί τόν δικό μας ἔλεγχο, καί στό ὅτι ή ἐκρηκτική μεταμόρφωση τής κοινωνίας καί τής οἰκονομίας μετά τό 1950 παρήγαγε μίαν ἀνευ προηγούμενου ἀποδιάθρωση καί ἀνατροπή τῶν κανόνων πού ρυθμίζουν τίς συμπεριφορές στίς ἀνθρώπινες κοινωνίες. Ἐτσι, τό τρίτο καί τό τέταρτο στάδιο ἐπικαλύπτονται καί ἀλληλοδιαπλέκονται. Σήμερα πιά οί ἀνθρώπινες κοινωνίες καταρρέουν, ἀλλά κάτω ἀπό συνθήκες ἤδη ἐπηρεασμένες ἀπό τήν έκταραδάρωση πού ἔφεραν τά προηγούμενα στάδια. Καί μέχρι τώρα σημάδια ἀνάκαμψης δέν ἔχουν κάνει τήν ἐμφάνισή τους.

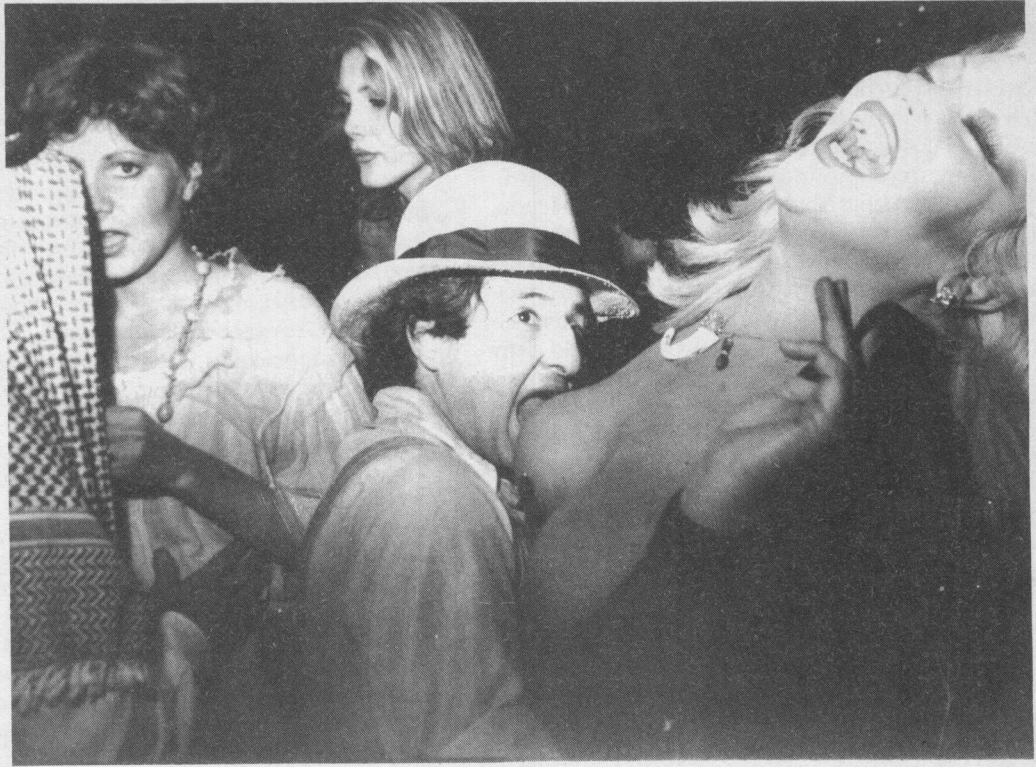
Εἶναι πολλοί οί λόγοι γιά τούς ὁποίους ὁ Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος ἀποτέλεσε τήν ἀπαρχή τής ὀλίσθησης πρὸς τή δαράροτητα. Ἐγκαινίασε, πρῶτον, τήν πλέον φονική περίοδο πού ἔχει καταγραφεί στήν ἱστορία. Ὁ Ζμπίνιεφ Μπριζίνσκι ὑπολόγισε πρόσφατα τούς «μεγα-θανάτους» ἀπό τό 1914 ἕως τό 1990 σέ 187 ἑκατομμύρια, ἀριθμός πού — ὅσο κι ἂν εἶναι ὑποθετικός — δίνει μίαν ἰδέα τής τάξης μεγέθους: ἀντιστοιχεῖ μέ τό ἑννεά τοῖς ἑκατό του πληθυσμοῦ τής Γῆς τό 1914. Ἐχουμε ἐθιστεί στή σφαγή. Δεύτερον, οί χωρίς φραγμό θυσίες πού ἐπέβαλαν οί κυβερνήσεις στούς ἄνδρες τους, ὀδηγώντας τους στά ὀλοκαυτώματα του Βερντέν καί του Ὑπρ, δημιούργησαν ἕνα ὀλέθριο προηγούμενο — ἔστω καί μόνον ἐπειδή καθιέρωσαν τή χωρίς περιορισμό ἐξόντωση του ἔχθρου. Τρίτον, αὐτή καθ' ἑαυτή ή ἀντίληψη καθολικῆς ἔθνικῆς κινητοποίησης ἐκμηδένισε τό κύριο στήριγμα ἑνός ὀργανωμένου πολέμου: τή διάκριση μεταξύ μαχίμων καί ἀμάχων. Ὁ Μεγάλος Πόλεμος ἦταν ή πρώτη σύρραξη πού ἐξαπολύθηκε ἀπροκάλυπτα ἐναντίον του ἄμαχου πληθυσμοῦ του ἔχθρου, ἔστω κι ἂν οί ἄμαχοι πολίτες δέν εἶχαν καταστεί ἀκόμη οί κύριοι στόχοι ὀπλων καί ὀδίδων. Ἐνα ἀκόμα ὀλέθριο προηγούμενο. Τέταρτον, ὁ Μεγάλος Πόλεμος ἦταν ὁ πρῶτος μείζων πόλεμος, τουλάχιστον στήν Εὐρώπη, πού διεξήχθη σέ συνθήκες δημοκρατικῆς διακυβέρνησης μέ τήν ἐνεργό συμμετοχή ὀλόκληρου του πληθυσμοῦ. Οἱ δημοκρατίες, δυστυχῶς, σπάνια μποροῦν νά ξεσηκωθοῦν σύσσωμες ὅταν οί πόλεμοι μοιάζουν ἀπλά ἐπεισόδια στό διεθνές παιχνίδι τῶν μεγάλων δυνάμεων, ὅπως τούς ἔβλεπαν τά παλιά ἵπουργεῖα Ἐξωτερικῶν. Οὔτε διεξάγουν τούς πολέμους ὅπως οί ἐπαγγελματίες στρατιωτικοί ή δύο πυγμάχοι, ὡς δραστηριότητα δηλαδή πού δέν σέ ὑποχρεώνει νά μισεῖς τόν ἀντίπαλο ὅσο καιρό τηρεῖ τούς κανόνες του ἐπαγγέλματος. Οἱ δημοκρατίες, ὅπως ἔδειξε ή πείρα, ἔχουν ἀνάγκη ἀπό δαιμονοποιημένους ἔχθρους. Κι αὐτό διευκολύνει, ὅπως φάνηκε στόν Ψυχρό Πόλεμο, τήν έκταραδάρωση. Τέλος, ὁ Μεγάλος Πόλε-

μος κατέληξε σέ γενική κοινωνική καί πολιτική ἀποσύνθεση, σέ κοινωνική ἐπανάσταση καί ἀντεπανάσταση χωρίς προηγούμενο.

Αὐτή ή περίοδος ἀποσύνθεσης καί ἐπανάστασης κυριάρχησε ἐπί τριάντα χρόνια, μετά τό 1917. Ὁ εἰκοστός αἰώνας ἀπέδη, μεταξύ ἄλλων, ἐποχή θρησκευτικῶν πολέμων μεταξύ ἀπό τή μία πλευρά ἑνός φιλελεύθερου καπιταλισμοῦ, ἀμυνόμενου καί σέ ὑποχώρηση μέχρι τό 1947, καί ἀπό τήν ἄλλη του σοβιετικοῦ κομμουνισμοῦ καί φασιστικῶν κινήματων, πού ἐπεδίωκαν ἐπίσης τήν ἀλληλεξόντωση τους. Στήν πραγματικότητα, ή μόνη ἀπειλή γιά τόν φιλελεύθερο καπιταλισμό, ἂν ἐξαιρέσουμε τήν ἐσωτερική του κρίση, μετά τό 1914 προερχόταν ἀπό τή Δεξιά. Μεταξύ του 1920 καί τής πτώσης του Χίτλερ κανένα καθεστῶς δέν ἀντετάπη ὀπουδήποτε τής Γῆς ἀπό κομμουνιστική ή σοσιαλιστική ἐπανάσταση. Ἀλλά ή κομμουνιστική ἀπειλή, καθῶς στρεφόταν κατά τής ἰδιοκτησίας καί τῶν κοινωνικῶν προνομίων, προκαλοῦσε περισσότερο φόβο. Κατάσταση πού δέν συνέβαλε στήν ἐπαναφορά πολιτιστικῶν ἀξιών. Ἰδίως ἐπειδή ὁ πόλεμος εἶχε ἀφήσει πίσω του ἕνα μαῦρο κατακάθι βίας καί ἀγριότητος, μαζί μέ ἕναν σημαντικό ἀριθμό ἀνδρῶν ψημένων καί προσηλωμένων καί στά δύο. Πολλοί ἀπ' αὐτούς ἀποτέλεσαν τό ἀνθρώπινο δυναμικό μιᾶς καινοτομίας, γιά τήν ὁποία ἐγώ δέν μπορῶ νά βρῶ κανένα προηγούμενο — ἐννοῶ τά ἡμιεπίσημα ή ἔστω ἀπλῶς ὑπό ἀνοχήν ἀποσπάσματα μπράδων καί φονιάδων πού διεκπεραιῶνουν τίς βρώμικες δουλειές, αὐτές πού οί κυβερνήσεις δέν ἦταν ἔτοιμες ἀκόμη νά ἀναλάβουν ἐπισημῶς: «Φράικορπ», μελανοχίτωνες, «Σκουαντρίστι». Σέ κάθε περίπτωση, ή βία βρισκόταν σέ ἀνοδο. Τό τεράστιο κύμα πολιτικῶν δολοφονιῶν μετά τόν πόλεμο ἔχει καταγραφεί ἀπό καιρό, ὅπως, λ.χ., ἀπό τόν Φράνκλιν Φόρντ, ἱστορικό του Χάρβαρντ. Ἐπίσης δέν ὑπάρχει προηγούμενο πρὶν ἀπό τό 1914, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, γιά τίς αἰματηρές ὀδομαχίες μεταξύ ὀργανωμένων πολιτικῶν ἀντιπάλων πού ἔγιναν τόσο συνηθισμένες στή Γερμανία τής Βαϊμάρης καί στήν Αὐστρία στά τέλη τής δεκαετίας του 1920. Καί ἂν ὑπάρχει, εἶναι σχεδόν ἀσήμαντο. Οἱ ἐξεγέρσεις καί οἱ μάχες στό Μπέλφαστ τό 1921 εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα περισσότερους νεκρούς ἀπ' ὅσους ὀλόκληρος ὁ δέκατος ἑνατος αἰώνας σ' αὐτή τήν πολυτάραχη πόλη: 428 ζῶες χάθηκαν τότε. Καί ὁμως οἱ διαδηλωτές αὐτοί δέν ἀνήκαν στήν κατηγορία τῶν βετεράνων πολεμοχαρῶν στρατιωτῶν, ὅπως στήν περίπτωση του ἰταλικοῦ φασιστικοῦ κόμματος πού τό 57% ἀπό τά πρῶτα μέλη του ἀνήκε σ' αὐτή τήν κατηγορία. Τά τρία τέταρτα τῶν ναζιστικῶν ταγμάτων ἐφόδου του 1933 πάλι ἦταν πολύ νεαρά ἄτομα γιά νά ἔχουν συμμετάσχει στόν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Πόλεμος, στολές (οἱ περιφερμοί ἐγχρωμοί χιτῶνες) καί ὀπλοφορία ἔγιναν τό μοντέλο γιά μιά στερημένη νεολαία.

Ἐπαίνιχθηκα πιό πρὶν ὅτι ή ἱστορία μετά τό 1917 θά γινόταν ἱστορία θρησκευτικῶν πολέμων. «Ἀληθινός πόλεμος εἶναι μόνον ὁ θρησκευτικός», ἔγραφε ἕνας ἀπό τούς Γάλλους ἀξιωματικούς πού πρωτοστάτησε στίς δαράροτητες τής γαλλικῆς κατασταλτικῆς πολιτικῆς στήν Ἀλγερία κατά τή δεκαετία του 1950.* Ὡστόσο, ἐκεῖνο πού ἔκανε τή φυσική συνέπεια τῶν θρησκευτικῶν πολέμων, τήν ὀμότητα, περισσότερο βάναιση καί ἀπάνθρωπη ἦταν τό γεγονός ὅτι τώρα τό «Καλό» (δηλαδή οἱ μεγάλες Δυτικές Δυνάμεις) βρισκόταν ἀντιμέτωπο μ' ἕνα «Κακό» πού ἀντιπροσωπεύονταν συνηθέστατα ἀπό λαούς στούς ὁποίους δέν ἀναγνωρίζονταν οὔτε τό δικαίωμα νά θεωροῦνται ἄνθρωποι. Ἡ κοινωνική ἐπανάσταση καί ἰδιαίτερα

* Walter Laqueur, *Guerrilla: A Historical and Critical Study*, Λονδίνο 1977, σελ. 374.

ή εξέγερση κατά της άποικιοκρατίας έθετε σέ άμφισβήτηση τό αίσθημα φυσικής άνωτερότητας, οίονεί θεϊκής ή κοσμικά έπικυρωμένης, «άνώτερων» λαών άπέναντι σέ «κατώτερους», σέ κοινωνίες όπου ή άνισότητα έθεωρείτο φυσική, είτε λόγω καταγωγής είτε λόγω έπιτευγμάτων. Οί ταξικοί άγώνες, όπως μās θύμισε ή κυρία Θάτσερ, διεξάγονται συνήθως μέ μεγαλύτερη μνησικακία άπό τούς «άνω». Καί μόνον ή ιδέα ότι άνθρωποι πού ή προαιώνια κατωτερότητά τους είναι δεδομένο τής φύσης, ιδίως όταν εκφράζεται μέ τό χρώμα τής επιδερμίδας, διεκδικούν ισότητα μέ τούς εκ φύσεως άνωτέρους συνιστά σκάνδαλο. "Αν αυτό ισχύει γιά τίς ταξικές διαφορές, ισχύει άκόμη περισσότερο γιά τίς φυλετικές. Θά είχε άραγε ό στρατηγός Ντάιερ διατάξει τό 1919 τούς άνδρες του νά πυροβολήσουν τό πλήθος σκοτώνοντας 379, άν τό πλήθος άποτελείτο άπό "Αγγλους ή άκόμη καί "Ιρλανδούς, κι όχι άπό "Ινδούς; Σχεδόν σίγουρα όχι. "Η βαρβαρότητα τής ναζιστικής Γερμανίας ύπηρεξε πολύ μεγαλύτερη εναντίον Ρώσων, Πολωνών, "Εβραίων καί άλλων λαών πού θεωρούνταν υπάνθρωποι παρά εναντίον Δυτικοευρωπαίων.

"Εντούτοις, ή άναλγησία πού είναι αυτονόητη στίς σχέσεις μεταξύ αυτών πού θεωρούν τούς έαυτούς τους εκ φύσεως άνωτέρους καί τών ύποτιθέμενων κατωτέρων τους άπλως επιτάχυνε τή λαθάνουσα σέ κάθε άναμέτρηση μεταξύ Καλού καί Κακού, μεταξύ Θεού καί Σατανά εκδαρβάρωση. Διότι σέ παρόμοιες άποκαλυπτικές άναμετρήσεις δέν μπορεί νά ύπάρξει παρά μόνον μία έκβαση: ολοκληρωτική νίκη ή ολοκληρωτική ήττα. Τίποτα δέν είναι χειρότερο άπό τό θρίαμβο του Σατανά. "Όπως έλεγαν έπιγραμματικά τόν καιρό του Ψυχρού Πολέμου: «Καλύτερα νεκρός παρά κόκκινος», ένας, κυριολεκτικά, παραλογισμός. Σέ τέτοιον είδους συγκρούσεις ό σκοπός δικαιώνει άναγκαστικά όλα τά μέσα: εάν ό μόνος τρόπος νά νικήσουμε τόν Σατανά είναι νά χρησιμοποιήσουμε σατανικά μέσα, τότε αυτό πρέπει νά κάνουμε. "Αλλιώς, γιατί οί πίο πρᾶοι καί πολιτισμένοι έπιστήμονες τής Δύσης θά είχαν ένθαρρύνει τίς κυβερνήσεις τους νά κατασκευάσουν τήν άτομική βόμβα;

"Εάν ή αντίθετη πλευρά είναι σατανική, τότε πρέπει νά υποθέσουμε ότι θά χρησιμοποιήσει σατανικά μέσα, άκόμη κι άν δέν τό έχει κάνει έως τώρα. Δέν ύποστηρίζω πώς ό "Αϊνστάιν είχε άδικο νά θεωρεί μία νίκη του Χίτλερ έσχατο κακό, προσπαθώ άπλως νά άποσαφηνίσω τή λογική αυτού του είδους άναμετρήσεων πού ύποχρεωτικά όδήγησαν στην άμοιβαία κλιμάκωση τής βαρβαρότητας. Τό πράγμα είναι άκόμη πίο καθαρό στην περίπτωση του Ψυχρού Πολέμου. "Η έπιχειρηματολογία του "Αμερικανού διπλωμάτη Κέναν στο περίφημο *Μακρό Τηλεγράφημα* του 1946, πού άποτελέσε τήν ιδεολογική στήριξη του Ψυχρού Πολέμου, δέν διέφερε άπ' αυτά πού ισχυριζόνταν οί Βρετανοί διπλωμάτες μονίμως γιά τή Ρωσία κατά τόν δέκατο ένατο αιώνα: πρέπει νά τούς συγκρατήσουμε, εν άνάγκη μέ τή βία, άλλιώς θά προχωρήσουν μέχρι τήν Κωνσταντινούπολη καί τά σύνορα τής "Ινδίας. "Αλλά στον δέκατο ένατο αιώνα οί βρετανικές κυβερνήσεις σπάνια έχαναν τήν ψυχραιμία τους. "Η διπλωματία, τό «μεγάλο παιχνίδι» τών μυστικών πρακτόρων καί έννας περιστασιακού πόλεμος δέν συγγέονταν μέ τήν "Αποκάλυψη — όπως συνέβη μετά τήν "Οκτωβριανή "Επανάσταση. "Ο Πάλμερστον θά κουνούσε τό κεφάλι άποδοκιμάζοντας, όπως νομίζω ότι έκανε στο τέλος κι ό Κέναν.

Είναι εύκολο νά άντιληφθούμε γιati ό πολιτισμός ύποχώρησε στα χρόνια μεταξύ τής Συνθήκης τών Βερσαλλιών καί τής βόμβας στή Χιροσίμα. Τό γεγονός ότι στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ό ένας άπό τούς έμπολέμους άπέριπτε ρητά τίς αξίες του πολιτισμού του 19ου αιώνα καί του Διαφωτισμού είναι εύγλωττο. "Ισως χρειάζεται νά εξηγήσουμε γιati ό πολιτισμός του 19ου αιώνα δέν συνήλθε ποτέ μετά τόν Πρώτο Πόλεμο, όπως τό περίμεναν πολλοί. Γεγονός πάντως είναι πώς δέν τό κατάφερε. "Αντίθετα, εισήλθε σέ μία εποχή καταστροφών: πόλεμος πού τόν διαδέχθηκαν κοινωνικές επαναστάσεις, τό τέλος τών άυτοκρατοριών, κατάρρευση τής παγκόσμιας φιλελεύθερης οικονομίας, σταθερή ύποχώρηση συνταγματικών καί δημοκρατικών κυβερνήσεων, άνοδος του φασισμού καί του ναζισμού. Τό γεγονός ότι ό πολιτισμός όπισθοχώρησε δέν πρέ-

πει να μάς εκπλήσσει πολύ, ιδίως όταν λάβουμε υπόψη ότι η περίοδος αυτή κατέληξε στο μεγαλύτερο σχολείο βαρβαρότητας, τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Επιτρέψτε μου, λοιπόν, να παρακάμψω την εποχή των καταστροφών και να στραφώ σε αυτό που είναι ένα αποκαρδιωτικό και ταυτόχρονα περιεργό φαινόμενο — εννοώ την άνοδο της βαρβαρότητας στη Δύση μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Το τρίτο τέταρτο του 20ού αιώνα αντί να είναι εποχή καταστροφών, υπήρξε, αντίθετα, περίοδος θριαμβού ενός μεταρρυθμισμένου και αποκατεστημένου φιλελεύθερου καπιταλισμού, τουλάχιστον στις κεντρικές χώρες της «ανάπτυκτης οικονομίας της αγοράς». Δημιούργησε μία στέρεη πολιτική σταθερότητα και μαζί μίαν άνευ προηγουμένου οικονομική ευημερία. Έντονους, ή εκδραμάτωση συνεχίστηκε. Άς πάρουμε, ως χαρακτηριστικό παράδειγμα, το άπεχθές θέμα των βασανιστηρίων. Δεν χρειάζεται να υπενθυμίσω ότι από το 1782 τα βασανιστήρια εξαιλείφθηκαν επίσημα από τις δικαστικές διαδικασίες στις πολιτισμένες χώρες. Θεωρητικά, δεν ήταν πλέον ανεκτά ως μέρος των κρατικών κατασταλτικών μηχανισμών. Η προκατάληψη εναντίον τους ήταν τόσο ισχυρή ώστε δεν μπόρεσαν να αναδιώξουν μετά την ήττα της Γαλλικής Επανάστασης, ή όποια τά είχε, φυσικά, καταργήσει. Ο περιβόητος Βιντόκ, ο πρώην κατάδικος που έγινε αρχηγός της αστυνομίας μετά την Παλινόρθωση —τό μοντέλο για τον Βοτρέν του Μπαλζάκ—, ήταν έντελως αδιάστακτος, αλλά δεν βασάνιζε. Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι σε θύλακες παραδοσιακής βαρβαρότητας που αντιστέκονταν στην ήθικη πρόοδο —λόγου χάρι σε στρατιωτικές φυλακές και παρεμφερή ιδρύματα— τα βασανιστήρια δεν είχαν έντελως εξαφανιστεί και πάντως όχι η ανάμνησή τους. Μου προξενεί έντυπωση το γεγονός ότι η βασική μορφή βασανισμού που εφαρμόσαν οι Έλληνες συνταγματάχες το 1967-74 ήταν στην πραγματικότητα το παλιό τουρκικό «μπαστινάντο» (ό φάλαγγας), μολοντί κανένα κομμάτι της Έλλάδας δεν δρισκοτόταν υπό τουρκική διοίκηση από σχεδόν πενήντα χρόνια. Οι πολιτισμένες πρακτικές ύστερουσαν επίσης σε χώρες στις οποίες οι κυβερνήσεις είχαν ν' αντιμετωπίσουν επαναστάτες, όπως η τσαρική Όχρανα.

Η σημαντικότερη αύξηση των βασανιστηρίων μεταξύ των δύο πολέμων σημειώθηκε στα κομμουνιστικά και τα φασιστικά καθεστώτα. Ο φασισμός, μη δεσμευόμενος από τον Διαφωτισμό, τά εφαρμόσε στο έπακρο. Οι μπολσεβίκοι, όπως οι Ιακωβίνοι, κατάργησαν επίσημα τις μεθόδους της Όχρανα, όμως, σχεδόν άμέσως μετά, ίδρυσαν την Τσέκα που δεν αναγνώριζε φραγμούς στον αγώνα για την υπεράσπιση της Επανάστασης. Ωστόσο, μία τηλεγραφική εγκύκλιος του Στάλιν το 1938 υπαινίσσεται ότι μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο «ή εφαρμογή μεθόδων σωματικής βίας στις πρακτικές της NKVD» δεν είχε νομιμοποιηθεί επίσημα μέχρι το 1937, αφήνοντας έτσι να έννοηθεί ότι νομιμοποιήθηκε επίσημα ως μέρος της Μεγάλης Σταλινικής Τρομοκρατίας. Έγινε μάλιστα υποχρεωτική σε όρισμένες περιπτώσεις. Οι πρακτικές αυτές εισήχθηκαν στις ευρωπαϊκές χώρες του σοβιετικού μπλόκ, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπήρχαν σε αυτά τα νέα καθεστώτα αστυνομικοί ψημένοι σε παρόμοιες δραστηριότητες από την εποχή της ναζιστικής κατοχής.

Παρ' όλ' αυτά, τείνω να πιστέψω ότι οι βασανισμοί στη Δύση δεν διδάχθηκαν πολλά από τη σοβιετική πρακτική ούτε τή μιμήθηκαν. Μάλιστα οι τεχνικές πνευματικής χειραγώγησης ίσως να όφειλουν περισσότερα στην Κίνα, με τη μορφή της «πλύσης έγκραφάλου» όπως τή βάφτισαν οι δημοσιογράφοι που τή συνάντησαν στον Πόλεμο της Κορέας. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι μοντέλο για τή Δύση στάθηκε ο φασιστικός βασανισμός, ιδιαίτερα όπως εφαρμόζονταν από τους Γερμανούς εναντίον

των αντίστασιακών κινημάτων στη διάρκεια του πολέμου. Πάντως δεν θά πρέπει να υποτιμήσουμε τή προθυμία να διδαχθούμε ακόμη και από τά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Όπως γνωρίζουμε σήμερα, χάρι στις αποκαλύψεις τής κυβέρνησης Κλίντον, οι ΗΠΑ είχαν έπιδοθει συστηματικά λίγο μετά τό τέλος του πολέμου και έως περίπου τά μέσα τής δεκαετίας του '70 σε πειράματα ραδιενέργειας σε ανθρώπους έπιλεγμένους μεταξύ εκείνων που θεωρούνταν κατώτερης κοινωνικής άξιας. Τά πειράματα αυτά, όπως και τά ανάλογα των ναζί, τά διεξήγαγαν, ή πάντως τά επέβλεπαν, γιατροί — έπάγγελμα του όποίου τά μέλη, τό λέγω μέ λύπη, πολύ συχνά επέτρεψαν στον έαυτό τους να εμπλακούν σε πρακτικές βασανισμού σε όλες τις χώρες. Τουλάχιστον, ένας από τούς Άμερικανούς γιατρούς που έκρινε άπεχθή αυτά τά πειράματα, τόλμησε να διαμαρτυρηθεί στους άνωτέρους του λέγοντας ότι του μύριζε λίγο Μπούχενδαντ. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν ήταν ο μόνος που είχε έπίγνωση τής όμοιότητας.

Η Διεθνής Άμνηστία, προς τιμήν τής όποιας έχουν όργανωθεί αυτές οι διαλέξεις, ίδρύθηκε τό 1961 μέ σκοπό κυρίως να προστατεύσει πολιτικούς και άλλους κρατουμένους συνειδήσεως. Μέ μεγάλη έκπληξη οι έξαιρέτοι συνεργάτες της ανακάλυψαν ότι είχαν ν' αντιμετώπισουν επίσης τή συστηματική χρήση βασανιστηρίων από κυβερνήσεις —ή έλάχιστα καμουφλαρισμένες κυβερνητικές ύπηρεσίες— σε χώρες όπου δεν περιέμεναν να τή δρούν. Ίσως μονάχα ο άγγλοσαξωνικός έπαρχιωτισμός έξηγγεί τήν έκπληξή τους. Η χρήση βασανιστηρίων από τόν γαλλικό στρατό κατά τόν πόλεμο για τήν άνεξαρτησία τής Άλγερίας 1954-62 είχε από καιρό προκαλέσει πολιτικό σάλο στη Γαλλία. Η Διεθνής Άμνηστία λοιπόν ύποχρεώθηκε να αναλώσει μεγάλο μέρος των προσπαθειών της στο θέμα των βασανιστηρίων και ή έκθεσή της του 1975 πάνω στο θέμα αυτό παραμένει θεμελιακή.* Δύο πράγματα έκαναν έντύπωση. Πρώτα πρώτα, ή συστηματική χρήση βασανιστηρίων στη δημοκρατική Δύση. Ήταν κάτι καινούργιο, ακόμη κι άν δεχτούμε τό μεμονωμένο προηγούμενο ήλεκτροσόκ στις φυλακές τής Άργεντινής μετά τό 1930. Η δεύτερη έντυπωσιακή διαπίστωση ήταν ότι τό φαινόμενο τώρα ήταν καθαρά δυτικό, ή πάντως ευρωπαϊκό, όπως σημειώνει ή έκθεση τής Διεθνούς Άμνηστίας. «Ο βασανισμός ως σταλινική πρακτική μέ τήν έγκριση τής κυβέρνησης έχει εκλείψει. Μέ έλάχιστες έξαιρέσεις... καμιά καταγγελία βασανιστηρίων στην Άνατολική Ευρώπη δεν έχει φτάσει στον έξω κόσμο κατά τήν τελευταία δεκαετία». Τούτο είναι λιγότερο παραξένο απ' όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Μετά τόν μέχρι θανάτου αγώνα του Ρωσικού Έμφύλιου Πολέμου, τά βασανιστήρια στη Σοβιετική Ένωση —σε αντίθεση μέ τή γενικευμένη κτηνωδία του ρωσικού σφρονοιστικού συστήματος— δεν έχρησιμοποιούντο για τήν προστασία τής ασφάλειας του κράτους. Ύπηρετούσαν άλλους σκοπούς, όπως τήν κατασκευή δικών διτρίνας και παρόμοιων μορφών δημόσιου θεάματος. Ο βασανισμός έλαττώθηκε και τελικά εξαλείφθηκε μέ τήν πτώση του σταλινισμού. Εύθραυστα καθώς αποδείχτηκαν τά κομμουνιστικά καθεστώτα, δεν απαιτήθηκε, από τό 1957 έως τό 1989, παρά μόνον περιορισμένη ή και άπλως εικονική χρήση ένοπλης καταπίεσης για τή στήριξή τους. Έτσι έντυπωσιάζει περισσότερο ή διαπίστωση ότι στη Δύση ή περίοδος από τά μέσα του '50 έως τά τέλη του '70 αποδείχθηκε «κλασική εποχή βασανισμών» μέ αποκορύφωμα τό δεύτερο ήμισυ τής δεκαετίας του '70, κατά τό όποιο τά βασανιστήρια ήταν σε πλήρη άκμή ταυτόχρονα στη μεσογειακή Ευρώπη, σε πολλές χώρες τής Λατινικής Άμερικής μέχρι τότε άθώες —ή Χιλή και ή Ούρουγουά ή είναι χαρακτηριστικά

* Amnesty International, *Report on Torture*, Λονδίνο 1975.

παραδείγματα—, στη Νότια Ἀφρική καί ἀκόμη, ἂν καί χω-
ρίς χρήση ἠλεκτροσόκ στά γεννητικά ὄργανα, στη Βόρεια Ἴρ-
λανδία. Ὅφειλω νά προσθέσω ὅτι ἀπό τότε τὰ ἐπίσημα βασι-
λιστήρια στη Δύση παρουσιάζουν σημαντική κάμψη, ἐν μέρει,
ἄς τό ἐλπίσουμε, χάρις στό ἔργο τῆς Διεθνούς Ἀμνηστίας. Πάν-
τως, ἡ ἔκδοση 1992 τοῦ θαυμάσιου Παγκόσμιου Ὀδηγοῦ Ἀν-
θρωπίνων Δικαιωμάτων διαπιστώνει τή χρήση βασανιστηρίων
σέ 62 ἀπό τίς 104 χώρες ὅπου ἔγινε ἡ ἔρευνα καί δέν δίνει κα-
θαρό πιστοποιητικό ὑγείας παρά μόνο σέ 15.

Πῶς μπορούμε νά ἐξηγήσουμε αὐτό τό θλιβερό φαινόμενο;
Ὅχι ἀσφαλῶς μέ τήν ἐπίσημη ἐκλογίκευση τῶν βασανιστηρίων,
ὅπως τό ἐπιχειρεῖ, λόγου χάριν, ἡ Βρετανική Ἐπιτροπή Κόμ-
πτον, ἡ ὁποία, στήν ἐκθεσή της τοῦ 1972 γιά τήν κατάσταση
στή Βόρεια Ἴρλανδία, μιλάει γιά «πληροφορίες πού ἦταν ἐπι-
χειρησιακά ἀπαραίτητο νά ἀποκτηθοῦν ἐπειγόντως». Αὐτό,
ὅμως, δέν εἶναι ἐξήγηση· ἀπλῶς μάς ἀποκαλύπτει σέ ποιοῦ θαθ-
μό οἱ κυβερνήσεις ἔχουν συνθηκολογήσει μέ τή βαρβαρότητα
καί δέν ἀποδέχονται πιά τόν κανόνα πού ἀπαγορεύει τήν ἄν-
τιληψη πληροφοριῶν ἀπό αἰχμαλώτους πολέμου, ὁσοδήποτε
ἐπιχειρησιακά ἀναγκαῖες κι ἂν εἶναι. Κατά τή γνώμη μου, τρεῖς
παράγοντες ἔπαιξαν ρόλο. Ἡ ἐκδαρδάρωση πού παρατηρεῖ-
ται στή Δύση μετά τό 1945 συντελέστηκε μέ φόντο τούς παρα-
λογισμούς τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου — περίοδο πού μιά μέρα οἱ
ἱστορικοί θά ἔχουν τήν ἴδια δυσκολία νά καταλάβουν ὅπως
τό κυνήγι τῶν μαγισσῶν κατά τόν 15ο καί τόν 16ο αἰῶνα. Δέν
θά ἐπεκταθῶ σέ αὐτό τό θέμα ἐδῶ, θά παρατηρήσω μόνον ὅτι
ἡ παράδοξη ἀντίληψη πῶς μονάχα ἡ ἐτοιμότητα ἐξαπόλυσης
πυρηνικοῦ ὀλοκαυτώματος ἀπέτρεψε τήν ἄμεση ἀνατροπή τῆς
Δύσης ἀπό ἓνα τυρανικό ὀλοκληρωτικό καθεστῶς ἦταν ἀπό
μόνη της ἀρχετή νά ὑπονομεύσει ὅλα τὰ ἀποδεκτά πρότυπα
πολιτισμένης συμπεριφορᾶς. Εἶναι ἐπίσης ξεκάθαρο ὅτι τὰ βα-
σανιστήρια στη Δύση ἐμφανίστηκαν ἀρχικά κυρίως ὡς μέρος
τῆς μάταιης ἀπόπειρας μιᾶς ἀποικιακῆς δύναμης, ἡ πάντως
τῶν Γαλλικῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων, νά διατηρήσει τήν αὐτο-
κρατορία της στήν Ἰνδοκίνα καί τή Βόρεια Ἀφρική. Τίποτα
δέν μπορούσε νά διευκολύνει περισσότερο τήν ἐκδαρδάρωση
ἀπό τήν καταπίεση κατώτερων φυλῶν ἀπό τίς δυνάμεις ἐνός

κράτους πού εἶχε πρόσφατα ὑποστῆ τό ἴδιο τήν καταπίεση τῆς
ναζιστικῆς Γερμανίας καί τῶν συνεγατῶν της. Δέν εἶναι ἴσως
ἀδιάφορο τό γεγονός ὅτι τό γαλλικό παράδειγμα, ὁ συστημα-
τικός βασανισμός, ἐφαρμόστηκε ἀργότερα καί ἄλλου πρωτί-
στως ἀπό τό στρατό καί ὄχι ἀπό τήν ἀστυνομία. Στή δεκαετία
τοῦ ἔ60, μετά τήν ἐπανάσταση στήν Κούβα καί τή φοιτητική
ριζοσπαστικοποίηση, ἐμφανίζεται ἓνα τρίτο στοιχείο: ἡ ἄνο-
δος νέων ἐπαναστατικῶν καί τρομοκρατικῶν κινημάτων πού
στήν οὐσία ὑπῆρξαν ἀπόπειρες δημιουργίας ἐπαναστατικῶν
καταστάσεων ἀπό μικρές ὁμάδες ἐθελοντῶν μέ πράξεις βολον-
ταριστικῆς. Βασική στρατηγική ἦταν ἡ πόλωση: εἴτε ἀποδει-
κνύοντας ὅτι τό ἀντίπαλο καθεστῶς δέν ἐλέγχει πιά τήν κατά-
σταση εἴτε — ἐκεῖ ὅπου οἱ συνθήκες ἦταν λιγότερο εὐνοϊκές —
προκαλώντας το νά κλιμακώσει τήν καταπίεση μέ τήν ἐλπίδα
νά ἐξωθηθοῦν οἱ μέχρι τότε παθητικῆς μάζες στήν ὑποστήριξη
τῶν ἐπαναστατῶν. Ἐπικίνδυνες παραλλαγές καί οἱ δύο. Εἰ-
δικά ἡ δεύτερη ἦταν ἀνοιχτή πρόκληση σέ ἓνα εἶδος ἀμοιβαίας
κλιμάκωσης τῆς τρομοκρατίας καί τῆς ἀντιτρομοκρατίας. Μό-
νον πολύ ψύχραιμες κυβερνήσεις μπορούσαν ν' ἀντισταθοῦν:
ἀκόμη καί οἱ Βρετανοί στή Βόρεια Ἴρλανδία ἔχασαν τήν ψυ-
χραιμία τους στά πρῶτα χρόνια. Πολλά καθεστῶτα, ἰδίως
στρατιωτικά, δέν συγκρατήθηκαν. Δέν χρειάζεται νά προσθέ-
σω ὅτι σ' ἓναν τέτοιο ἀνταγωνισμό βαρβαρότητας τό πιθανό-
τερο ἦταν νά νικήσουν οἱ δυνάμεις τοῦ κράτους — ὅπως κι ἔγινε.

Ὡστόσο αὐτοί οἱ φρικτοί ὑπόγειοι πόλεμοι εἶχαν κάτι τό ἐξω-
πραγματικό. Γιατί, ἂν ἐξαιρέσουμε τούς ἀπελευθερωτικούς
ἀγῶνες, ἰδίως στήν Κεντρική Ἀμερική, τό διακύβευμα ἐδῶ
ἦταν μικρότερης ἐμβέλειας ἀπ' ὅ, τι προφασίζονταν καί οἱ δύο
 πλευρές: ἡ σοσιαλιστική ἐπανάσταση τῶν διαφόρων ἀριστε-
ρῶν τρομοκρατικῶν ταξιαρχῶν δέν ἦταν στήν ἡμερήσια διά-
ταξη. Οἱ πραγματικῆς δυνατότητες ἦττας καί ἀνατροπῆς τῶν
ὑπαρχόντων καθεστῶτων μέ τοιοῦτου εἶδους ἐξεγέρσεις ἦταν
ἀσήμαντες, καί τό ἔξεραν ὅλοι. Αὐτό πού ἡ ἀντίδραση φοβό-
ταν στήν πραγματικότητα δέν ἦταν φοιτητές μέ ὅπλα, ἀλλά
μαζικά κινήματα πού, ὅπως ὁ Ἀλιέντε στή Χιλή καί οἱ περο-
νιστές στήν Ἀργεντινή, μπορούσαν νά κερδίσουν ἐκλογές, κάτι
πού οἱ νεαροί ἔνοπλοι δέν μπορούσαν. Τό παράδειγμα τῆς Ἴτα-

λίαις απέδειξε ότι ή πολιτική ρουτίνα μπορούσε νά κυλάει απόσκοπτα ακόμη και απέναντι στην ισχυρότερη απ' όλες αυτές τίς οργανώσεις στην Εύρώπη, τίς Έρυθρές Ταξιαρχίες. Τό κύριο επίτευγμα αυτών των νεοεπαναστατών ήταν τελικά νά επιτρέψουν τή γενική ανάβαθμιση τής βίας και τής καταπίεσης.

Τά χρόνια του '70 άφησαν πίσω τους, στην πρώην δημοκρατική Χιλή, βασανιστήρια, δολοφονίες και τρομοκρατία πού απέδλεπαν όχι στην προστασία του στρατιωτικού καθεστώτος, τό όποιο δέν κινδύνευε, αλλά στό φρονιματισμό των φτωχών και τήν εδραίωση τής οικονομίας τής ελευθέρης αγοράς, προστατεύοντας την από πολιτικούς αντιπάλους και συνδικαλιστές. Στη Βραζιλία, χώρα σχετικά ειρηνική, χωρίς αίμοσταγή παράδοση, όπως ή Κολομβία και τό Μεξικό, τά χρόνια του '70 κληροδότησαν άστυνομικά τάγματα θανάτου πού χτένιζαν τούς δρόμους γιά νά έκκαθαρίσουν «αντικοινωνικά» στοιχεία και νά έξοντώσουν χαμένα παιδιά του πεζοδρομίου. Στη Δύση πάλι, διατυπώθηκαν σχεδόν παντού δόγματα «άντι-εξέγερσης» πού μπορούμε νά συνοψίσουμε μέ τά λόγια ενός από τούς μελετητές τους: «Κοινωνική δυσάρεσκεια υπάρχει πάντα, αλλά ή εξέγερση μπορεί νά είναι νικηφόρα μόνον έναντίον άσθενών φιλελεύθερων δημοκρατικών καθεστώτων και άπαρχαιωμένων άνίσχυρων αυταρχικών». * Μέ άλλα λόγια, τό δίδαγμα τής δεκαετίας του '70 ήταν ότι ή βαρβαρότητα είναι πιο άποτελεσματική από τόν πολιτισμό, διαδρώνοντας μόνη τους κανόνες του.

Άς στραφούμε τώρα στη δική μας εποχή. Οί θρησκευτικοί πόλεμοι, μέ τή μορφή πού γνώρισαν στόν 20ό αιώνα, άνήκουν λίγο-πολύ στό παρελθόν, έστω κι αν άφησαν πίσω τους ένα υπόστρομα δημόσιας βαρβαρότητας. Ίσως νά δρεθούμε μπροστά στην επάνοδο θρησκευτικών πολέμων μέ τήν παλιά έννοια, αλλά άς μήν ασχοληθούμε έδω μέ τό νέο αυτό δείγμα όπισθοχώρησης του πολιτισμού. Οί έθνικιστικές συγκρούσεις και οί εμφύλιοι πόλεμοι δέν πρέπει νά θεωρηθούν σέ καμιά περίπτωση ιδεολογικό φαινόμενο και ακόμη λιγότερο άναζωπύρωση άρχέγονων δυναμειών πού είχαν καταπιεστεί έπί πολλά χρόνια από τόν κομμουνισμό ή τόν δυτικό οίκουμενισμό ή όποιονδήποτε άλλον «-ισμό» των υπερασπιστών τής πολιτικής τής «ταυτότητας». Κατά τή γνώμη μου άποτελούν άπάντηση σέ μιά διπλή κατάρρευση: τήν κατάρρευση τής πολιτικής τάξης όπως ένσαρκώνεται σέ οργανωμένα κράτη — όποιοιδήποτε κράτους πού έπαγρυνει έναντίον τής καθόδου στη χρομσιανή άναρχία — και τήν κατάρρευση των πλαισίων των κοινωνικών σχέσεων σ' ένα μεγάλο μέρος τής ύψηλίου — όποιοιδήποτε πλαισίου πού έπαγρυνει έναντίον τής ντυκερμανής άνομίας.

Πιστεύω ότι ή φρίκη των σημερινών εμφύλιων πολέμων είναι συνέπεια αυτής τής διπλής κατάρρευσης. Δέν είναι έπιστροφή σέ άρχαίες αγριότητες, όσοδήποτε έπιμονες και αν είναι οί προγονικές μνήμες στα βουνά τής Έρζεγοβίνης και τής Κράινα. Οί βοσνιακές κοινότητες δέν έμποδίστηκαν νά άλληλοσφαχτούν από τήν άνωτέρα δία μιάς κομμουνιστικής δικτατορίας. Συζούσαν ειρηνικά και τουλάχιστον στό 50% των γιουγκοσλαδικών άστικών κέντρων οί μεικτοί γάμοι ήταν έντυπωσιακά περισσότεροι απ' ό,τι σέ πραγματικά διχασμένες κοινωνίες, όπως στό Όλστερ ή τίς ΗΠΑ. Έάν τό βρετανικό κράτος είχε παραιτηθεί στό Όλστερ, όπως έγινε στη Γιουγκοσλαβία, θά είχαμε πολύ περισσότερους νεκρούς. Έπιπλέον, όπως ό Μάικελ Ίγκνάτιεφ δείχνει πολύ καθαρά, οί ώμότητες αυτού του πολέμου διαπράττονται σέ μεγάλο βαθμό από μιά χαρακτηριστικά μοντέρνα μορφή «επικίνδυνων τάξεων», δηλαδή από ξεριζωμένους νεαρούς άρρενες, μεταξύ εφθείας και γάμου,

για τούς όποιους δέν ισχύει πλέον κανένας άποδεκτός ή άποτελεσματικός κανόνας ή περιορισμός συμπεριφοράς: ούτε και οί συνήθεις κανόνες των βίαιων «μάτσο» μαχητών σέ παραδοσιακές κοινωνίες.

Και αυτό είναι, φυσικά, πού συνδέει τήν έκρηκτική κατάρρευση τής πολιτικής και κοινωνικής τάξης στην περιφέρεια του παγκόσμιου συστήματός μας μέ τή μεταγενέστερη καθίζηση στό κέντρο του άναπτυσμένου κόσμου. Και τίς δύο περιοχές άκατονόμαστες πράξεις διαπράττονται από άνθρώπους πού δέν έχουν πιά κοινωνικούς όδηγούς συμπεριφοράς. Η παλαιά παραδοσιακή Άγγλία, πού ή κυρία Θάτσερ έκανε τόσα γιά νά τή θάψει, στηριζόταν στην τεράστια δύναμη έθιμών και συμβάσεων. Δέν έπραττε εκείνο πού «όφειλες», αλλά αυτό πού ήταν αυτόνόητο — όπως λέει και ό κόσμος «έτσι γίνεται». Άλλά δέν ξέρουμε πιά ποιό είναι αυτό πού «γίνεται», υπάρχει μόνο «ό καθένας τό δικό του». Μέσα σ' αυτές τίς συνθήκες τής πολιτικής και κοινωνικής άποσύνθεσης, ή έξασθένιση του πολιτισμού και ή άνοδος τής βαρβαρότητας είναι άναμενόμενες. Όσόσο τά πράγματα έχουν χειροτερέψει και σίγουρα θά χειροτερέψουν περισσότερο στό μέλλον μέ τή συνεχή άχρήστευση των μηχανισμών πού ό Διαφωτισμός είχε ύψώσει έναντίον τής βαρβαρότητας. Τό χειρότερο είναι ότι έχουμε έθιστεί στην άπανθρωπία. Έχουμε μάθει νά παραδεχόμαστε τό άπαράδεκτο. Ό όλοκληρωτικός πόλεμος και ό Ψυχρός Πόλεμος μās έκαναν πλύση έγκεφάλου και άνεχόμαστε τή βαρβαρότητα. Άκόμη χειρότερα: έκαναν τή βαρβαρότητα νά φαίνεται άσημαντη σέ σύγκριση μέ πολύ σημαντικότερα πράγματα — όπως τό χρέμα.

Θά τελειώσω μέ τήν ιστορία ενός από τά ύστατα δήματα πολιτισμού του 19ου αιώνα, έννοώ τήν άπαγόρευση των χημικών και βιολογικών όπλων, πού στην πραγματικότητα χρησιμοποιούνται γιά νά ένσπείρουν τόν τρόμο στόν έχθρό, γιατί ή έπιχειρησιακή τους άποτελεσματικότητα είναι χαμηλή. Μετά τόν Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο συμφωνήθηκε σχεδόν όμόφωνα μέ τό Πρωτόκολλο τής Γενεύης του 1925 νά άπαγορευτεί ή χρήση τους. Η άπαγόρευση ίσχυσε στη διάρκεια του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, μέ έξαίρεση βέβαια τήν Αιθιοπία. Τό 1987 άγνοήθηκε προκλητικά από τόν Σαντάμ Χουσεΐν, πού έξόντωσε άρχετές χιλιάδες πολίτες του μέ δόμβες δηλητηριωδών άερίων. Ποιός διαμαρτυρήθηκε; Μόνον ή παλιά «στρατιά διτρίνας του Καλού» κι ούτε καν όλοι τους — όπως γνωρίζουν καλά όσοι από μās προσπάθησαν νά συγκεντρώσουν ύπογραφές εκείνη τήν εποχή. Γιατί τόσο λίγη αγανάκτηση; Έν μέρος, έπειδή ή άπόλυτη άπόρριψη παρόμοιων άπάνθρωπων όπλων είχε από καιρό σιωπηρά έγκαταλειφθεί. Είχε μετατραπεί σέ ύπόσχεση νά μήν είσαι ό πρώτος πού θά χρησιμοποιήσεις τέτοια όπλα. Άλλά, βέβαια, εάν ή άλλη πλευρά τά χρησιμοποιούσε... Πάνω από σαράντα κράτη μέ έπικεφαλής τίς ΗΠΑ πήραν αυτή τή θέση στό Ψήφισμα του ΟΗΕ τό 1969. Η αντίθεση στα βιολογικά όπλα παραμένει ισχυρότερη. Τό 1972 συμφωνήθηκε ότι έπρεπε νά καταστραφούν όλοσχερώς: όχι, όμως, τά χημικά. Θά μπορούσαμε νά πούμε ότι τά δηλητηριώδη άέρια έχουν σιωπηρά έξημερωθεί. Οί φτωχές χώρες τά δλέπουν τώρα άπλως ως μιά ένδεχόμενη άπάντηση σέ πυρηνική επίθεση. Και όμως — χρειάζεται νά σās τό υπενθυμίσω; — ή βρετανική και άλλες κυβερνήσεις του δημοκρατικού και φιλελεύθερου κόσμου δέν διαμαρτυρήθηκαν, αλλά μάλιστα έσιώπησαν κρατώντας τούς λαούς τους στό σκοτάδι, ενώ ένθάρρυναν τούς έμπόρους τους νά πωλούν στόν Σαντάμ περισσότερα όπλα, συμπεριλαμβανομένων και των χημικών. Δέν άγανάκτησαν, έως τή στιγμή πού έκανε κάτι άληθινά άπαράδεκτο. Δέν είναι άνάγκη νά σās τό θυμίσω: έπιτέθηκε στις πετρελαιοπηγές πού οί ΗΠΑ θεωρούσαν ζωτικές γιά τά συμφέροντά τους.

* Walter Laqueur, *Guerrilla*, σελ. 377.

Μᾶς πῆραν τὴν Ἀθήνα...

ἀπό τὴν ἰδεολογία τοῦ κονσερβοκουτιοῦ στὴν ἰδεολογία
τοῦ προδομένου ἑλληνισμοῦ

τοῦ Ἀγγελου Ἐλεφάντη

*Μᾶς ἦλθαν οἱ Ἑγγλέζοι
νανούμ, νανούμ, νανούμ
μᾶς ἦλθαν οἱ Ἑγγλέζοι
τζουμ-τρια-λαρό
μὰ ὁ λαός τούς χέζει
Κάπα, Κάπα Ἐψιλον
γεια σου Κουκουέ*

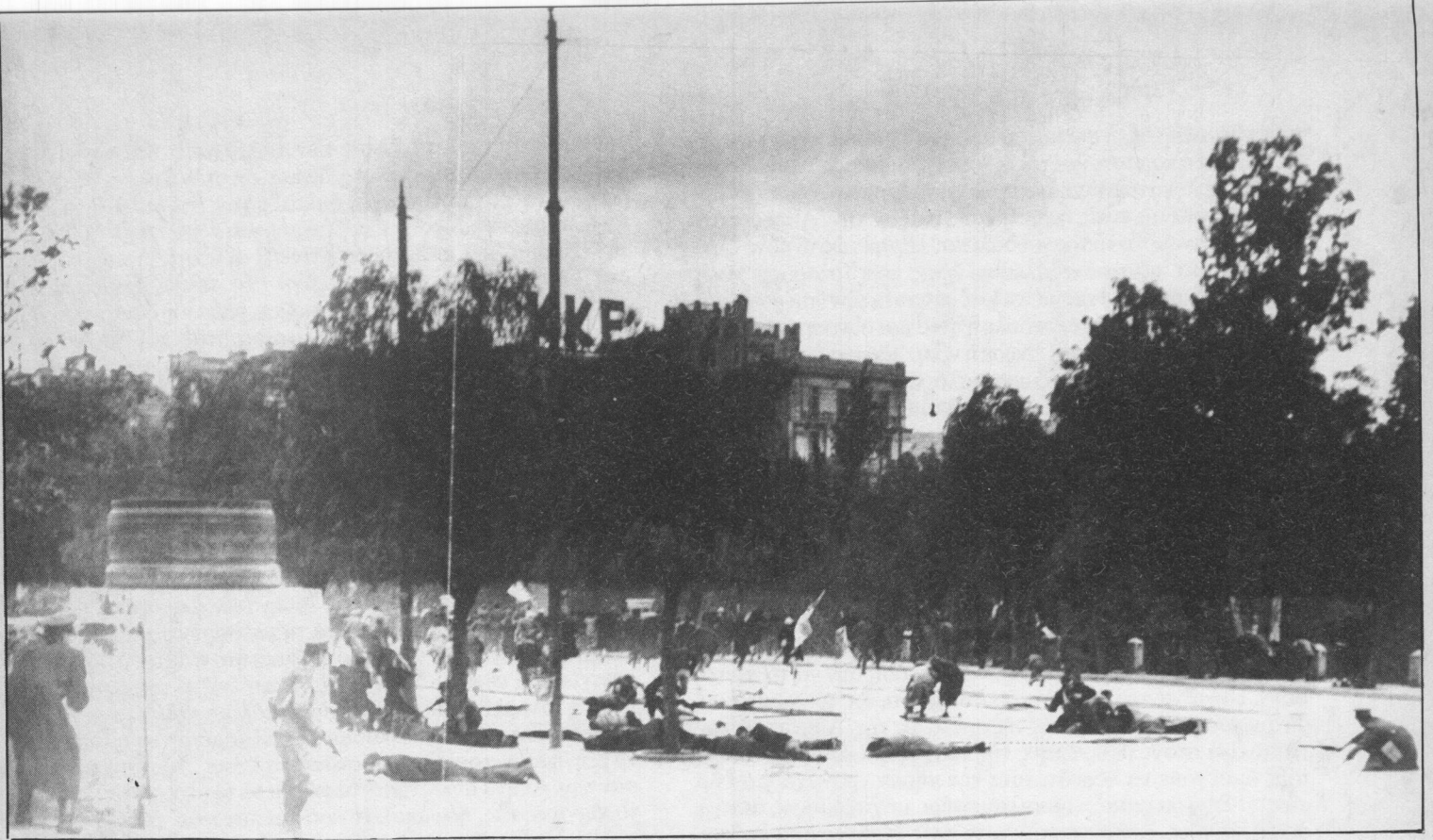
Αὐτό τό τραγουδάκι, σέ ρυθμὸ δῆματος πεζοπόρου, πότε κανονικοῦ, πότε γρήγορου κι ἐπιταχυνόμενου, συνήθως ἀργόσυρτου καὶ κουρασμένου, συνόδευε τὴν πορεία τῶν Ἑλασιτῶν καὶ τῶν ἀμάχων πού ἔφευγαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μετὰ τὰ Δεκεμβριανά. Τό τραγουδοῦσαν καθὼς περνοῦσαν ἀπ' τὰ Δερβενοχώρια γιὰ τὴ Θήβα, τὰ Καμένα Βοῦρα, γιὰ τὸ Γαλαξίδι, γιὰ τὸν Βόλο ὡς καὶ τὰ Τρίκαλα ὅπου συγκεντρώθηκαν, καραδοτακισμένοι, οἱ πολλοί. Τό τραγουδοῦσαν κι ἀργότερα σέ συνάξεις χαρμολύπης, ὡς τὰ χρόνια τῆς δικτατορίας καὶ μετὰ ἀπ' αὐτὴν, ὅταν πιά στό στόμα τῶν νεότερων τραγουδιστῶν δέν ἦταν παρά ἓνα ἀθυρόστομο σκῶμμα πού ψιλοκοροίδευε τὴν ἥρωική μεγαλοστομία τῶν ἀντάρτικων ἐμβατηρίων. Σαρκαστικό, ἀθυρόστομο κι ὀργισμένο, μελαγχολικό, ἀφηγεῖται στιγμὲς ἀπὸ τίς 33 μέρες πού συγκλόνισαν καὶ τραυμάτισαν τὴν Ἀθήνα. Πάνω σ' ἓνα μοτίβο ἀπλό κάποιοι ἀνώνυμοι στιχοπλόκοι κατέγραψαν τὰ σκληρὰ βιώματα τῆς μάχης:

*Μᾶς πῆραν τό Παγκράτι
τούς θγάλαμε τό μάτι
— Στόν Βύρωνα σά μπαινουν
στόν Ἀι-Σώστη θγαίνουν.*

Τὴν ἀφήγηση συνοδεύει τό γεμάτο ἀνεμελιά, πρόκληση καὶ σκανταλιά «τζουμτριαλαρό», πού στόν δεύτερο στίχο ζευγαρώνεται μέ τό ράθυμο, σχεδόν νυσταλέο καὶ ὑποταγμένο «νανούμ, νανούμ νανούμ», μονότονο κι ἀργόσυρτο, ὅπως τὰ κουρασμένα καὶ κνηγνημένα βήματα τῶν Ἑλασιτῶν πού ἐπρεπε νὰ καταδροχθίσουν τὰ χιλιόμετρα, νὰ μεταφέρουν τὴ μαχό-

μενη Ἀθήνα ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, νὰ μεταφέρουν σέ μέρος ἀσφαλές κορμιά, πληγωμένους, δμήρους, ὑλικά καὶ ζῶα, μακριὰ ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ πυρός, ὅπου θέριζαν τὰ ἐγγλέζικα τάνκς κι ἀεροπλάνα. Κι εἶναι περίεργο· ἐνῶ ποτέ δέν θεωρήθηκε ὅτι ἀποδίδει κάτι ἀπὸ τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, κάτι ἀπὸ τὴν ἐποποιία τοῦ Ἀγῶνα, ἐνῶ ποτέ, ἀπ' ὅσο ξέρω κι ἀπ' ὅσο φαντάζομαι, οἱ ἀριστεροί, ὅταν ἔγιναν πρώην Ἑλασίτες καὶ πρώην Ἑαμίτες, δέν τό θεώρησαν κατάλληλο κι ἄξιο λόγου νὰ κοσμήσει τὰ μουσικά ρεπερτόρια τῶν ἐπετειακῶν τους ἐκδηλώσεων, γιορτῶν, χορωδιῶν καὶ συλλογῶν μέ ἀντάρτικα τραγούδια, ἐνῶ λοιπόν ὁ ἐπίσημος, ἄς ποῦμε, λόγος τῆς Ἀριστερᾶς τό παραγκώνιζε στὴ λησμονιά, αὐτό ἐπέμενε νὰ ἐπιζεῖ μέσα ἀπὸ τὴν προφορική παράδοση, ἀπὸ στόμα σέ στόμα, στὰ αὐθόρμητα τραγουδίσματα τῶν παρεῶν. Εἶναι ἓνα γνήσιο, σύγχρονο δημοτικὸ τραγούδι, ἓνα λαϊκὸ τραγούδι, ἴσως ἀπὸ τὰ τελευταῖα πού φτιάχτηκαν. Ἡ μελωδία του προέρχεται ἀπὸ κάποιο ἀμερικάνικο «κάντρου» καὶ ἀρχικά, πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, χρησιμοποιήθηκε σάν σκοπὸς προσκοπικός. Ἀλλὰ μέσα στὴν Κατοχὴ ἐξελίχτηκε σέ σκοπὸ ἀντιστασιακό. Φαίνεται ὅμως ὅτι στὰ Δεκεμβριανά, καὶ μετὰ ἀπ' αὐτὰ, ἄλλαξε πάλι ἀντικείμενο καὶ οἱ ἄνθρωποι προτίμησαν αὐτὴ τὴ σχεδὸν χαζοχαρούμενη κι ἀπλοϊκὴ μελωδία, μέ τό μονότονο νανούμ νανούμ καὶ τό σκανδαλιάρικο τζουμτριαλαρό, γιὰ νὰ διηγηθοῦν κάποια συμβάντα πού ἔζησαν στόν Δεκέμβρη τοῦ 1944 καὶ νὰ τὰ σχολιάσουν προσθέτοντας τὴν ἐπωδὸ «Κάπα Κάπα Ἐψιλον, γεια σου Κουκουέ» πού μοιάζει μέ ἐγκάρδιο χαιρετισμὸ ἀλλὰ καὶ σκῶμμα μαζί.

Μαζὶ μέ τὴν ἀφήγηση τοῦ περιστατικοῦ πού ἀπὸ τὴ μιά μεριά σκόπευε τὸν ἀντίπαλο, τούς Ἑγγλέζους, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη χλεύαζε τὴ συμφορὰ, ἐμφανίζεται καὶ ὁ ἕτερος πρωταγωνιστὴς τῆς σύγκρουσης, τὸ Κουκουέ, καὶ τὰ ἀνάμεικτα συναισθήματα τῶν τραγουδιστῶν-πολεμιστῶν: σὰ νὰ ἔλεγον «γεια σου δικέ μου» ἀλλὰ καὶ γεια ἐσύ πού μᾶς ἔφερες ἀπὸ τό θαῦμα στὴν καταστροφή. Ἴσως νὰ θλέπω ἐγὼ ἀμφιθυμία σ' αὐτό τό τραγούδι, ἀλλὰ νομίζω ὅτι εἶναι ἐξόφθαλμη καὶ τό διαπερνᾷ ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη. Δέν εἶναι μόνο ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στό νυ-

σταλέο νανούμ νανούμ και τό απείθαρχο τζουμπριαλαρό: σ' όλα τά δίστιχα υπάρχει ή ίδια δυαδική αντίθεση:

*Μᾶς ἦλθαν οἱ Ἑγγλέζοι
μά ὁ λαός τούς χέζει*

*μᾶς μάντρωσαν σάν γίδια
μᾶς ξύρισαν τ' ἀρχίδια*

*μᾶς πῆραν τό Παγκράτι
τούς δγάλαμε τό μάτι*

*μᾶς πῆγαν στήν Ἐλ Ντάμπα
ταξίδι εἶχαμε τσάμπα*

*Μᾶς πῆραν τήν Ἀθήνα
μόνο γιά ἓνα μήνα*

«Μᾶς πῆραν τήν Ἀθήνα/μόνο γιά ἓνα μήνα», τραγουδοῦσαν οἱ Ἐλασίτες μετά τήν ὑποχώρησή τους πού ἄρχισε στίς 3 ἡ ὥρα τό πρωί τῆς 5ης τοῦ Γενάρη 1945. Οἱ πολλοί, δηλαδή ἡ Π Μεραρχία τοῦ ΕΛΑΣ Ἀττικοβοιωτίας, τό Α' Σῶμα Στρατοῦ, δηλαδή ὁ τακτικός καί ὁ ἐφεδρικός ΕΛΑΣ τῆς Ἀθήνας, καί τό 7ο Σύνταγμα τῆς Εὐβοίας ὑποχώρησαν πρὸς τή γραμμὴ Μετόχι-Βαρυμυτόμπη-Λιόπσει-Τατόι καί ἀπὸ κεῖ τραβήχτηκαν στά στενά τῆς Πάρνηθας. Τό 54ο Σύνταγμα τοῦ Βόλου, πού μόλις δυό μέρες πρὶν εἶχε φτάσει στήν περιοχή τῆς Ἀθήνας χωρὶς νά προφτάσει νά λάβει μέρος στή μάχη, ἐκάλυπτε τήν ὑποχώρηση τῶν τμημάτων στή γραμμὴ Μενίδι-Κουκουδάουνες-Κριεκούκι. Ὁ Πειραιᾶς, μέ τό τοπικό 6ο Σύνταγμα, τῆ 13 Μεραρχία τῆς Ρούμελης καί πελοποννησιακά τμήματα, συμπτύχθηκε πρὸς Ἀσπρόπυργο, Ἐλευσίνα, Μάνδρα. Ὅλος αὐτός ὁ κόσμος, καθὼς οἱ Ἑγγλέζοι ὑπερέκρασαν μέ τά τεθωρακισμένα τους τά ὑποχω-

ροῦντα τμήματα τοῦ ΕΛΑΣ, ἔπαθε μεγάλη ζημιά στή Μάνδρα-Κακοσάλεσι ἀπὸ τὴν ἐγγλέζικη ἀεροπορία πού ἀπροσπάτευτον τὸν ἐγάζωνε.

Ἔτσι ὁ ΕΛΑΣ, τῆς Ἀθήνας καί τῶν βουνῶν, ἄφησε τὴν πόλη, πέρασε πέρα ἀπὸ τὴ Λαμία, ἐξαντλημένος καί ἀποδεκατισμένος συγκεντρώθηκε στό Βόλο, στήν Καρδίτσα καί τά Τρίκαλα. Μερικά τμήματα διάβηκαν πρὸς Γαλαξίδι καί Ἀμφισσα. Ὑστερα ἀπὸ 33 μέρες σκληροῦ ἀγώνα μέσα στήν πόλη. Μαζί του ἔφυγαν καί χιλιάδες ἄμαχοι: μέλη τῶν πολιτικῶν ὁργανώσεων τοῦ ΕΑΜ, τοῦ ΚΚΕ, τῆς Ἀλληλεγγύης, γυναῖκες, ἀκόμη καί παιδιά, πλῆθος τεράστιο. Οἱ γειτονιές ἀδειασαν. Πόσοι ἦταν; Κανεῖς δέν μπορεῖ νά πει. Δέν γύρισαν ὅμως ὅλοι: πολλοὶ ἔμειναν στό δρόμο ἀπ' τίς κακουχίες, καί ἀπ' τά πυρά τῶν Ἑγγλέζων. Οἱ ἀντίπαλοί τους, ὅμως, ἀργότερα, θά μιλήσουν μόνο γιά τούς ὁμήρους πού μάζεψε ἡ ΟΠΛΑ σάν ἀντίδραση στήν τακτικὴ τῆς μαζικῆς ὁμηρίας Ἐαμιτῶν πού ἐφήρμοσαν οἱ Ἑγγλέζοι, συγκεντρώνοντας χιλιάδες ἀμάχους καί αἰχμαλώτους Ἐλασίτες στήν Ἁγία Παρασκευή, στό Χασάνι καί ἀπὸ κεῖ στήν Ἐλ Ντάμπα τῆς Αἰγύπτου.

Μετά τὴ συμφωνία τῆς Βάρκιζας, ὅλος αὐτός ὁ κόσμος, ἄμαχοι, ἀφοπλισμένοι Ἐλασίτες καί μέλη πολιτικῶν ὁργανώσεων, ἐπιστρέφοντας στήν Ἀθήνα, τὸν Μάρτη πιά τοῦ 1945, θά δεχθεῖ τούς προσηλακισμούς τῶν Χιτῶν, τῶν Ταγματῶν (πού μεταμορφώθηκαν σὸ ἄψε-σῆσε σέ Ἐθνοφρουρούς) καί τῶν «ἀγανακτισμένων πολιτῶν». Ἡ «Σκομπία», ἡ Ἀθήνα πού ἤλεγχαν οἱ δυνάμεις τοῦ στρατηγοῦ Σκόμπυ, θά ὑποδεχθεῖ τούς Ἐλασίτες μέ τά ρόπαλα καί τίς κραυγές ἔ - ἔ - ἔρχεται: ὁ βασιλιάς. Δέν ὑπῆρχε πιά κάποια δύναμη νά ἐμποδίσει τὸν ἐρχομὸ τοῦ μονυελοφόρου ἀνακτοῦ. Θά πάρουν ἔτσι μιὰ πρόγευση γιά τό τί ἔμελλε ν' ἀκολουθήσει, τί τούς ἔμελλε νά ὑποστοῦν στὸν Ἐμφύλιο καί στή λευκὴ τρομοκρατία τά ἐπόμενα τριάντα χρόνια.

Μέ τά χρόνια πού πέρασαν, ἀπὸ τὴν ἐξέγερση τοῦ Δεκέμβρη δέν ἔμεινε τίποτε ἐκτὸς ἀπὸ μερικά ἴχνη πού ἄφησαν στοὺς τοί-

χους τής Ἀθήνας οἱ σφαίρες ὥσπου χάθηκαν κι αὐτά λίγο λίγο, ὥστερα ἀπό τόσες καί τόσες ἀναπαλαιώσεις, ἀνοικοδομήσεις καί πολυκατοικιοποιήσεις. Κανένα ζωντανό ἴχνος δέν θυμίζει τίς τριάντα τρεῖς ἡμέρες πού τίναξαν τήν Ἀθήνα στόν ἀέρα. Ἐμεινε μόνο τό τραγουδάκι πού λέγαμε, ὡς τό μόνο ζωντανό καί γιά πάντα ἀνεξάλειπτο ἴχνος μιᾶς ἱστορίας. Μιάς ἱστορίας τήν ὁποία οἱ νικημένοι ἰσθόρησαν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες πού ἐπέβαλε ἡ ἥττα καί οἱ νικητές σύμφωνα μέ τίς ἀνέσεις πού τούς ἔδωσε ἡ νίκη. Ἐκεῖνο ὁμως τό τραγουδάκι μέ τό πειραχτικό τζουμτριαλαρό, τό ξεροκέφαλο ὅπως τά γεγονότα, γεγονός καί τό ἴδιο, ἐπιμένει:

«Μᾶς πήραν τήν Ἀθήνα...»

Ἔτσι, ἀκολουθώντας σήμερα αὐτό τό ἀνεξίτηλο ἴχνος πού ἄφησαν οἱ ὑποχωροῦντες Ἑλασίτες φεύγοντας ἀπ' τήν πόλη, ἰχνηλατώντας ἐπίμονα καί προσεκτικά τά χνάρια μιᾶς ἀπουσίας θά μπορούσαμε νά διαισθανθοῦμε τή ζωντανή παρουσία τῶν ἀνθρώπων πού τό τραγουδοῦσαν, τούς ἴδιους τούς ἀνθρώπους, νά τούς συλλάβουμε μέσα στό χρόνο, ν' ἀναλογίζονται ὅτι τούς πήραν τήν Ἀθήνα καί νά μήν μποροῦν νά τό πιστέψουν. Πηγαίνοντας ἀναπόταμα στό χρόνο, ἀπ' τό γνωστό καί μὴ ἀμφισβητούμενο γεγονός τῆς ἀπώλειας τῆς Ἀθήνας θά κατεβαίναμε στούς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς καί ἀπορημένοι θά τούς ἀκούγαμε νά λένε ὅτι τούς τήν πήραν «μονάχα γιά ἕνα μήνα». Σήμερα μοιάζει μέ καλαμπόρι, μέ χαζομάρα, αὐτή ἡ σιγουριά τους, ἀπλούστατα γιὰτί ἐμεῖς ξέρουμε ὅσα ἐκεῖνοι δέν ἔξεραν, μιά κι ἀκόμη τότε δέν εἶχε ὀριστικοποιηθεῖ ἡ ἀρπαγή: τά μεγάλα τμήματα τοῦ ΕΛΑΣ, οἱ μεραρχίες του στή Θεσσαλία, τήν Ἡπειρο, τή Μακεδονία, τή Θράκη ἦταν ἄθικτα. Ἐναν περίπατο ἔκαναν μέ τόν Ἀρη καί τόν Σαράφη στήν Ἡπειρο καί σκόρπισαν μέσα σέ μιὰ ἑβδομάδα τόν ΕΛΕΣ τοῦ Ζέρβα, πού κατέφυγε μέ τά καράβια τῶν Ἑγγλέζων στήν Κέρκυρα. Γι' αὐτό οἱ Ἑλασίτες πίστευαν εἰλικρινά ὅτι θά ἐπέστρεφαν σ' ἕνα μήνα. Δέν ἀερολογοῦσαν. Καθώς ὁμως ὁ μήνας γινόταν μακρὺς, πολὺ μακρὺς, αἰώνιος κι ἀδιάστατος, τό πικρόχολο γινόταν πῶς πικρόχολο, κι ὁ σαρκασμός κατάντησε σκέτο καλαμπόρι. Ἡ ἐπιδόξ μάλιστα «Κάπα Κάπα Ἐπιφίλον, γιὰ σου Κουκουῆ» ἀπὸ χαιρετισμός κατάντησε ἀγρια πλάκα, ἀκολουθώντας νεότερες σημασιολογήσεις πού οἱ νεότερες συνθήκες καί συγκυρίες ἐπέβαλαν. Στό μεταξῦ, ὁμως, κι ἐνῶ τά γεγονότα μαζί μέ τίς σφαλῖρες ἔρχονταν σωρὸ γιὰ νά θεβαιώσουν μέ ἀναντίλεγκο τρόπο ὅτι ἡ Ἀθήνα εἶχε γιὰ πάντα χαθεῖ γιὰ ὅσους πρὸς στιγμὴν νόμισαν ὅτι ἦταν δική τους, οἱ ἀνθρωποὶ δέν σταμάτησαν οὔτε στιγμή νά τό κουβενιάζουσαν τό ζήτημα: κι ἐκεῖνοι πού νόμισαν ὅτι εἶχαν τήν Ἀθήνα καί τήν ἔχασαν καί οἱ ἄλλοι πού, ἐνῶ δέν τήν κατεῖχαν, τήν κέρδισαν, τήν ἄρπαξαν ἀπ' τά μαλλιά σάν γυναίκα. Οὔτε οἱ χαμένοι μπόρεσαν, ἔτσι ἀπλά, νά ποῦν χάσαμε, ὅπως χάνεις στό ΠΡΟ-ΠΟ, οὔτε οἱ κερδισμένοι ἀγαλλίασαν μέ τή νίκη τους, ὅπως π.χ. οἱ βαζέλες λένε «πήραμε τό πρωτάθλημα». Διότι ἀφοῦ τακτοποιήθηκαν τά πράγματα ἀλλάξε τό πρόβλημα. Οἱ κερδισμένοι ἔπρεπε νά πείσουν τούς ἑαυτούς τους καί τούς χαμένους ὅτι δέν ἦταν ἄρπαγες, ὅτι εἶχαν δίκιο πού κέρδισαν, κι εἶχαν δίκιο ὄχι γιὰτί μέσα στή συγκυρία τῆς ἐποχῆς ἦταν οἱ πιὸ δυνατοί, ἀλλά γιὰτί ἦταν οἱ νόμοι κάτοχοι τῆς πόλης, οἱ καλοί, οἱ δίκαιοι, οἱ σωστοί, ὅτι αὐτοὶ δέν ἦταν «στασιασταί» ἀλλά νομιμόφρονες, ἐθνικόφρονες. Νομιμόφρονες καί ἐθνικόφρονες πάει νά πεί ὅτι οἱ νικητές ἀντιπροσώπευαν καί σέβονταν τόν νόμο, τό γενικό συμφέρον, τά ἰδανικά πού λένε. Κάπως δύσκολη βέβαια αὐτή ἡ ἀπόδειξη γιὰτί τῆ διέψευδε καθημερινὰ ἡ πραγματικότητα καί ἡ πρακτική τοῦ κράτους τῶν νικητῶν, γι' αὐτό ἡ νικήτρια παρᾶταξη, γιὰ νά διασφαλίσει τό δικό της τό δίκιο, κατέφυγε μονίμως στό ἀδικο τῶν ἀντιπάλων της: στά

κονσερβοκουτία, στίς σειρές τῶν πτωμάτων πού μετά τά Δεκεμβριανά εἶχαν ἀπλωθεῖ στοὺς Περιστερί, στοὺς Καρέα, στοὺς Καματερό, στίς ἀγριότητες τῶν ὀπλατζήδων, στή δολιότητα τοῦ ΚΚΕ πού μέ τῆ «στάση» τῶν Δεκεμβριανῶν θέλησε ν' ἀρπᾶξει τήν ἐξουσία, καί ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ νικητές κατέφευγαν στή θαναυσότητα τοῦ Γκουλάγκ. Τό τελικὸ ἐπιχειρημακαταπέλτης, αὐτό πού θά συνηγορήσει ὑπὲρ τοῦ δίκιου τῶν νικητῶν ἦταν ὅτι ἂν οἱ χαμένοι, οἱ «στασιασταί» τοῦ Δεκέμβρη, κέρδιζαν «ἡ Ἑλλάς θά ἐγίνετο στρατόπεδο συγκεντρώσεως». Πράγματι, ἦτο δυνατόν νά ἐγίνετο στρατόπεδο συγκεντρώσεως, ἐγὼ δέν τό ξέρω, κανεὶς δέν τό ξέρε, γιὰτί κανεὶς δέν μπορεῖ νά ἐπαληθεῖσει ὑποθέσεις γιὰ τό παρελθόν. Ὡστόσο, ὁ ὁποιοσδήποτε μπορεῖ νά φτιάξει ὅπως θέλει τό παρελθόν, νά τό ζωγραφίσει ὅπως θέλει, ὅπως τό μπορεῖ, ἰδιαίτερα ἂν εἶναι ὁ νικητῆς. Τήν εἰκόνα τοῦ παρελθόντος πού φιλοτέχνησαν οἱ νικητῆς στήν ὁποία, ἐνῶ ἡ Σκομπία ἐκτεινόταν ἀπὸ τήν Ὀμόνοια ὡς τό Σύνταγμα, προβάλλεται ὡστόσο αὐτό τό μικρὸ κομματάκι τῆς πόλης σὰ νὰ ἦταν ἡ Ἀθήνα δολικῆ καί ἡ Ἑλλάδα δολικῆ, δέν μποροῦσαν νά τῆ χωνέψουν οἱ χαμένοι τῶν Δεκεμβριανῶν ξέροντας πόσο ψεύτικη ἦταν. Ἔτσι ὁ πόλεμος συνεχίστηκε σέ ἄλλο ἐπίπεδο, ἄς ποῦμε ἐκεῖνο τῆς ἱστορίας. Γιὰτί ἡ ἱστορία εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐμπόλεμο πεδίο, μέ μεγάλα διακυβεύματα. Ἐπρεπε, λοιπόν, καί οἱ χαμένοι, οἱ ἀριστεροί, νά ἐξηγήσουν, τουλάχιστον στοὺς ἑαυτούς τους, πῶς ἔγινε κι ἔχασαν τήν Ἀθήνα ἀφοῦ εἶχαν τὰ πάντα μέ τό μέρος τους: στρατό, ὀργανώσεις, ἥρωισμό, τό λαὸ καί πάντα ἀπ' ὅλα τό δίκιο.

Δίκιο ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά, δίκιο ἀπὸ τήν ἄλλη, πολιτικὸ δίκιο, ἄντε νά θυγεῖ ἄκρη μέ μιὰ ἔννοια κατ' ἐξοχὴν ὑποκειμενική ὅπως τό δίκιο.

Γι' αὐτό ἡ κουβέντα κι ὁ καθγᾶς συνεχίστηκαν ἐνῶ τὸ ζήτημα ἐπὶ τῆς οὐσίας εἶχε κλειθεῖ ἀπὸ τότε πού οἱ Ἑλασίτες ἔφυγαν ἀπὸ τήν Ἀθήνα. Εὐτυχῶς ἄλλωστε. Πάντως μετά τά Δεκεμβριανά ἐγιναν ἀπειρες συζητήσεις ἀνάμεσα σέ δύο δύο, περισοτέρους, σέ παρέες, σέ ὀργανώσεις, καμιά φορὰ καί σέ ἑφημερίδες καί ἀπὸ διδλία. Ἐσχάτως ἡ κουβέντα ἀρχίζει νά ἀποκτᾶ καί ἀκαδημαϊκὸ-ἐρευνητικὸ καθεστῶς. Ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά οἱ εὐαίσθητες κεραῖες τῶν κατασκευαστῶν συλλογικῶν συνειδήσεων ἀνέλαβαν νά ἀναπαλαιώσουν τήν ἱστορία μιὰ καί πενήντα χρόνια μετά ὁ μαγικός ἀριθμὸς —πέρασε μισὸς αἰῶνας ἀπὸ τότε!— ὑποχρῶνει σέ παντοειδεῖς ἀνασκοπολήσεις τῆς ἱστορικῆς μνήμης. Γέμισαν οἱ ἑφημερίδες καί τά κανάλια μέ ἀφιερῶματα γιὰ τὰ Δεκεμβριανά, ἦρθαν στοὺς φῶς ντοκουμέντα, ἀναλύσεις, ἔγγραφα ἀγνωστά, μάθαμε ὅτι ὁ Στάλιν καί ὁ Τσῶρτσιλ «μᾶς» πούλησαν, ὅτι ἀκόμη καί Τοῦρκους ἐτοιμαζόταν νά «μᾶς» στείλει ὁ Τσῶρτσιλ, ὅτι ὁ στρατηγὸς Ντέ Γκῶλ ἤθελε νά ῥθει στήν Ἀθήνα ἀλλὰ δέν τόν ἄφησαν οἱ Ἑγγλέζοι, ὅτι ὁ Σιάντος ἐκλιπαροῦσε ἕνα ἐνθαρρυντικὸ νεῦμα τοῦ Στάλιν καί τοῦ Δημοτρώφ, μάθαμε ὅτι ὁ Τσῶρτσιλ διέταξε τόν στρατηγὸ Σκόμπυ νά συμπεριφερθεῖ σάν σέ κατεχόμενη χώρα, εἶδαμε σέ φωτογραφίες παλιὰ σπῖτια τρυπημένα ἀπὸ σφαίρες καί ξεκοιλιασμένα ἀπὸ δῆμους —γιὰ σκέψου, μάχες στήν καρδιά τῆς Ἀθήνας, λές κι εἶναι Σαράγεβο— μάθαμε καί τί δέν μάθαμε αὐτὲς τίς μέρες, μάθαμε αὐτό πού ξέραμε ἐν τέλει ἐδῶ καί πενήντα χρόνια, αὐτό πού γνώρισαν στοὺς πετσί τους οἱ ὑποχωροῦντες Ἑλασίτες: ὅτι μᾶς πήραν τήν Ἀθήνα. Μπερδέσαμε ὁμως στοὺς μυαλοὺς μας τό ποιὸ πῆραν τήν Ἀθήνα ἀπὸ ποιούς, κάτι δηλαδή πού οἱ ἀνθρωποὶ τότε, καί οἱ χαμένοι καί οἱ κερδισμένοι, τό ἔξεραν πολὺ καλά.

Ἡ κουβέντα, λοιπόν, γιὰ τό «νόημα» τοῦ Δεκέμβρη συνεχίστηκε καί συνεχίζεται ἀκόμη παρ' ὅλο πού δέν εὐτύχησε τό γεγονός αὐτό νά βρεῖ μιὰ θέση στη δημόσια ζωὴ τοῦ τόπου, ὅπως ἄλλες κρίσιμες φάσεις τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, ὁ Διχασμός γιὰ παράδειγμα, ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ ἢ ἡ Ἀντίστα-

ση 1941-44. Ἀκόμη καί οἱ καθιερωμένες περιοδολογήσεις ἀφήνουν τόν Δεκέμβρη ἀπ' ἔξω, σάν μιὰ οὐρά τῆς Ἀντίστασης, σάν πρελούδιο τοῦ Ἐμφυλίου ἢ ἀπλῶς μιὰ ἄτυχη «μαύρη τρύπα» πού καλό θά ἦταν νά μήν ὑπῆρχε καί ἐν πάσῃ περιπτώσει καλό εἶναι νά τήν ξεχάσουμε, καί ἀκόμη καλύτερο νά τήν ἐξωραίσουμε. Θά μιλήσω πιά κάτω γιά τόν ἐσχάτως ἐπιχειρούμενο ἐξωραϊσμό: ὅτι δηλαδή περάσαμε ἀπό τήν ἰδεολογία τοῦ κονσερβοκουτιοῦ στήν ἰδεολογία τοῦ προδομένου ἑλληνισμοῦ. Στό σημεῖο αὐτό θέλω νά τονίσω ὅτι παρὰ ταῦτα ὁ Δεκέμβρης μιλήθηκε πολύ: ἰδιωτικά, ἀνεπίσημα, σιγανά, διαθλασμένα, ὑπόκωφα, ἔμμεσα, μουρμουριστά σάν τήν ἀέναη ἐπιστροφή τοῦ ἀπωθημένου. Καί τότε καί ἀργότερα ἄν καί μέ διαφορετικές σημασιοδοτήσεις καί συνδηλώσεις. Ἄν ὑπῆρχε ἕνα τεράστιο μαγνητόφωνο πού θά εἶχε καταγράψει τίς κουδέντες τῶν ἀνθρώπων γιά τά Δεκεμβριανά, θά μέναμε ἐμβρόντητοι ἀκούγοντας αὐτή τήν πολὺβουη καί πολυσήμαντη μαγνητοταινία. Τόσο πολὺβουη καί σπαρακτική ὅσο ἐκείνη πού θά μπορούσαμε ν' ἀκούσουμε γιά ἄλλα σπαρακτικά γεγονότα τῆς ἱστορίας μας, τήν Ἐξοδο τοῦ Μεσολογγίου γιά παράδειγμα ἢ τῆ Μικρασιατική Καταστροφή. Γιά γεγονότα δηλαδή πού δέν χωράει ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου. Τέτοια ἦταν ὁ Δεκέμβρης!

Ἄλλά τί εἶναι αὐτό μέ τά Δεκεμβριανά πού δέν χωράει ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου;

Νομίζω τίποτε παραπάνω τίποτε παρακάτω ἀπ' αὐτό πού συμπύκνωσε ὁ ἕνα διότιχο τό λαϊκό τραγουδάκι τοῦ Δεκέμβρη: «μᾶς πήραν τήν Ἀθήνα». Εἶναι ἡ βεβαιότητα τῶν τραγουδιῶν-πολεμιστῶν πῶς δική τους ἦταν ἡ Ἀθήνα καί τοὺς τήν ἀρπαξαν καί ταυτόχρονα ἢ φαντασίωση, πού τῆ ζοῦσαν σάν πραγματικότητα, ὅτι ἡ ἀπώλεια τοῦ δικοῦ τους τόπου, ἡ ἀρπαγή τῆς πόλης τους ἦταν πρόσκαιρη, δέν μπορούσε νά διαρκέσει πολύ: «μόνο γιά ἕνα μήνα». Αὐτοὶ οἱ πολεμιστές πού περνοῦσαν καραδοτσακισμένοι ἀπό τῆ Μάντρα καί τό Κακοσάλεσι, ὁ κόσμος πού ἔφευγε μαζί τους, ὁ κόσμος πού τοὺς δέχτηκε καί τοὺς περίμενε στά χωριά τῆς Ρούμελης καί τῆς Θεσσαλίας, ὁ κόσμος πού ἄφησαν πίσω τους στίς γειτονιές τῆς Ἀθήνας ἄν ἤξερε, ἄν πίστευε ὅτι ποτέ πιά δέν θά ξαναγύριζε στήν πόλη του, ὅτι ὁ μήνας θά ἦταν τόσο μακρὺς, αἰώνιος, τίποτε δέν θά γινόταν ἀπ' ὅσα ἔγιναν στή συνέχεια. Γιατί ἡ συνέχεια δέν ἦταν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τό νά τσακιστεῖ ἡ πίστη αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων στήν προσωρινότητα τῆς ἥττας τους. Τό λέει καί τό τραγούδι. Γιατί τά τραγούδια, ὅλα τ' αὐθεντικά τραγούδια, λένε πάντα τήν ἀλήθεια. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ ἀντίπαλοί τους, οἱ ἐθνικόφρονες, θά μπορούσαν νά τραγουδήσουν καί αὐτοὶ τῆ δική τους ἀλήθεια, τήν ἀκριβῶς ἀντίθετη ἀλήθεια: «τήν εἶχαν τήν Ἀθήνα/μόνο γιά ἕνα μήνα». Καί πράγματι παιάνισαν τῆ δική τους ἀλήθεια, ἀλλά μέ τά δικά τους ἀλαζονικά ἐμβατήρια: «ἔξω βουλγαριά, οὐστ/Σλάβοι καί προδότες δέν θά ζεῖτε πιά».

Ἄνάμεσα σέ φαντασίωση καί πραγματικότητα, ἢ πιά σωστά ἀνάμεσα σέ δύο διαφορετικὲς πραγματικότητες, ἐκείνη τῶν γεγονότων καί ἐκείνη τῶν φαντασιώσεων ἢ τῶν προσδοκιῶν — γιὰ καί οἱ προσδοκίες εἶναι ἐξίσου ὑπαρκτές πραγματικότητες —, ἀρχισε ἕνας σκληρὸς πόλεμος, πλέχθηκαν χιλιάδες δράματα καί ὑφάνθηκαν μύθους παρεξηγήσεις ὥσπου ἔπαψε νά ὑπάρχει ἡ ἀμφισβήτηση περὶ τήν κυριότητα τῆς Ἀθήνας, ἔφυγαν ἀπὸ τῆ μέση οἱ ἐπίδοξοι καί ἀπρόσκλητοι διεκδικητές καί ἐπικράτησε ὁ νόμος τῆς χρησικτησίας. Ἀκόμη πιά πολύ ἐπικράτησε ὁ πανάρχαιος νόμος τῆς μακροτάτου χρόνου νομῆς ὁ ὁποῖος, ὅπως νομολογοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι νομοδιδάσκαλοι, θεραπεύει ἐξ ὑτέρου ὅλα τά νομικά ἐλαττώματα, ὑπερβαίνει τά λεπτεπίλεπτα ζητήματα τῆς καλοπίστου ἢ κακοπίστου νομῆς, ὑπερβαίνει τά διαμφισθητούμενα ζητήματα τῆς

ἀλήθειας, καθόσον ἡ ἀλήθεια δέν εἶναι ποτέ μία, καθόσον κρείττων ἢ θέσις τοῦ κατέχοντος καί ὁποῖος ἐπικρατεῖ ἐπιβάλλει τό δίκαιον τῆς λήθης. Ἔτσι καί ἔγινε, ἐπῆλθε ἡ μακροτάτου χρόνου νομῆ, ἡ ἀδιατάρακτος μετὰ τά Δεκεμβριανά νομῆ τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τοὺς νικητές, ὥσπου ξεχάστηκε ὅτι ἡ Ἀθήνα τοῦ 1944 ἦταν ἕνα διακύβευμα, ἕνα ἀντικείμενο ἐριδος ἀνάμεσα σέ δύο ἀλήθειες καί δύο ἀντίπαλες παρατάξεις.

Ἄν θελήσουμε νά κατανοήσουμε αὐτὴ τήν τρομερὴ ἱστορικὴ περιπλοκή, καί ἄν ἀκολουθήσουμε μερικοὺς παλιότερους καί σύγχρονους φιλοσόφους πού ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ἀλήθεια δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τήν πάλιν ἐναντία στήν ἐπιλησιμονή, ὁ ἀμειλίχτος πόλεμος ἐναντία στή λήθη, τό «ξεσκουρίασμα» πού λέει ὁ Φουκώ, πρέπει νά θέσουμε στοὺς ἑαυτοὺς μας τό ἴδιο ἐρώτημα πού εἶχαν θέσει τότε στὸν ἑαυτό τους οἱ δύο ἀντιμαχόμενες παρατάξεις, νά τίς δοῦμε, ἄν τό μπορέσουμε, ὅχι ἔτσι ὅπως ἐξελίχτηκαν καί θόλωσαν ἐκ τῶν ὑτέρων οἱ μετὰ τοὺς διαχωριστικὲς γραμμές, ἀλλά ἔτσι ὅπως ἦταν τότε πού ρίχτηκαν, αὐτοπροσώπως, μέσα στή σφαῖρα τοῦ πυρός γιὰ νά κερδίσει ἢ καθεμιά τῆ δική της ἀλήθεια. Καί γιά νά θέσουμε τό ἴδιο ἐρώτημα πού εἶχαν τότε οἱ ἄνθρωποι, παρ' ὅλο πού ξέρομε τήν ἀπάντηση πού δόθηκε ἐξ ὑτέρου, γιά νά μήν κρίνουμε δηλαδή τά πράγματα μέ τήν ἀλήθεια τοῦ ἀποτελέσματος ἢ τοῦ τετελεσμένου γεγονότος γιά μιὰ ἐποχὴ πού ἡ ἱστορία δέν ἦταν τετελεσμένη ἀλλά ἀπολύτως ἀστάθμητη, ζώσα, ἀφοῦ δύο πανίσχυρες ἀλήθειες, ἔνοπλες μάλιστα, ἀντιμάχονταν ἢ μιὰ τήν ἄλλη, γιά νά δοῦμε τό τοτινὸ ἀστάθμητο τῶν πραγμάτων χωρὶς νά μᾶς σαλαγίσουν οἱ ἐξ ὑτέρου πραγματικότητες, σέ τίποτε δέν πρόκειται νά μᾶς βοηθήσουν ἕνα ἑκατομύριο ἀρχεῖα, ντοκουμέντα καί ἀποκαλύψεις ἄν δέν προσπαθήσουμε νά φανταστοῦμε τήν ἐποχὴ, τοὺς ἀνθρώπους ὅπως ἦταν τότε, μέ τὰ προβλήματα πού αὐτοὶ εἶχαν, μέ τίς ἰδεολογίες τους, ἀκόμη καί μέ τίς ἰδεοληψίες τους. Τό πράγμα μοιάζει πολύ εὐκόλο, σχεδὸν ἀφελές, ἀπλοῦστατα γιὰ τί ξέρομε. Ὅπως στὰ ἀστυνομικὰ μυθιστορήματα ὅπου εὐθύς ἐξαρχῆς ξέρομε τὰ πάντα: ὅτι ὑπάρχει ἐγκλημα, ἄρα δολοφόνος καί οἱ δυνάμεις τοῦ καλοῦ πού κάποια στιγμή θά βροῦν τὸν δολοφόνο. Ἀντίθετα, ὅμως, μέ τῆ λογική τοῦ ἀστυνομικοῦ μυθιστορήματος πού εἶναι ἴδια μέ τῆ λογική τοῦ σταυρόλεξου, πρέπει νά βάλουμε τὸν ἑαυτό μας νά φαντάζεται τὰ πράγματα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς σάν νά μήν ξέρει τίποτε ἀπ' ὅσα ἐκ τῶν ὑτέρων συντελέστηκαν ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ ἄνθρωποι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δέν γνώριζαν τίποτε ἀπ' ὅσα τό σακούλι τῆς ἱστορίας κουβαλοῦσε μέσα της. Τό πολύ πολύ ἄς ποῦμε, μαζί μέ τὸν Γκράμσι, ὅτι δέν πρέπει τίποτε νά προλέγουμε, μποροῦμε ὅμως πολλὰ νά προβλέπουμε. Τότε, ὅμως, οἱ ἄνθρωποι, ὅπως πάντα ἄλλωστε, προέλεγαν τὰ πάντα καί προέβλεπαν ἐλάχιστα. Ὄντας καί οἱ ἀριστεροὶ ὑποκείμενα μιᾶς ἰδεολογίας πού προλέγει ἀλλά δέν προβλέπει, γιὰτί κάθε ἰδεολογία φτιάχνει ἕναν ἀπριορικό λόγο καί τὸν ἐπιβάλλει στοὺς ἀνθρώπους σάν προφανή ἀλήθεια, μολαταῦτα καί παρὰ ταῦτα σάν πραγματικοὶ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς τους εἶχαν ἕνα ἐρώτημα: *Τίνος εἶναι αὐτὴ ἡ πόλη, ἢ Ἀθήνα; Αὐτὴν τὴν πόλη ποιὸς θά τὴν πάρει;*

Ἄνηκουστο ἐρώτημα, σάν τό χαχανητὸ τοῦ τζουμπριαλαρὸ πού χωρὶς νά ἀρθρώνει κάποιο λόγο λέει τὰ πάντα. Εἶχαν καί μιὰν ἀπάντηση: *δική μας εἶναι ἡ Ἀθήνα*. Προσοχὴ ὅμως: τὸ ἐρώτημα τῶν ἀριστερῶν ὡς πρὸς τὴν κυριότητα τῆς Ἀθήνας, ἐκτός ἀπὸ ἀνήκουστο, ἦταν ἐρώτημα τομῆς, ἐπέβαλλε μιὰ τομὴ στήν ἱστορικὴ συνέχεια, στήν μακροτάτου χρόνου τάξη τῶν πραγμάτων. Ἦταν δηλαδή ἐρώτημα ἱστορικῆς σημασίας, ἐρώτημα *πρόβλεψης*, ἐρώτημα ἀνατρεπτικό. Τὸ ἀνατρεπτικό τοῦ ἐρωτήματος τῶν ἀριστερῶν, τὴν *πρόβλεψή τους*, μετέτρεψαν οἱ ἐθνικόφρονες σέ κατηγορία, σέ ἀδίκημα ἐσχάτης προδοσίας πού ἐπισύρει τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου, καί

ας μήν είχαν διαβάσει άράδα από Γκράμισι και Μακιαβέλι: είχαν, λέει, βλέψεις εναντρεπτικές οι κομμουνιστές, είχαν βλέψεις στην έξουσία. "Οτι οι άριστεροι εκτός πού προέβλεπαν τό μέλλον, τό δικό τους και τής 'Αθήνας — πράγμα άπολύτως φυσικό —, προέλεγαν κιόλας μέ σιγουριά αυτό τό μέλλον, καταργώντας ή μή υποψιαζόμενοι τίς άδηλες περιπέτειες μιιάς αστάθμητης και δυναμικής ιστορίας, αυτό είναι μιιά άλλη ιστορία. Ένδιαφέρει μολταταύτα νά ξέρουμε ότι ή εθνικόφρων παράταξη δέν έθετε αυτό τό έρώτημα. Γι' αυτήν τά πράγματα ήταν από πάντα ξεκάθαρα, ή 'Αθήνα ήταν από πάντα δική της, δική της τή θεωρούσε και τώρα, ανεξαρτήτως των νέων πραγματικοτήτων πού είχε δημιουργήσει ο πόλεμος. Μόνο ο φόβος, ένας φόβος πιστοποιημένος από χιλιάδες ένδειξεις και άποδείξεις, τάραζε λίγο τή σιγουριά των δικαίων τής συνέχειας των πατροπαράδοτων τίτλων έξουσίας, ένας φόβος πού έφερε στην επιφάνεια κι άλλους άπωθημένους φόβους. "Οπως στά όνειρα. 'Αλλά κι αυτό είναι μιιά άλλη ιστορία...

Στό έρώτημα λοιπόν: τίνος ήταν ή 'Αθήνα τέλη τοῦ 1944;

Θά προσπαθήσω νά φανταστώ τήν κατάσταση γνωρίζοντας προκαταβολικά ότι ακόμη κι ή μεγαλύτερη διαύγεια δέν μπορεί νά κάνει τίποτε παραπάνω από τό νά τραθήξει μερικές άδέβαιες πινελιές, νά σχεδιάσει μερικά θολά σχήματα πάνω σ' έναν καμβά όπου ήδη περιπλέκονται οι μορφές τοῦ ιστορικού τοπίου, συγκρούονται οι πολιτικές κι οι κοινωνικές δυνάμεις έτσι όπως τίς έφερε στην επιφάνεια ή φοβερή μηχανή και δυναμική τοῦ πολέμου μετασχηματίζοντας παλιότερες ροπές πού έρχονταν από τά βάθη τοῦ χρόνου κι άπ' τό υπέδαφος τής έλληνικής κοινωνίας.

"Όταν άρχισε ο πόλεμος τόν 'Οκτώβριο τοῦ 1940 ξέραμε σέ ποιόν ανήκε ή 'Αθήνα. Δηλαδή τό ήξεραν οι άνθρωποι τοῦ 1940. Και πρέπει χωρίς δυσπιστία νά τούς πιστέψουμε. Σύμφωνα, λοιπόν, μέ άδιαφιλονίκητα συμβόλαια τήν 'Αθήνα τήν είχαν, τήν κατείχαν, τή νέμονταν, τήν έξουσίαζαν και τήν κουμαντάριζαν οι κυβερνήσεις της, ο στρατός της, ή αστυνομία, οι έμποροι της, οι διομηχανοί της, τά παλιά τζάκια τοῦ 19ου αιώνα και τά νεότερα τής εκδιομηχανίσης, οι τράπεζες, οι διανοούμενοι της, οι πολιτικοί της, οι αὐλικοί της κι ο βασιλιάς της — είχε και βασιλιά αυτή ή πόλη —, τήν κατείχαν ακόμη οι χιλιάδες μικρομεσαίοι άστοί πού καθέννας τους κατείχε περίπου 250 τ.μ. άστικής γης όπου, μέ κόπο και μέ τήν οικογενειακή συσσώρευση δύο-τριών γενιών, είχε κτίσει ένα όμορφο και νοικοκυρεμένο σπίτι μέ κήπο στο πίσω μέρος, έναν φοίνικα μπροστά στην είσοδο ή μιιά γαζία, μπόλικες τριανταφυλλιές, βασιλικούς, μαντζουράνες και εϋοσμες γαριφαλιές. Αυτοί όλοι, οι γηγενείς, γιατί όλοι αυτοί αίσθάνονταν και γηγενείς και τριοχιλιετείς, μέ διαφορετική βέβαια συνεισφορά ο καθένας, οργάνωναν θεσμικά, κοινωνικά, ιδεολογικά, πολιτικά τήν τάξη και τίς ιεραρχίες στην προπολεμική 'Αθήνα, αυτοί νέμονταν και τό διάφορο από τή διαχείριση τής πόλης μέ διαφορετικό, φυσικά, τοκομερίδιο ο καθένας, τότε πού δέναν τά σκυλιά μέ τά λουκάνικα. Κι αν τά ρομαντικά τραγούδια τοῦ 'Αττίκ μέ τά θλιμμένα πάθη, ή 'Ασκητική τοῦ Καζαντζάκη, οι ιστορίες των σοφιστών, τό κατά Θεοτοκά 'Ελεύθερο Πνεῦμα, μερικές άπεργίες των εργατών, οι φοβερές κόντρες μεταξύ κομμουνιστών και σοσιαλιστών, τά προνομισιαμένα των στρατηγών και οι συγκρούσεις βενιζελικών/βασιλικών, γερμανόφιλων και άγγλόφιλων, κι άλλα πολλά συσσώρευαν στοιχεία άναταραχής και δυσλειτουργίας πάνω στο ήρεμο τοπίο τής πόλης, ώστόσο ή συνολική τάξη, ή έξουσία και οι ιεραρχίες, δηλαδή τό κράτος, ούτε είχαν άμφισθητηθεί ούτε έμοιαζαν νά κινδυνεύουν από κάποια έμφανή ή άφανή διαταραχή, παρ' όλο τοῦ τό κράτος στην τελευταία προπολεμική του εκδοχή δέν

ήταν παρά μιιά βαθύτατα διάστροφη έξουσία: ή βασιλοματαική συμμαχία, ή δικτατορία τής 4ης Αυγούστου δηλαδή.

'Από τήν άλλη μεριά — αλλά αυτό τό «άπό τήν άλλη μεριά» παρ' όλο πού υπαινίσσεται μιιά διαλεκτική αντίφαση είναι κάτι πού τό λέμε εκ των ύστερων, γιατί τότε ούτε υπήρχε ούτε φαινόταν κάτι σοβαρό πού νά συνιστά τό αντίπαλο δέος στις δυνάμεις τής έξουσίας, κάτι πού νά συγκροτεί τήν «άλλη μεριά» —, από τήν άλλη μεριά λοιπόν, και συγγνώμη για τή μεθοδολογική άσυνέπεια, γύρω από τό κέντρο τής πόλης, πού σχηματικότερα και υπεραπλουστεύοντας περιέγραφα στά προηγούμενα, είτε σέ όμόκεντρος κύκλους, από τό κέντρο πρós τήν περιφέρεια, είτε πολυεστιακά σέ μιιά άχανή και άδιαμόρφωτη περιφέρεια, εκτεινόταν μιιά «άλλη» 'Αθήνα, μιιά 'Αθήνα φερική, άρριξη, ρευστή, κινούμενη άμμος, μιιά έπαρχιακή 'Αθήνα. Τήν κατοικούσαν οι μετανάστες τής άργόσυρτης έσωτερικής μετανάστευσης, ή έπαρχιώτικη φτωχολογιά πού ακόμα κοίταζε κατά τό χωριό της, οι «βλάχοι» πού τόσο φιλόξενα υποδέχθηκε ή χλεύη τοῦ Καραγκιόζη, τήν κατοικούσαν οι έκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες, οι Σμυρνιοί, οι Κωνσταντινοπολίτες, οι Έλληνορωσοί, οι 'Αρμένηδες, οι Πόντιοι πού μέτέφεραν τή νοσταλγία των χαμένων πατρίδων στις καινούργιες συνοικίες — Ν. Σμύρνη, Νίκαια, Καισαριανή, Ν. 'Ιωνία, Ν. Φιλαδέλφεια, Ν. 'Ερυθραία, Ν. Κόσμος κλπ. Αυτό τό γύρω γύρω, και ταυτόχρονα διάχυτο μέσα στην πόλη, ήταν καινούργια χωριά δίπλα σέ άλλα χωριά λιγότερο καινούργια, μαχαλάδες, γειτονιές, όλόκληρες καινούργιες πόλεις δίπλα στην παλιά πόλη, ένας όλόκληρος κόσμος μέ έλάχιστα σημεία έπαφής και οργάνωσης συνοίκησης των ένοικούντων μέ τήν 'Αθήνα τοῦ Κέντρου, αλλά και έλάχιστα σημεία έπαφής μεταξύ τους. 'Εδώ ή μύγα σύννεφο, ή σκόνη, ή λάσπη, οι δρόμοι άνυπαρκτοι, τό νερό έλάχιστο, τό φώς από τή λάμπα πετρελαίου και τήν άσετυλίνη, ή δουλειά λίγη, προσωρινή, οι συγκοινωνίες άνύπαρκτες — κάποια λεωφορεία περνούσαν κατά τύχη από τίς γειτονιές, τά παιδιά πετροπόλεμο από μαχαλά σέ μαχαλά, πιό εύκολο ήταν νά πάει κανείς από τήν 'Αθήνα στην Πάτρα παρά από τό Μεταξουργείο στα Πετράλωνα, από τήν Καισαριανή στην Κοκκινιά έμοιαζε ταξίδι στην 'Αμερική. 'Η 'Αθήνα ήταν μιιά πόλη πού ακόμη «δέν είχε δέσει», όπως λέμε δέν έδωσε ακόμη τό σιρόπι, τά ντόπια και τά νεφερατα στοιχειά δέν είχαν άλληλοενοσωματωθεί, πολλές οι γλώσσες, τά ιδιώματα, οι ντοπιολαλιές, οι ιδεολογίες, οι συμπεριφορές, οι νοοτροπίες, μοντέρνες δομές συνυπήρχαν μέ αρχαϊκές, ο άνθρωπος τής πόλης, ο 'Αθηναίος, δέν ήταν ή κοινή ταυτότητα των κατοίκων της, άσε πια ή 'Αθηναία. Βέβαια όλοι ψήφιζαν — οι γυναίκες όχι —, όλοι πλήρωναν φόρο, όλοι πήγαιναν στο στρατό, όλοι τιμωρούνταν από τόν ίδιο ποινικό νόμο όταν παρανομούσαν, όλοι πήγαιναν στο «ίδιο» σχολείο, όλοι μάθαιναν τήν ίδια γλώσσα, τήν ελληνική, όλοι θεωρούσαν πως είχαν τούς ίδιους μεγάλους προγόνους, τόν Περικλή, τόν Σοφοκλή, τόν Μεγαλέξανδρο. Τό Κέντρο, δηλαδή ή 'Αθήνα τής έξουσίας μέ τόν σκληρό της πυρήνα και τά συμπαρομαρτοῦντα, εκτεινόταν περίπου στην ίδια περιοχή τής «Σκομτίας» των Δεκεμβριανών, μεταξύ 'Ομόνοιας και πλατείας Συντάγματος και μερικους θύλακες μέσα στην άχανή κι άμορφη περιφέρεια: Γουδί, Χασάνι, Μακρυγιάννη, Σχολή Εϋελπίδων, Φυλακές, 'Ακρόπολη, Λυκαβηττός, λυμάνι τοῦ Πειραιά, Χατζηκυριάκειο, τούς θύλακες, ακριδώς, πού κατείχε ή εθνικόφρων παράταξη και οι 'Εγγλέζοι τίς πρώτες μέρες των Δεκεμβριανών, θύλακες άπ' τούς όποιους έφόρμησε για νά καταλάβει όλόκληρη τήν πόλη.

Οι πρώτοι λοιπόν, οι κάτοικοι τοῦ ιστορικού Κέντρου, κατείχαν, κυβερνούσαν τήν 'Αθήνα κι από κει όλόκληρη τήν 'Ελλάδα. 'Εκεί τά κύρια δρώμενα, τά οικονομικά, τά πολιτικά, τά πολιτιστικά, εκεί ή Τέχνη και ή Πολιτική, εκεί ή Πόλη, από

κεί και οι έκστρατείες εκ-πολιτισμού προς την περιφέρεια.

Οι άλλοι, της περιφέρειας, απλώς κατοικούσαν την Αθήνα, δούλευαν όπου έβρισκαν, ένοιμοι μόνιμοι ή προσωρινοί, μετανάστες σε ξένο τόπο, πληρώνοντας τό ακριβό ένοίκιο της χαμοζωής στους κυρίους και τις κυρίες του πλούτου, της πολιτικής, της τέχνης, της έξουσίας. Αυτοί ήταν εκτός έξουσίας, εκτός ούσίας. Γι' αυτό όταν ήθελαν να πάνε για ψώνια στην Έρμου ή για δουλειές στα ύπουργεία έλεγαν: «θά κατεβούμε (ή θά άνεβούμε) στην Αθήνα», κι άς έμεναν στους Άμπελοκήπους ή στο Μεταξουργείο.

*

Τό σχήμα αυτό μέ τόν πόλεμο, μετά την κατάρρευση του Άλβανικού και μέ την Κατοχή, μέσα σε δύο χρόνια τινάχτηκε στον άέρα, έσπασαν οι βασικοί του άρμοί. Αυτοί που άνέλαβαν τή συνέχεια της κρατικής διαχείρισης, οι συνθηκολόγοι στρατηγοί, κυβερνήτες μέ δοτή έξουσία έλέω κομματατούρας, πολύ γρήγορα θά μέινουν χωρίς κράτος και λαό να κυβερνήσουν γιατί ταυτίστηκαν έμπροθέτα μέ τόν κατακτητή κι έχασαν κάθε φερεγγυότητα. Η άλλη μερίδα του μοναρχοστρατιωτικού μπλόκ κάτω από τους θυρεούς του Στέμματος θά φύγει άπ' τή χώρα, μέ έγγλέζικα καράδια, και μισθοτροφοδοτούμενο από τους Έγγλέζους θά σχηματίζει και θά άνασχηματίζει τις κυβερνήσεις της Μέσης Άνατολής. Κυβερνήσεις έπίσης μέ δοτή

ΑΠΟ ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ

14 Οκτωβρίου 1944

Δέν ύπάρχει άμφιβολία πώς τούτος ο λαός που βλέπουμε αυτές τις μέρες είναι άλλος από κείνον που ξεραμε, πιο δυναμικός, πιο γενναίος και πιο περήφανος, άληθινά χειραφτημένος και λεύτερος, όπως φαντάζεται κανείς πώς θά ήταν ή γενεά του Εικοσιένα, μά όπως θά ήτανε πιά ο άστικοποιημένος λαός που γνωρίσαμε στις μέρες μας. Οι φοβερές δοκιμασίες του 1922 και 1940-44 συντέλεσαν αυτήν την ψυχολογική μεταβολή, που έχει ίσως και μία φυλετική αίτια: τό ανακάτωμα μέ τό λαό της ευρωπαϊκής Ελλάδας των φυλών της Μικρασίας και του Πόντου, που τόσο φανερό είναι ή επίδρασή τους στη ζωή του σημερινού λαού της Αθήνας. Τώρα νιώθουμε ένα μεγάλο και άσυγκράτητο λαϊκό κύμα που μάς σηκώνει και μάς παίρνει. Τι ακριβώς θέλει αυτή ή μάζα δέβαια κανείς δέν τό ξέρει, ούτε τά πιο συνειδητά μέλη της. Δέν είναι τό διομηχανικό προλεταριάτο των μεγάλων ευρωπαϊκών κέντρων μέ τις συγκεκριμένες οικονομικοκοινωνικές επιδιώξεις του έπιστημονικού σοσιαλισμού. Έδώ έχουμε να κάμουμε μέ δυνάμεις άλόγιστες. Στόν άέρα ύπάρχει Ρωσική Έπανάσταση, μά και Γαλλική Έπανάσταση και Κομμούνα του Παρισιού και άπελευθερωτικός έθνικός πόλεμος και ποιος ξέρει τί άλλα θολά στοιχεία που δέν τά ξεχωρίζουμε άκόμα. Ο λαός βρήκε μία λέξη και τήν πιπιλίζει δλοένα: «Λαοκρατία». Τό τραγούδι της ήμέρας που τραγουδούν χωρίς διακοπή όλες οι συνοικίες λέει:

Τό 'χουμε βάλει βαθιά μέσ στην καρδιά μας:
Λαοκρατία και όχι βασιλιά!

Τό περιεχόμενο της Λαοκρατίας ώστόσο κανείς δέν μπορεί, μά ούτε και σκοτίζεται να τό εξήγησει. Δέν αισθάνεται ο λαός τήν άνάγκη για μία εξήγηση. Του φτάνει ο ήχος αυτής της λέξης κι ή άόριστη τάση προς τό «Κράτος του λαού». Ο λαός ν' άνέβει, ο λαός να γίνει άφέντης, να πάνουν οι κακοί ν' άδικούν τό λαό — αυτό είναι τό λαϊκό αίτημα. Μά συνάμα ο λαός βρίσκει και τό ΚΚ που τό έγκολπώνεται και τό αγαπά, όχι για τό πρόγραμμά του, που είναι σήμερα έλαστικό και άμφίβολο σαν τά προγράμματα των άστικών κομμάτων, μά γιατί τό νιώθει τό ΚΚ δικό του, τό βλέπει πάντα κοντά του, τό άκούει να μιλά τή γλώσσα του, αισθάνεται μαζί του βαθιά ψυχική συγγένεια. Του παραδίνεται λοιπόν μ' έμπιστοσύνη τυφλή, έτσι που μάς ξεσκεπάζεται ξαφνικά, σε τούτην τήν άπότομη στροφή της ιστορίας, μά πρωτεύουσα κόκκινη. Θά δούμε τώρα πώς τό ΚΚ θά μεταχειριστεί τή μεγάλη αυτή λαϊκή δύναμη, που τόσο πολύ διάστριξε να τήν παρουσιάσει, μετατρέποντας μονομιάς τόν πανηγυρισμό της εθνικής άπελευθέρωσης σε κίνημα πολιτικού γοήτρου.

Γιώργος Θεοτοκάς, Τετράδια Ημερολογίου, έκδ. Έστία, σελ. 510-511.

21 Δεκεμβρίου

Μία από τις πλευρές του ζητήματος είναι και τούτη, πώς δλοένα περισσότερο έχει κανείς τήν εντύπωση ότι ή επανάσταση αυτή είναι, στην Αθήνα τουλάχιστο, επανάσταση των προσφύγων εναντίον των γηγενών. Είναι άναμφισβήτητο ότι στους προσφυγικούς

συνοικισμούς, που αποτελούν σήμερα τήν «κόκκινη ζώνη» της περιοχής της Αθήνας και του Πειραιά, ή μέγιστη πλειοψηφία του πληθυσμού βρίσκεται, μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, κάτω από τήν επίδραση και τόν έλεγχο του ΚΚΕ, ενώ αντίστροφα, στις παλαιοαθηναϊκές συνοικίες, όχι μόνο στις άστικές μά και τις λαϊκές και εργατικές, και στα γηγενή κέντρα του Πειραιά, έξίσου μεγάλη πλειοψηφία δυοπιστεί προς τόν κομμουνισμό ή βρίσκεται σε φανερό αντίθεση μαζί του.

(...) Τώρα, που ήρθε στο προσκήνιο μία δεύτερη προσφυγική γενεά, παρατηρούμε πώς ή διαφορά ιδεολογικού κλίματος άνάμεσα στην προσφυγική και τή γηγενή μάζα μετατοπίστηκε από τό πολιτικό πεδίο στο κοινωνικό. Η προσφυγική μάζα δέ συγχωρεί τή μειονεκτική κοινωνική θέση στην όποια έζησε αυτά τά είκοσι χρόνια. Έξάλλου δείχνει ότι δέν έχει ριζώσει άκόμα στόν τόπο, δέ συνδέθηκε μαζί του δλότελα και δέν άγάπησε τήν παράδοσή του. Η γηγενής μάζα παρακολουθεί τό κίνημα, βουδ ή, πεισματωμένη, γεμάτη μνησικακία. Κι αυτή δέν έχει διάθεση να συγχωρέσει.

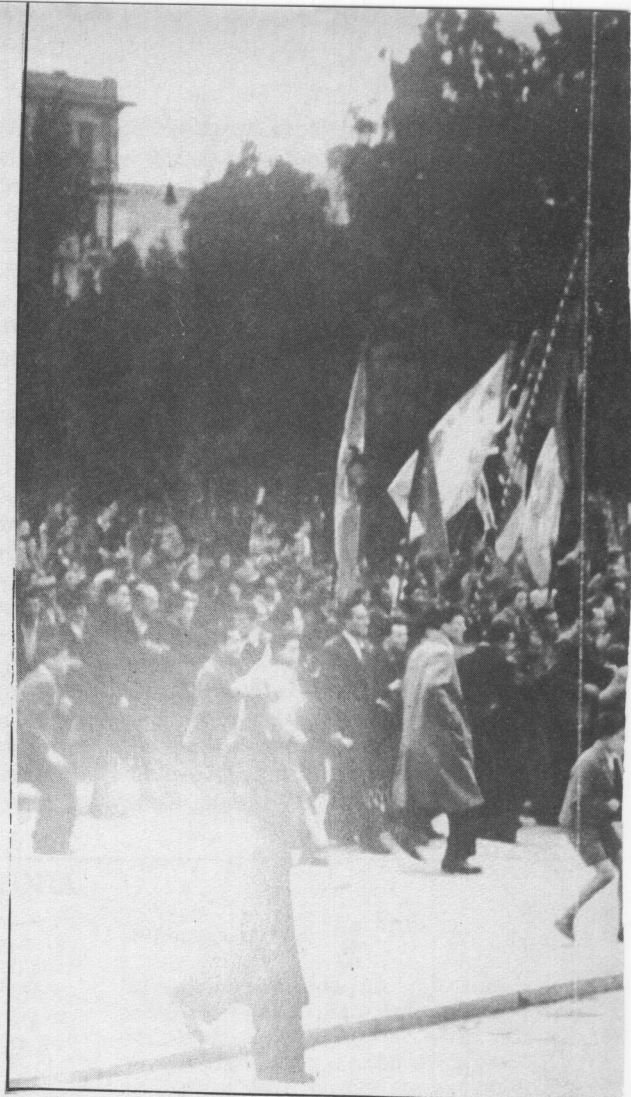
Γ. Θεοτοκά, Τετράδια Ημερολογίου, σελ. 545, 546.

Ωστόσο, μέ ήμερομηνία 8.1.1945, ο συγγραφέας διορθώνει τήν παραπάνω εκτίμησή του προσθέτοντας: «Αυτά θά έπρεπε να άναθεωρηθούν. Έκ των ύπέρων έχει κανείς τήν εντύπωση ότι ή προσχώρηση των προσφύγων στο ΚΚΕ δέν ήταν τόσο γενική όσο νομίστηκε, ενώ έξάλλου πολέμησαν στην Αθήνα πολλές παλαιοελλαδίτικες μονάδες του ΕΛΑΣ».

έξουσία, χωρίς κράτος και λαό να κυβερνήσουν. Ο αστικός πολιτικός κόσμος που έμεινε στην Ελλάδα περίμενε τη νίκη της Αγγλίας να τον αποκαταστήσει στα άπαράγραπτα δικαιώματά του που του είχε ύφαρπάξει η 4η Αυγούστου. Κι αυτοί δεν είχαν ούτε κράτος ούτε λαό να κυβερνήσουν. Όλοι όμως δραματίζονταν τό μέλλον της χώρας, έρήμην των κατοίκων της που στο μεταξύ τους είχαν ξεχάσει.

Από την άλλη μεριά η διοίκηση εξαρθρώθηκε· ο στρατός διαλύθηκε, η αστυνομία αποδυναμώθηκε και στην ύπαιθρο καταργήθηκε, τά έμπορικά δίκτυα αποδιοργανώθηκαν· τό χρημα ξεφτιλίστηκε· οί υπηρεσίες φντοζωούσαν κι έν πάση περιπτώσει δέν ύπηρετούσαν· ή πείνα θέριζε· οί καταθέσεις έξανεμίστηκαν· ή παραγωγή έπεσε κατακόρυφα και διαρπάχθηκε· τά παλιά και τά καινούργια τζάκια καταστράφηκαν· ή ευμάρεια των μικροαστών έγινε νοσταλγία για τά παλιά· οί δημόσιοι υπάλληλοι πείνασαν περισσότερο από τή φτωχολογία· οί παλιές νομιμοποιήσεις, οί ιεραρχίες, οί κώδικες αξιών ξεχάστηκαν· ή ανάγκη επιβίωσης, ή μαύρη άγορά, δημιούργησε νέα δίκτυα έπικοινωνίας και νέες τεχνικές ανταλλαγής· ή σχέση κέντρου-περιφέρειας, χωριού-πόλης, αντιστράφηκε· ή περιφέρεια υπεραξιώθηκε, τό κέντρο υποβιβάστηκε. Τά πάντα έσπρωξαν τούς ανθρώπους, για να έπιζήσουν, στην παρανομία, στην συνωμοτικότητα, άφου νομιμότητα και νομιμοφροσύνη στό νέο καθεστώς σήμαινε θάνατο ή έξευτελισμό ή και τά δύο μαζί. Νέα δίκτυα συνεργασίας κι άλληλεγγύης αναδείχθηκαν. Κι όλα μαζί, μαζί μέ τήν αίσθηση μιάς προδοσίας και ταπεινώσης ένός λαού κι ένός στρατού που δέν ήττήθηκε, μαζί μέ τή συνείδηση συνέχισης και συμμετοχής σέ έναν πόλεμο που δέν τελείωσε, σ' έναν πόλεμο ζωής και θανάτου στό μεγάλα πεδία των μαχών, στό Στάλινγκραντ, στό Έλ Άλαμείν, στόν Είρηνικό, όλα μαζί καλλιέργησαν στόν κόσμο ένα πνεύμα άπείθειας που γρήγορα μετατράπηκε σέ πνεύμα εξέγερσης.

Πώς αυτή ή γενικευμένη διαθεσιμότητα, ή γενικευμένη άπείθεια, μετατράπηκε σέ εξέγερση πάνω-κάτω μέσα σ' έναν χρόνο, από τό '42 ως τό '43, είναι μιά θαυμαστή αλλά και περίπλοκη ιστορία. Πολλά ξέρουμε γι' αυτήν, άπειρα άγνωστμε καθώς τά σκέπασε ή λήθη και για τά περισσότερα οί ιδέες μας είναι θολές. Άλλά δέν είναι του παρόντος. Άπλως να σημειώσω ένα συγκλονιστικό άποτέλεσμα αυτής τής μεγάλης άνατροπής. Έπειδή ή κοινωνική και ή πολιτική ζωή δέν επιδέχεται κενά, τό κενό που δημιούργησε ό πόλεμος και ή καταστροφή των παλαιών ιεραρχιών τό πλήρωσαν νέες δυνάμεις, άλλοι ιστορικοί πρωταγωνιστές πήραν τή θέση των παλαιών, νέες ιδεολογίες εκτόπισαν τίς παλιές. Στη θέση των παλιών διαχωριστικών γραμμών βασιλικού/άντιβασιλικού, βενιζελικού/άντιβενιζελικού, ή δυναμική του πολέμου και τής Άντίστασης χάραξε καινούργιες. Άπό τή μιά μεριά οί δυνάμεις του ΕΑΜ και του ΚΚΕ που θά αντιπροσωπεύουν τόν νέο ιστορικό πρωταγωνιστή, μιά νέα δύναμη ήγεμονίας, που αναδείχθηκε μέσα στόν έθνικοαπελευθερωτικό άγώνα, από τήν άλλη τό σύνολο των προπολεμικών αστικών δυνάμεων: οί βενιζελικοί, οί αντιβενιζελικοί, οί βασιλικοί, οί αντιβασιλικοί, οί μεταξικοί, οί άγγλόφιλοι και οί γερμανόφιλοι. Πρός τό τέλος του πολέμου, ή βέβαιη πλέον ήττα του Άξονα κατήργησε τή διαφορά γερμανοφιλίας και άγγλοφιλίας που προπολεμικά χώριζε τίς αστικές δυνάμεις και όλοι μαζί συνενώθηκαν σέ μιά ένιαία παράταξη για ν' αντιμετώπισουν τόν νέο αντίπαλο. Όχι μόνοι τους αλλά μαζί μέ τούς Έγγλέζους σέ μιά άρραγή, όπως άποδείχθηκε, άγγλοελληνική συμμαχία. Η έαμική παράταξη ώστόσο είχε «είσβάλει» στό κέντρο. Ξεπήδησε από τήν περιφέρεια, από τήν έπαρχιακή ένδοχώρα τής Ελλάδας κι έξίσου δυναμικά άπ' τήν ένδοχώρα τής Αθήνας συνενώνοντας τή φτωχολογία των γειτονιών, των συνοικιών και των μαχαλάδων τής πόλης μέ τήν άγροτιά των βουνών και των κάμπων τής χώρας. Έτσι ή πόλη άλλαξε χέρια. Η άγγλοελληνική συμμα-

χία τό είδε μέ τά μάτια της όταν στην άπελευθέρωση χύθηκαν στους δρόμους για να πανηγυρίσουν εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι κρατώντας τά λάβαρα του ΚΚΕ και του ΕΑΜ κι υποχρεώνοντας τόν πρωθυπουργό Γ. Παπανδρέου να πεί στόν πανηγυρικό τής άπελευθέρωσης, στό Σύνταγμα, «πιστεύομεν και στη λαοκρατία!» Άλλά δέν πίστευε τής άγγλοελληνικής συμμαχίας, είτε στέλεχος είτε άπλός πολίτης, είτε διανοούμενος είτε μαυραγορίτης, είτε ένοπλος ρωμινίτης, πρώην Ταγματасаφλίτης, Έδεοίτης, Χίτης, είτε άμαχος νοικοκύρης. Η ένδοχώρα, ή περιφέρεια, ή άχανής περιφέρεια του Κέντρου άπειλούσε να παραμείνει στό Κέντρο ως έξουσία. Τά πάντα έγιναν αστάθμητα, διακυβευόμενα, ή ίδια ή Αθήνα από κέντρο έξουσίας μέ τούς παλαιούς άπαράγραπτους τίτλους μετατράπηκε σέ διακύβευμα. Έτσι, από τή δυναμική των πραγμάτων και τή δράση των ανθρώπων αναδείχθηκε τό άνήκουστο έρώτημα σέ ποιόν άνήκει ή Αθήνα, έρώτημα στό όποιο δέν μπορούσε ν' απαντήσει κανένα υποθηκοφυλακείο μιά και οί παλαιοί, άκόμη και οί παλαιότατοι τίτλοι κυριότητας είχαν άχρηστευθεί.

Για τό έρώτημα αυτό άπάντησε ό Δεκέμβρης. Στη Διακήρυξη του Άγίου Φραγκίσκου, τό 1943, που άποτελέσε τήν ίδρυτική πράξη του ΟΗΕ, οί Σύμμαχοι δεσμεύτηκαν ότι μέ τήν άπελευθέρωση σ' όλες τίς κατεχόμενες χώρες θά διεξάγονταν έλεύθερες εκλογές, κάτι άλλωστε που επανέλαβαν άργότερα και στην Διακήρυξη για τήν Άπελευθερωμένη Ευρώπη που έπισφράγισε τίς συμφωνίες τής Γιάλτας. Η δέσμευση αυτή ίσχυε και για τήν Ελλάδα. Άλλά ή άγγλοελλη-

νική συμμαχία κατάλαβε πολύ καλά, ήδη από το καλοκαίρι του 1943, και τό είδε μέ τά μάτια της τήν ώρα τής άπελευθέρωσης, ότι στίς έκλογές, πού άναγκαστικά θά γίνονταν μέ βάση τίς ίδιες τους τίς δεσμεύσεις, ή έαμική παράταξη θά κέρδιζε μέ τά τσαρούχια. Όσο και νά τήν περιόριζαν, όσο και νά τή στρίμωχναν, θά ήταν έναν πλειοψηφικό γεγονός πού άκόμη κι άν δέν κέρδιζε τήν άπόλυτη πλειοψηφία στή νέα Βουλή τίποτε δέν θά μπορούσε νά γίνει χωρίς αυτήν. Αυτό τότε τό ήξεραν άκόμη κι οί λούστροι τής Όμόνοιας, τό ήξερε κι ο Τσώρτσιλ κι ο Σκόμπυ κι ο Τσακαλώτος κι ο Παπανδρέου. Μέ κοινοβουλευτικά μέσα τό παιχνίδι τής έξουσίας ήταν προκαταβολικά χαμένο. Η «λαοκρατία» μπορούσε μέ κοινοβουλευτικά μέσα νά κατακτήσει τήν έξουσία, κάτι δηλαδή τό σκανδαλώδες και κακό προηγούμενο για όλη τήν Ευρώπη. Γι' αυτό ή πολιτική συνεχίστηκε μέ άλλα μέσα, μέ πόλεμο, και στό πεδίο εκείνο όπου ή άγγλοελληνική συμμαχία ήταν δυνατή, ίσως και άσυναγώνιστη. Γι' αυτό ο «Δεκέμβρης ήτο δώρο του Ύψίστου» (Γ. Παπανδρέου), γι' αυτό «προεΐχε ή έξόντωσις των κομμουνιστών» (Τσώρτσιλ), γι' αυτό οί νέοι πρωταγωνιστές έτελεύτησαν έν στόματι μαχαίρας.

Η μάχη τής Αθήνας, ο «μεγάλος Δεκέμβρης» για τους άριστερούς, «ή στάσις των Δεκεμβριανών» για τους εθνικόφρονες, ήταν τό κορυφαίο σημείο μιάς από τίς σημαντικότερες έριδες πού δίχασαν τους Νεοέλληνες. Γιατί βέβαια ένα τόσο μεγάλο και τόσο καιριο ζήτημα πού άποκάλυψε ή άπελευθέρωση, τό ζήτημα τής Έξουσίας, δέν ήταν δυνατόν ούτε νά τεθεί ούτε

νά λυθεί στά κατσαβραχα. Μόνο στήν Αθήνα μπορούσε νά τεθεί μέ τόσο άπόλυτο τρόπο, γιατί ή Αθήνα δέν ήταν απλώς μιά πόλη, έστω ή Πρωτεύουσα, αλλά έναν νέο Κέντρο, τό Κέντρο τής έαμικής παράταξης. Και ή έαμική παράταξη ήταν υποχρεωμένη νά δώσει τή μάχη σ' αυτό τό κέντρο, όσο κι άν προσπάθησε νά τ' άποφύγει, αλλά και ή άγγλοελληνική συμμαχία ήταν υποχρεωμένη νά συντρίψει αυτό τό Κέντρο επί ποινή άποβολής για πάντα από τήν έξουσία. Η έξέγερση πού άρχισε δειλά δειλά μέ άπονενομημένες πράξεις πρωτοπόρων τό 1941-42, πού άγκάλιασε τήν τεράστια λαϊκή διαθεσιμότητα τό 1943-44, έσπασε μέσα στα Δεκεμβριανά, άν και χρειάστηκαν άκόμη τέσσερα χρόνια εμφύλιου πολέμου για νά ξεκαθαρίσουν όριστικά τά πράγματα. Ίδωμένος απ' αυτή τήν όπτική ο Δεκέμβρης, κοιτάζοντας δηλαδή και στόν πίσω από τόν Δεκέμβρη χρόνο και στόν μπροστά απ' αυτόν, βλέπουμε πόσο στρατηγική ήταν ή στιγμή του: ήταν ή επάνω μεριά του κύματος, μιάς λαϊκής έξέγερσης, πού άρχισε τό 1941 και τό «ήρέμησαν» τό 1949. Ήταν τό κορυφαίο σημείο τής πύρρινης δεκαετίας 40-50, τό ιστορικό σημείο στό όποιο ανακόπηκε ή όρμη έκείνων των παραγόντων πού για πρώτη φορά από τήν Έπανάσταση του '21 «άπό τήν ίδια τή δυναμική τής Ιστορίας προετοιμάζαν άλλες λύσεις» (Ν. Σβορώνος).

Η έαμική παράταξη στα Δεκεμβριανά δέν έχασε μόνο μιά μάχη, τή μάχη τής Αθήνας, αλλά τόν πόλεμο και μαζί μ' αυτόν τίς προοπτικές πού έπαγγελόταν. Ο Έμφύλιος πού ακολούθησε έγγράφεται στήν ίδια λογική: ήταν μιά άπεγνωσμένη

κι ξαναγκασμένη προσπάθεια τής περιφέρειας νά διασώσει ό,τι μπορούσε, κι άπ' τήν άλλη μεριά ή άμείλικτη, ή άδίστακτη άλαζονεία νά συντρίψει, νά καθυποτάξει και τό τελευταίο ίχνοσ αντίστασης τής έξεγερμένης περιφέρειας, ώσπου ή Σκομπία νά κατακυριεύσει τό πάν.

Οί προθέσεις τών αντίπαλων, δηλαδή οί στόχοι τους, κι ή στρατηγική τους φαίνονται πολύ καθαρά στόν τρόπο μέ τόν όποιο κινήθηκαν μέσα στή μάχη τής 'Αθήνας. 'Από τή μιά μεριά ό ΕΛΑΣ παρέταξε 16.000 άντάρτες τής 'Αθήνας και τής υπαίθρου, και περίπου 18.000 του έφεδρικού τής 'Αθήνας, πολύ έλαφρά όπλισμένους.

'Η συνολική παρατακτή δύναμη του στρατηγού Σκόμπυ που είχε τό γενικό πρόσταγμα ξεκίνησε στην 'Αθήνα και τόν Πειραιά με 15.000 Βρετανούς και 12.000 Έλληνες. Μέχρι τό τέλος τής μάχης οί Βρετανοί έφτασαν τούς 26.000.

Τό κεντρικό πρόβλημα ήταν ό άφοπλισμός του ΕΛΑΣ και τής Πολιτοφυλακής, ή ένοπλη δύναμη του ΕΑΜ, δύναμη και μεγάλη (90.000 τακτικοί και 50.000 έφεδρικοί) και αξιόμαχη και λαϊκή, δύναμη ένοπλη, με ύψηλού βαθμού οργανική σύνδεση με τόν έλληνικό λαό, άπ' τά σπλάχνα του όποίου προήλθε με τρόπο «άνορθόδοξο»: με έθελοντική αυτοεπιστράτευση. 'Όταν οί άνθρωποι θγαίνουν άπό μόνοι τους στό κλαρί δέν είναι άπλό νά γυρίσουν στα σπίτια τους με έθελουσία έξοδο. 'Η ύπαρξη όμως του ΕΛΑΣ καθιστούσε άδύνατη τήν άνασυγκρότηση του άνύπαρκτου άστικού κράτους. 'Επρεπε πάση θυσία νά φύγει άπό τή μέση, κάτι που θά διέλυε τή δύναμη τής έαμικής παράταξης και θά τήν παρέδιδε σιδηροδέσμοια στις βουλές τής άγγλοελληνικής συμμαχίας. 'Η τελευταία, ύστερα άπό πολλές και διάφορες περιπλοκές, διαβουλεύσεις και έλιγμούς, άκαμπτη, άπαιτούσε τόν άφοπλισμό του ΕΛΑΣ, χωρίς ταυτό-

χρονο άφοπλισμό τών δικών της δυνάμεων. «Καταληκτική προθεσμία»: ή Πολιτοφυλακή νά άφοπλισθεί τήν 1η του Δεκέμβρη, ό ΕΛΑΣ στις 10. Οί έαμικοί ύπουργοί παραιτήθηκαν, και τό τό ΕΑΜ όργάνωσε συλλαλητήριο στις 3 του Δεκέμβρη. Κύριο σύνθημα τής διαδήλωσης: «ό ΕΛΑΣ τελευταίος». Τό συλλαλητήριο άπαγορεύτηκε. Παρά ταύτα ό κόσμος με τίς όργανώσεις του κατέβηκε στην πλατεία Συντάγματος. Πολυβολήθηκε εν ψυχρώ. Είκοσι επτά νεκροί, 130 τραυματίες. Στις 5 Δεκεμβρίου ή κηδεία τών νεκρών.

«Στό μεταξύ», γράφει ό ήμερολόγιό του ό Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ό διανοούμενος ύπουργός Ναυτικών τής κυβέρνησης Παπανδρέου: έγγραφή 5.12.44, «νέο συλλαλητήριο τών κομμουνιστών με τή μορφή κηδείας τών προχθεσινών θυμάτων και με τήν κραυγή "θάνατος στόν Παπανδρέου". Είκοσι τέσσερα φέρετρα, ενώ τά θύματα ήταν ένδεκα». Τίποτε δηλαδή, μάλις μία ποδοσφαιρική ομάδα.

'Από κει και πέρα τόν λόγο έχουν τά όπλα και μίλησαν ως έξης.

'Από τή μιά μεριά ή άντιαμική παράταξη δέν έγκατέλειψε ούτε προς στιγμήν τό στόχο της: και στόχος της, με έμπνευστή, καθοδηγητή και οργανωτή τόν ίδιο τόν Τσώρτσιλ, ήταν ή συντριβή του ΕΛΑΣ μέσα στην 'Αθήνα τήν ίδια. 'Ο έντός 'Αθηνών στρατιωτικός συσχετισμός τής τό έπέτρεπε με τήν υπεροπλία που τής χάριζε ό πλούσιος και άαρύς όπλισμός της. Πίστευε ώστόσο ότι θά μπορούσε εύκολα και γρήγορα νά τά δγάλει πέρα. Διαψεύστηκε, μιά και τής χρειάστηκαν 33 μέρες και, επιπλέον, νά διπλασιάσει τίς δυνάμεις της άποσπώντας τες άπό τό μέτωπο τής 'Ιταλίας. Και ήταν μοιραία αυτή ή ύποτίμηση γιατί δέν είχε καταλάβει ότι ή άπέραντη ένδοχώρα τής 'Αθήνας είχε ξεσηκωθεί κι ότι αυτός ό ξεσηκωμός του κόσμου, που αυτή τόν έδλεπε σαν όχλο, «άριστερους φασίστες» (Π. Κανελλόπουλος) παρακινούμενους άπό μερικούς φανατικούς έγγληματίες επαναστάτες, όφειλόταν στην τεράστια άλλαγή που

Τό Α' Σώμα Στρατού (ΕΛΑΣ 'Αθήνας-Πειραιά) με 5.500 άντάρτες, όμως πολύ έλαφρά όπλισμένους και με λίγα πυρομαχικά. 'Όλο κι όλο 10 όπλοπολυόλα που δέν χρησιμοποιήθηκαν ως τό τέλος, γιατί χάλασαν, 2 μεγάλους όλμους και 8 άτομικούς. 'Εκτός άπό τόν ΕΛΑΣ τής 'Αθήνας έλαβαν μέρος στή μάχη ή II Μεραρχία 'Αττικοβοιωτίας με 2 συντάγματα: 2.500 άντάρτες (τό 34ο και τό 7ο Εϊδούς: τό 2ο σύνταγμα, δύναμης 1.000 άνδρών, άφοπλίστηκε στις 3-12-44 άπό τούς 'Εγγλέζους, χωρίς νά λάβει μέρος στή μάχη), XIII Μεραρχία Ρούμελης με 2.000 άντάρτες, ή VIII Ταξιαρχία Πελοποννήσου (2 συντάγματα) με 2.500 άντάρτες, τό άνεξάρτητο Σύνταγμα Περιχώρων με 500 άντάρτες, τό μηχανικό και λίγα τμήματα τής Ταξιαρχίας 'Ιπικου Θεσσαλίας, τό 54ο Σύνταγμα Βόλου τίς τελευταίες μέρες της σύρραξης. Οί δυνάμεις του τακτικού ΕΛΑΣ δέν ξεπέρασαν τούς 16.000 άνδρες. Σ' αυτή τή δύναμη πρέπει νά προστεθεί ό έφεδρικός ΕΛΑΣ τής 'Αθήνας και ή Πολιτοφυλακή, περίπου 18.000 όπλοι ή μισοόπλισμένοι, οί όποιοι, ώστόσο, άποτελέσαν τήν πηγή άνανέωσης τών δυνάμεων του τακτικού ΕΛΑΣ. 'Από βαριά όπλα ό ΕΛΑΣ διέθετε μόνο 8 πυροβόλα (4 ή II Μεραρχία, 4 ή XIII Μεραρχία), 8 άντιαρματικά, ένα μόνο άντιαεροπορικό πυροβόλο που καταστράφηκε άπό ρουκέτα άεροπλάνου, και 4 τεθωρακισμένα όχηματα που όταν δρέθηκαν άντιμέτωπα με τά μεγαθήρια «Κεντυρίων» τών 'Εγγλέζων δέν άντεξαν, καταστράφηκαν. Βασικό όπλο τών 'Ελασιτών θά άποδειχθεί ό δυναμίτης που άνατίναξε πολλά όχυρωμένα κτίρια τών αντίπαλων, ή χειροβομβίδα, ή βενζίνα και ή κουβέρτα που άχρήστευσε πολλά έλαφρά άρματα τών 'Αγγλων. Πρέπει νά προσθέσουμε ότι ό ΕΛΑΣ τροφοδοτούνταν συνεχώς σέ όπλα και πολεμοφόδια κυρίως άπό τά λάφυρα τών μαχών: τά άστυνομικά τμήματα που τά κυρίευσε όλα τίς δύο-τρεις πρώτες μέρες τής σύρραξης, άπό τήν κατάληψη τών Φυλακών 'Αβέρωφ, τής Σχολής Ευελπίδων, του ξενοδοχείου Σεσίλ στην Κηφισιά άφοπλίζοντας 800 'Εγγλέζους κλπ.

'Από τήν άλλη μεριά: κύρια συγκέντρωση κυβερνητικών και παρακυβερνητικών δυνάμεων στο Γουδί: (5.500 άνδρες) α) 'Η 'Ορεινή Ταξιαρχία (ριμνίτες) σύνολο 2.500 άνδρες, 1.500 Ταγματاسφαλίτες που μετονομάστηκαν «έθνοφρουροί», 1.500 χωροφύλακες. Στην περιοχή Μακρυγιάννη 1.200. Στα άστυνομικά τμήματα του κέντρου τής 'Αθήνας, στή Γενική και Εϊδική 'Ασφάλεια 1.500 άστυνομικοί. Στα ύπόλοιπα 20 τμήματα και στή Σχολή Ευελπίδων, μαζί και με τή Χωροφυλακή Προαστίων 3.500. Γενικό σύνολο γύρω στους 12.000 άνδρες. Σ' αυτούς πρέπει νά προστεθούν δυνάμεις του ναυτικού που κράτησαν τή Σχολή Ναυτικών Δοκίμων και τό μεγάλο Βάτη στόν Πειραιά, καθώς και διάσπαρτες δυνάμεις Χιτών και Ταγματασφαλιτών που είχαν καταλάβει ξενοδοχεία στην 'Ομόνοια, τήν όδό Σόλωνος, τό Κολωνάκι καθώς και ένόπλων Χασισωτών. Οί δυνάμεις αυτές τής κυβερνητικής παράταξης άλλες συγκεντρώθηκαν πριν άπό τήν άπλευθέρωση τής 'Αθήνας κι άλλες άμέσως μετά, χάρη στή δραστηριότητα του στρατηγού Σηλιωτόπουλου που του δόθηκε ή θέση του στρατιωτικού διοικητή τής 'Αθήνας και που, με Ταγματασφαλίτες και Χίτες, όργάνωσε δύο συντάγματα «έθνοφρουρών», «'Εθνικού Στρατού», ένα με τόν Γρίβα (Χίτης) κι ένα με τόν Καμπάνη ('Εδεσίτης). 'Όλες οί δυνάμεις αυτές ήταν πολύ καλά έξοπλισμένες.

Μέχρι τήν έναρξη τών έχθροπραξιών είχε άποβιδασθεί στην 'Ελλάδα τό Γ' Βρετανικό Σώμα Στρατού άποτελούμενο άπό τή II 'Ινδική Μεραρχία, τήν 23η Τεθωρακισμένη Μεραρχία και τήν 5η Ταξιαρχία Πεζικού. Μεταξύ 12 και 20 Δεκεμβρίου κατέπλευσε ή V Μεραρχία και ή 2η Ταξιαρχία, δυνάμεις τής RAF, του ναυτικού και βοηθητικές ύπηρεσίες, πολλά μηχανοκίνητα, σκάφη του στόλου, πάνω άπό 200 άρματα μάχης (έλαφρά, τά βαριά Σέρμαν) και άεροπλάνα.

Σημείωση: Τά στοιχεία άπό διάφορες πηγές

συντελέστηκε μέσα στην 'Αντίσταση και την Κατοχή. 'Η αντίεμική παράταξη φανταζόταν ότι τά πράγματα ήταν όπως τό 1941, όταν τά άλληλοσυγκρουόμενα τμήματά της έφευγαν από τήν 'Αθήνα. Μ' αυτή τήν άνεση τής άκατανοησίας έρχαν οι 'Εγγλέζοι ως και 2.500 βλήματα τήν ήμέρα τού βαρέως πυροβολικού τού στόλου τους πάνω στις γειτονίες τής 'Αθήνας και τά άεροπλάνα τους γάζωναν άκόμη και κινήσεις δύο ανθρώπων.

'Από τήν άλλη μεριά, ή έαμική παράταξη, ή περιφέρεια τής 'Αθήνας μέ τό λαό της και τό στρατό της αλλά και τά τμήματα τού ΕΛΑΣ τής ύπαιθρου πού σταδιακά έλαβαν μέρος στη μάχη κινήθηκαν σέ μία λογική πού στήν ούσία απέφυγε τή μετωπική σύγκρουση μέ τούς 'Εγγλέζους. Κυριάρχησαν σχεδόν όλοκληρωτικά στίς συνοικίες, στήν περιφέρεια, αλλά κατά κάποιο τρόπο κλείστηκαν σ' αυτές, σάν νά ήταν αυτοπολιωκόμενοι. Στόχος τού ΕΛΑΣ ήταν νά έξουδετερώσουν τίς θέσεις πού κατείχαν οι 'Εδείςτες, οι Χίτες, οι Ταγματασφαλίτες, οι Χωροφύλακες, ή 'Αστυνομία Πόλεων, οι ριμινίτες: προσπάθησαν νά έξουδετερώσουν τή μία συνιστώσα τής άγγλοελληνικής συμμαχίας, νά τής στερήσουν τά έσωτερικά ένοπλα έρείσματα ώστε νά μπορέσουν στή συνέχεια νά συνδιαλλαγούν μέ τήν άλλη συνιστώσα, τούς 'Εγγλέζους, μέ τούς όποιους δέν άνοιξαν ούσιαστικό πόλεμο. Γι' αυτό δέν χτύπησαν εϋθύς έξαρχής τό Κέντρο, γι' αυτό κι όταν αιχμαλώτιζαν 'Εγγλέζους τούς άφηναν μαζί μέ τόν όπλισμό τους (περίπτωση τό έπίλεκτο τάγμα Kings Royal Rifle Corps τής 23ης Θωρακισμένης Μεραρχίας πού αιχμαλωτίστηκε από τμήματα τού 52ου Συντάγματος τού ΕΛΑΣ στή Μάνδρα, στίς 10.12.44. Τό τάγμα, δύναμης 800 κοκκινωσκού φηδων, μέ διαταγή τής Κ.Ε. τού ΕΛΑΣ άφέθηκε έλεύθερο νά περάσει μέσα από τίς έλαστίτικες γραμμές και νά ένισχύσει τούς άμυνόμενους στή Σχολή Εϋελπίδων και στό Πολυτεχνείο. Περίπτωση έπίσης έγγλωτίστηκε από τήν Ταξιαρχία 'Ιππικού, έξω από τή Θήβα, στίς 7 Δεκεμβρίου. Περίπτωση έπίσης ότι ό ΕΛΑΣ δέν έμπόδισε τούς 'Εγγλέζους νά καταλάβουν τήν 'Ακρόπολη στήν όποία, όμως, αυτοί έγκατέστησαν έπίλεκτη μονάδα μέ όλμους και άρματα στίς παρυφές, κι από κει θέριζαν πρós πάσα κατεύθυνση. Κι άλλες πολλές). Οι 'Ελασίτες όπου συγκρούστηκαν μέ έλληνικά τμήματα τά κατάφεραν καλά και γρήγορα: στήν 'Ηπειρο διαλύουν τόν ΕΔΕΣ σέ μία έβδομάδα, τό ίδιο έγινε στό Κιλκίς μέ τά τμήματα τής ΠΑΟ. Στήν 'Αθήνα κυριάρχησαν πλήρως στίς γειτονίες, κατέλαβαν όλα τά άστυνομικά τμήματα, τή Γενική και τήν Εϊδική 'Ασφάλεια, ύστερα από σκληρές μάχες κατέλαβαν τό Πολυτεχνείο, τά ύψώματα τής Γαργαρέττας-Καλλιθέας, κατέλαβαν τίς Φυλακές 'Αβέρωφ, τίς Φυλακές Χατζηκώστα, τό Γηροκομείο (πού άλλαξε πολλές φορές χέρια), τό Γενικό Κρατικό Νοσοκομείο, τούς Στύλους τού 'Ολυμπίου Διός, τόν 'Αρδηττό, τό Ν. Φάληρο, τά Παραπήματα, πήραν τήν Πλάκα γιά λίγο, τίς Τζιτζιφιές, τήν πλατεία Κάνιγγος, κράτησαν γιά μέρες τά 'Εξάρχεια, έφτασαν ως τήν 'Ομόνοια, κράτησαν τού Ψυρρή, τόν 'Αι-Δημήτρη (Θών). 'Απέτυχε βέβαια ό ΕΛΑΣ νά έκπορθήσει τόν 'Ορεινή Ταξιαρχία και τούς Ταγματασφαλίτες από τό Γουδί κι έπαθε μεγάλη ζημιά εκεί, όπως έπίσης απέτυχε νά καταλάβει τούς στρατώνες στοϋ Μακρυγιάννη όπου είχαν όχυρωθεί οι χωροφύλακες. 'Ηταν στρατηγικές άποτυχίες αυτές, διότι αντιπροσώπευαν τήν κύρια δύναμη τής κυβέρνησης, ιδιαίτερα ή 'Ορεινή Ταξιαρχία. Και στίς δύο περιπτώσεις, όμως, τά κυβερνητικά όχυρά σώθηκαν χάρι στήν ένίσχυση πού δέχθηκαν από τά άγγλικά θωρακισμένα και τήν άεροπορία. Παρά τίς έπιτυχίες του ό ΕΛΑΣ τίς πρώτες 10 μέρες πού άκόμη οι 'Εγγλέζοι δέν είχαν κουβαλήσει ένισχύσεις και ό Σκόμπυ έτοιμαζόταν νά εκκενώσει τό κέντρο τής πόλης και νά καταφύγει στό άεροδρόμιο,

όπως είπα και πιο πάνω, όταν άκόμη τό μπορούσε, δεν συγκρούστηκε μέ τούς 'Αγγλους μετωπικά, στό κέντρο τής πόλης, ούτε τό έπεδίωξε δάζοντας άποφασιστικά στή μάχη τίς μεγάλες μονάδες του.

'Αργότερα μίλησαν γιά προδοσία τής τότε ήγεσίας πού είχε αναλάβει τήν εϋθύνη διεύθυνσης τής μάχης (Κεντρική 'Επιτροπή τού ΕΛΑΣ άποτελούμενη από τόν Γ. Σιάντο, τούς στρατηγούς Μάντακα και Χατζημικήλη κι έπιτελάρχη τόν άντισυνταγματάρχη Λαγγουράνη, άφαιρώντας τήν εϋθύνη αυτή από τό Γενικό Στρατηγείο τού ΕΛΑΣ). 'Η μίλησαν, κι αυτή είναι άκόμη ή γενική αίσθηση, γιά άλλοπρόσαλλο κι άνίκανο τρόπο διεύθυνσης τών έπιχειρήσεων. Είναι βέβαια ότι λάθη έγιναν πολλά, αλλά οι κρίσεις πού στηρίζονται στή λαθολογία ή τήν προδοσία ξεχνούν τά δύο κύρια στοιχεία: α) τόν πραγματικό συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ τών αντιπάλων, β) τόν πραγματικό στόχο τής έαμικής ήγεσίας. Λοιπόν: στόχος τής έαμικής ήγεσίας δέν ήταν νά πετάξει τούς 'Αγγλους στή θάλασσα· καλώς ή κακώς δέν θέλησε νά πάρει τήν έξουσία μέ τά όπλα. 'Επεδίωξε νά συντρίψει τά ιθαγενή στηρίγματα τών 'Αγγλων, τήν «άντίδραση», πράγμα πού τό πέτυχε σέ μεγάλο βαθμό, έχασε, όμως, όταν αναγκάστηκε νά δώσει τή μάχη μέσα στό Κέντρο μέ τίς υπέρτερες δυνάμεις τών 'Αγγλων· γιατί είναι ό συσχετισμός δυνάμεων, και μόνον αυτός, πού άποφασίζει σ' έναν πόλεμο. Κι αυτός ήταν εϊς βάρος τής έαμικής παράταξης. Οι ενάντιες κρίσεις τής λαθολογίας και τής προδοσίας ή άκόμη τής έπαναστατικής όλιγωρίας δέν παίρνουν ύπόψη ότι στήν 'Ελλάδα τού 1944, κι ενώ άκόμη μαινόταν ό πόλεμος τών συμμαχών κατά τού 'Αξονα στά κύρια μέτωπα, ένας έλληνοαγγλικός πόλεμος διαρκείας δέν άντιστοιχούσε στίς άντιλήψεις τής έαμικής παράταξης, ούτε τής ήγεσίας ούτε τής βάσης, τού κόσμου πού έβγαινε από έναν αίματηρό πόλεμο στόν όποιο είχε ύποφέρει τά πάνδεινα. 'Εκ τών ύστέρων όλοι μπορούμε νά τοποθετούμε «σωστά» τά πολυβόλα, νά κάνουμε τούς «σωστούς» έλιγμούς, εκ τών ύστέρων όλοι είμαστε φοβεροί στρατέγκο. Τότε, όμως, δέν εκκρεμούσε έλληνοαγγλικός πόλεμος τόν όποιο δραματίζονται εν τέλει αυτές οι έπι κρίσεις. Δέν τόν ήθελε και δέν τόν μπορούσε ό κόσμος.

Τά όπλα δέν τούς τά έδωσε κανένας. Τά πή-
ραν μόνοι τους. Από τούς 'Ιταλούς. Από
τούς Γερμανούς. Από τούς κακούς Έλλη-
νες πού πουλήθηκαν στους 'Ιταλούς και
στους Γερμανούς. Μόνοι τους έμαθαν τή
χρήση τους. Μόνοι τους όργάνωσαν τήν
πρωτόγονη έπιμελητεια τους. Μόνοι τους όρ-
γάνωσαν τή στοιχειώδη ύγειονομική τους
ύπηρεσία. Ο ίματισμός τους είνε παρδαλός.
'Ανάλογα μέ τόν έχθρό πού έγδυσαν. Τά κρά-
νη τους είνε ιταλικά, γερμανικά, ρουμανι-
κά και τώρα άγγλικά και ινδικά...

Κ. Καραγιώργης, Ριζοσπάστης 24/12/44

Η άλύγιστη Καισαριανή από χθές τό μεση-
μέρι άντιμετωπίζει μαζεμένα τά λυσσασμέ-
να σκυλιά ρίχτηκαν άπάνω της ή όρεινή τα-
ξιαρχία, οί χωροφύλακες και οί τσολιάδες
πού τούς έβγαλαν έπίτηδες από τό Γουδί και
τούς όπλισαν. Τή χτυπούν μέ όπλα, μέ αυ-
τόματα, μέ όλμους και μέ κανόνια. Τή χτυ-
πούν από τόν ουρανό μέ φοβερή λύσσα τά
άεροπλάνα, πού ύπουλα φρόντισαν και
έσδυσαν τό σήμα τής έθνικότητάς τους.

Κ. Καραγιώργης, Ριζ 7.12.44

«Έρχονται τώρα οί "άγριότητες". Τέτοιες
γέννηκαν μέ τούτη τή διαφορά: α) Πολύ πίο
πολλές γένηκαν και γίνονται άπ' τήν αντί-
δραση. β) 'Απ' τίς άλλες οί πίο πολλές σκη-
νοθετήθηκαν άπ' τήν αντίδραση, πού και τί-
ποτε άν δέν κάναμε πάλι θά σκηνοθετούσε
σέ βάρος μας "άγριότητες" και γ) φρόντισα
και έψαξα νά βρω, μά ούτε μία περίπτωση
ύπάρχει, πού νάχει δοθής σάν γραμμή του
ΚΚΕ νά γίνουν άγριότητες. Όμως άγριότη-
τες έγιναν και τέτοιες έκαναν και μέλη του
Κόμματος. Τέτοια μέλη πού, είτε προδοκά-
τορες ήταν, είτε όχι, δέν ήταν άξια νάναυ μέλη
του Κόμματος, δημιουργούν ευθύνες και για
τό ίδιο. Μά μία πού τό ΚΚΕ δέν έδωσε τέτοια
γραμμή και αυτούς πού έκαναν υπερβασίες
και τίς υπερβασίες τίς ίδιες τίς απέκηρυξε και
τίς αποκηρύσσει, δέν δημιουργείται ζήτημα
ήθικης τάξεως για τό ΚΚΕ. Γιατί τό Κόμμα
μας έχει τό θάρρος νά διακηρύξει ότι τέτοιες
περιπτώσεις, όπως του Κορώνη, είτε τής ήθο-
ποιού Παπαδάκη, δέ μπορούν νά βρούν δι-
καιώση και πρέπει νά καταδικαστούν
άνοιχτά.

Μένει τό ζήτημα τής όμηρίας. Τό λάθος
δέν είναι ότι διατάχτηκε ή όμηρία άπ' τά πά-
νω. Γιατί στην περίπτωση αυτή πραγματικά
άποφασίστηκε και διατάχτηκε άπ' τά πάνω.
Τή στιγμή πού γινόταν πόλεμος και οί άλ-
λοι έπιαναν χιλιάδες όμήρους και τούς με-
τέφεραν στην 'Αφρική, έμεις δέ μπορούσα-
με νάμαστε πίο χριστιανοί άπ' τούς πουρι-
τανούς τής 'Αλδιώνος. Τό λάθος είναι ότι
διατάχτηκε ή όμηρία χωρίς πειθαρχία και
σχέδιο, και έτσι εκφυλίστηκε σέ έξωπολιτι-
κή πράξη. Αυτό έδειξε ότι όπου είχαν φτά-
σει τά πράματα δέ μπορούσαμε νά διενεργή-
σουμε μία πειθαρχημένη και πολιτικά σκό-
πημη όμηρία. Γι' αυτό και δέν έπρεπε νά τήν
διατάξουμε.

Εισήγηση του Ν. Ζαχαριάδη, στή 12η Όλ του ΚΚΕ, 1945

Αυτή — άς μου επιτραπεί ή έκφραση — ή «διάθεση» ώρίμασε
σέ ένα μέρος τής έαμικής παράταξης άργότερα, όταν ή ήττα
του Δεκέμβρη και ή παράδοση των όπλων μετά τή Βάρκιζα πα-
ρήγαγε τά άποτελέσματά της, όταν οί Έαμίτες και οί άποστρα-
τευμένοι Έλασίτες άρχισαν νά πίνουν τό πικρό ποτήρι τής άπο-
γνωσης, όταν ένδοξοί και τιμημένοι καπεταναίοι του ΕΛΑΣ
σύρθηκαν στίς φυλακές και ταπεινώθηκαν, όταν ό ξυλοδαρ-
μός και τό άγριο φονικό έγινε ό νόμος τής νικητριάς Σκομπίας,
κάτι δηλαδή πού οί άριστεροί δέν μπορούσαν τότε νά τό φαν-
ταστούν. Έμεις ξερούμε τί άκολούθησε. Έκείνοι ώστόσο ήταν
άδύνατον νά φανταστούν ότι στά χωριά οί νικητές θά επιδί-
δονταν σέ συστηματικό κούρεμα και διασμό χιλιάδων γυναι-
κών ακριβώς για νά ζήσουν τό έσχατο σημείο ταπείνωσης κι
έξευτελισμού. Οί νικητές για νά σιγουρευτούν για τή νίκη τους
έπρεπε νά γαμήσουν τούς άντιπάλους. Κι αυτό δέν τό χωρού-
σε ό νοός του άνθρώπου, ήταν πέρα άπό τά πολιτιστικά τους
πρότυπα. Κανείς δέν μπορούσε νά φανταστεί ότι τό άπολυτή-
ριο του ΕΛΑΣ από τίτλος τιμής, πού θά τό κρατούσαν στό ει-
κονοστάσι του σπιτιού τους οί έπόμενες γενιές, θά έστηνε μία
σωνική παγίδα στους κατόχους του.

Θά πρόσθετα και μία άλλη σκέψη πού νομίζω ότι άντιστοι-
χεί στίς ιδέες πού κατείχαν τήν έαμική παράταξη, τήν ήγεςία
της και τόν κόσμο της, σέ ιδέες πού καθόρισαν τήν πρακτική
της. Η έαμική παράταξη, και πριν άπό τά Δεκεμβριανά και με-
τά άπ' αυτά, κινήθηκε άπό μία γενικότερη πεποίθηση, άπό μία
ιδεολογία θά έλεγα, ότι θά έπρεπε νά συνιοικήσει σ' αυτό τόν
τόπο μέ τούς κατοίκους του Κέντρου και μέ τούς Συμμάχους,
άρκει μόνο νά φύγουν άπό τή μέση οί Χίτες και οί Ταγματα-
σφαλίτες, οί μαυραγορίτες, αυτοί δηλαδή πού τά χρόνια της
Κατοχής συνεργάστηκαν μέ τούς Γερμανούς. Μ' αυτή τήν ιδέα
φτιάχτηκε τό ΕΑΜ κι ό ΕΛΑΣ, μ' αυτή τήν ιδέα έπιστρατεύτη-
κε ό κόσμος, γι' αυτή τήν ιδέα μάτωσε. Κινήθηκαν άπό μία γε-
νικότερη άντίληψη, άντιφασιστική και δημοκρατική, πώς στην
μεταπολεμική Ελλάδα, τήν ειρηνευμένη άπό τόν πόλεμο, Κέν-
τρο και Περιφέρεια, ή 'Αθήνα κι ή ένδοχώρα της, θά έπρεπε
νά ξαναφτιαχτούν μέ όλα τά στοιχεία τους, έτσι όπως ό πόλε-
μος τά άλλαξε και τά άνακατέταξε. Αυτό φαίνεται πολύ κα-
θαρά στίς διακηρύξεις, στην άντιστασιακή άρθρογραφία, στή
τραγούδια, στή σύνθεση των όργάνων του ΕΑΜ, στή σύνθεση
των διοικήσεων του ΕΛΑΣ, σ' όλον τόν ιδεολογικό λόγο πού

διαπερνά την αντιστασιακή πρακτική και πού ούτε στιγμή δέν αφίσταται της αντιφασιστικής-έθνικοαπελευθερωτικής γραμμής. Τή συνοίκηση του παλιού και του νέου, πού μέσα από την αγωνιστική δράση ανάδεικνύει μία νέα ιεραρχία κι έναν νέο θεσμό, μπορεί να ανα-γνώσει και να ανα-γνωρίσει κανείς βλέποντας την άρμονική συνεργασία ενός συνταγματάρχη καριέρας μ' έναν δασκαλάκο πού αναδείχθηκε σε μεγάλο καπετάνιο, ενός πρώην φυματικού καλπυργάτη κομμουνιστή να συνεργάζεται άρμονικά, και για τόν ίδιο σκοπό, μ' έναν πρώην φιλελεύθερο δημοκράτη, αστό, βενιζελικό. Είναι χιλιάδες αυτά τα παραδείγματα: είναι ο τρόπος μέ τόν οποίο κινήθηκε ολόκληρη η έαμική παράταξη, εκατοντάδες χιλιάδες μάχιμοι άνθρωποι. Αύτη τή νέα σύνθεση οί άνθρωποι του παλιού Κέντρου ούτε τήν ήθελαν ούτε τήν κατάλαβαν ούτε τή γνώρισαν ούτε τούς συνέφερε: κινδύνευαν απ' αύτην. Και τή χτύπησαν στό πιο λεπτό σημείο: τή χαρακτήρισαν άπάτη κι έκδιασινό τών κομμουνιστών εις βάρος του «άδολου λαού και τών εύπιστων πατριωτών».

Κανείς δέν διατύπωσε καλύτερα από τόν Γεώργιο Παπανδρέου αύτό τό κατηγορητήριο.

«Κατ' αρχάς [τό ΕΑΜ] υπήρξε πράγματι μεγάλη έθνική, ήθική, λαϊκή δύναμις... Έπροκάλεσε μέ τήν εμφάνισή του τήν μέθη τής άπελευθερώσεως και έσπρηίχθη όχι άπλώς εις τήν συγκατάθεσιν αλλά εις τόν ένθουσιασμόν, εις τήν ψυχικήν κατάκτησιν του Λαού και ιδίως τής Νεότητος. Βαθμιαίως όμως έγινε η αποκάλυψις των πολιτικών του σκοπών. Ο Λαός άντελαμβάνετο ότι η σημαία του Έθνικού Αγώνος χρησιμοποιείτο υπό τής κομμουνιστικής ήγεσίας του ΕΑΜ διά τήν προετοιμασίαν τής μετακατοχικής δυναμικής επικρατήσεως, διά τήν διαίαν κατάληψιν τής έξουσίας εκ μέρους του Κομμουνιστικού Κόμματος. Και τότε ήρχισε η δευτέρα φάσις, αι άμφιβολiai και οι επικρίσεις του Λαού διά τήν κατάπνυξιν των όποιων η Κομμουνιστική ήγεσία του ΕΑΜ, άφου ειχεν προνοήσει να προδής, επί πονη θανάτου, εις τόν πλήρη άφοπλισμόν των κατοίκων, κατέφυγεν εις τήν δίαν, εις τήν καταδυνάστευσιν και τήν διώξιν του Λαού. Και τότε τό ΕΑΜ εισήλθεν εις τήν τρίτην φάσιν, η όποία πλέον ειχε διαμορφωθεί όριστικώς. Έπανεσε να είναι έθνική, ήθική, λαϊκή δύναμις, έγινε λαομίσητο. Και άποτελεί πλέον τήν ένοπλον οργάνωσιν τής ελαχίστης μειοψηφίας, η όποία άσκει άπηνή, αίματηράν τρομοκρατίαν εναντίον τής μεγάλης πλειοψηφίας».

Αύτα διατυπωμένα τόν Δεκέμβριο του 1943!

ΟΥΙΝΣΤΩΝ ΤΣΩΡΤΣΙΑ

«Είστε υπεύθυνος τήρησιν τής τάξεως εις τās 'Αθήνας και διά τήν καταστροφήν όλων των ομάδων ΕΑΜ-ΕΛΑΣ... μή διατάσετε να ενεργήσετε ως να εύρίσκεσθε εις μίαν μόλις καταληφθείσαν υπό του στρατού πόλιν, όπου έχει έκραγεί επαναστατικόν κίνημα... Πρέπει να κρατήσωμεν τās 'Αθήνας και να επιβληθώμεν. Εάν τούτο τό επιτύχετε χωρίς αίματοχυσίαν θά είναι κατόρθωμα διά σας, αλλά και αίματοχυσίαν θά είναι επίσης κατόρθωμα εάν αύτή είναι άπαραίτητος».

Ουίνστων Τσώρτσιλ, 'Απομνημονεύματα, Βιβλ. Α', σελ. 255.

«Θά καταρτισθεί τμήμα Έθνικού Στρατού — άνέφερε η πρόταση των ύπουργών τής 'Αριστεράς — ίνα συνεχίσει συμβολικώς τήν συμμετοχήν του εις τόν κοινόν Συμμαχικόν άγώνα και λάβη επίσης μέρος, αν απαιτηθή εις τās περιοχάς Κρήτης και Δωδεκανήσου. Εις τό τμήμα τούτου του Έθνικού Στρατού, τό όποιον θά συμβολίζει τήν Έθνικήν Ένότητα θά μετασχουν η ύφισταμένη Όρεινή Ταξιαρχία, ο 'Ιερός Λόχος, και τμήμα του ΕΛΕΣ, καθώς και μία Ταξιαρχία του ΕΛΑΣ, έχουσα δύναμιν ίσην προς τό άθροισμα των άνω δυνάμεων και ίσον όπλισμόν».

Πρόταση των ύπουργών του ΕΑΜ για τόν άφοπλισμό: 27.11.1944

Τό συμπέρασμα είναι ότι ο Δεκέμβριος ήμπορεί να θεωρηθή «δώνον του 'Υψίστου».

Αλλά, διά να υπάρξη ο Δεκέμβριος, έπρεπε προηγουμένως να είχομεν έλθει εις τήν Ελλάδα. Και τούτο ήτο δυνατόν μόνον μέ τήν συμμετοχήν και του ΚΚΕ εις τήν Κυβέρνησιν, δηλαδή μέ τόν Λίβανον.

Και διά να εύρεθούν έδώ οί Βρεττανοί, οί όποιοι ήσαν άπαραίτητοι διά τήν Νίκην, έπρεπε προηγουμένως να ειχεν ύπογραφή τό Σύμφωνον τής Καζέρτα.

Και διά να επιτευχθή τότε η εκκαθάρισις τής καταστάσεως έπρεπε προηγουμένως να επιμείνω εις τήν άμεσον άποστράτευσιν του ΕΛΑΣ και να θέσω τό ΚΚΕ ενώπιον του διλήμματος η να άποδεχθή ειρηνικώς τόν άφοπλισμόν του η να επιχειρήση τήν Στάσιν, υπό συνθήκας όμως, πλέον, αι όποιαι ώδήγουν εις τήν συντριβήν του...

Αύτη είναι η Ιστορική αλήθεια...

Γιώργιος Παπανδρέου «Δεκέμβριος», δημοσιεύτηκε στήν Καθημερινή, 2 Μαρτίου 1948. Περιλαμβάνεται στόν τόμο: Γεώργιος Παπανδρέου 'Η Άπελευθέρωσις τής Ελλάδος, 1948

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΨΑΘΑΣ
Έφ. Μάχη, 1945

«...Υστερα από τīs 33 ἐκεῖνες μέρες, ἡ Ἀθήνα παρουσιάζει ἕνα θέαμα συγκλονιστικοῦ ἐνδιαφέροντος. Μόνο τώρα καταλαβαίνω τί ἐσημαῖαν οἱ καλλικέλαδοι ἤχοι τῶσων ἡμερῶν καί τί ἐσημαῖνε τό λιτό, μετριόφρον ἀνακωνιωθέν τοῦ Σκόμπυ: “Ὁ στόλος μας ἐρριψε σήμερον δύο χιλιάδας τετρακοσίας δολάρς”. Προσπαθῶ νά ἀνασυνθέσω τīs ἀναμνήσεις μου. Ἐδῶ ἦταν κάτι σπίτια. Τώρα ὑπάρχει μιά πλατεία. Ἐπάνω ὑπῆρχαν σύρματα τοῦ τραίμ. Τώρα θρίζονται κουλουριασμένα κάτω. Τά τζάμια ἦταν στό παράθυρα. Τώρα θρίζονται στούς δρόμους. Τά τραίμ χρησίμευαν γιά συγκοινωνία. Τώρα τήν ἐμποδίζουν γιατί χρησίμευαν γιά ὁδοφράγματα. Ὅλοι οἱ τοῖχοι δουλεμένοι μέ τά κεντήματα τῶν πολυδύλων, ὅλα τά σπίτια ἔχουν τρύπες. Ζήτημα μεγέθους οἱ διαφορές τους, μικρές, μεγάλες, μέγιστες. Ἐδῶ μιά πολυκατοικία εἶναι κομμένη κάθετα καί μπορεῖς μέ ἀνεση νά μελετήσεις ἀνατομικά τήν ἐσωτερική ἀρχιτεκτονική της. Τό μπάνιο κρέμεται κατακορύφως καί στή γωνιά ὁ στρογγυλός μαρμάρινος θρόνος, ὅπου ἀποσύρονται καί οἱ βασιλεῖς ἀκόμα μόνοι, περιμένει μάταια τό θρόνιασμα τοῦ ἐνοίκου. Ἐνας σωρός πέτρες καί ξύλα. Ἀνάμεσα, κρεβάτια καί μπουφέδες. Ἐκεῖ ἕνας τοῖχος μετατέθηκε καί ἀντί νά φράξει τήν πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ, φράζει κανονικά τόν δρόμο. Ἐνα ὁδοφράγμα ἔκανε τόπο εὐγενικά στό τάνι καί ἄλλο ὁδοφράγμα ἐπίσης... Τετέλεστα! Μέσα στίς 33 μέρες τοῦ Δεκέμβρη ἔγινε μιά μεγάλη καί καταστρεπτική κοσμογονία, μέ ἀποτέλεσμα ν’ ἀλλάξουμε ἐθνικότητα οἱ Ἕλληνες. Οἱ μισοί γιήκαμε Βούλγαροι. Οἱ ἄλλοι μισοί γιήκαν “ἐθνικόφρονες”. Διαπιστώνω μέ μεγάλη στενοχώρια ὅτι δέν εἶναι ἀπ’ τά πολύ εὐχάριστα πράγματα στόν κόσμο νά σοῦ ἀλλάζουν ἐθνικότητα.

Φωνές. Κακό. Φασαρία. Γυρνῶ καί βλέπω ἕνα θέαμα περιεργο. Ἐνας νέος τρέχει. Τόν κληγῆνε μερικοί καί τοῦ φράζονε τό δρόμο. Ἐθνοφύλακες καί πολίτες τόν πιάνουν, τόν δάζονε στή μέση καί ἀρχίζουν νά τόν κοπανᾶνε. Μ’ ἀφήνει σάν τρελός ὁ φίλος μου ὁ Γιαννάκης καί τρέχει νά προλάβει. Κάθομαι ἐκεῖ καί βλέπω τή σκηνή πού παρουσιάζει πολύ ἐνδιαφέρον. Τά χέρια πού πέφτουν στό κεφάλι τοῦ νέου εἶναι πολλά καί δέν θρίζεται χώρος νά προσθέσει ὁ φίλος μου ὁ Γιάννης τό δικό του. Σηκώνει τή γροθιά του καί τήν κατεβάζει, ἀλλά πέφτει στ’ ἄλλα χέρια πού εἶχαν τήν τύχη νά προσηγηθοῦν. Οἱ ἄλλοι λένε:

- Νά, νά, νά!
- Βούλγαρε! Προδότη! Κάθαμα!
- Ρωτῶ κάποιον χριστιανό:
- Γιατί τόν δέρνουν;
- Τόν ξέρετε;
- Πώς, Νικόλαος Παπαδόπουλος, λέγεται. Βούλγαρος! Νικόλαος Παπαδόπουλος! Σίγουρα, ὁ Δεκέμβρης μᾶς σάλεψε τīs φρένες...».

Δέν ἦταν ἄγιοι οἱ ἀριστεροί· σκότωσαν καί αὐτοί, πολλές φορές ἄδικα καί ἄσκοπα, μερικοί τό χαιρόνταν κιόλας. Καί στό Δεκεμβριανά: στό Καματερό, στό Περιστερί, στοῦ Καρέα, στό Κερατσῖνι πολλοί οἱ ἄταφοι νεκροί μᾶς τυφλῆς μισαλλοδοξίας, μᾶς τυφλῆς μηχανῆς πού βλέπει φτηνή τή ζωή. Ἡ ἐθνικόφρων παράταξη ὅμως, καί οἱ ἐπίγονοί της, «ξέχασε» τίς ἐκτελέσεις μέρα στό παλιά Ἀνάκτορα καί τοῦς τάφους στόν Βασιλικό Κήπο, ξέχασε ἀκόμη τά χιλιάδες πτώματα ἀπό τοῦς βομβαρδισμούς τοῦ Σκόμπυ πού τά μετέφεραν στό Περιστερί, ἀποσυντεθειμένα πιά, γιά νά τά φορτώσουν στούς ἐκτελεστές τῆς ΟΠΛΑ. Δυό μέ τρεῖς χιλιάδες ὀδίδες τήν ἡμέρα ἐριχναν τά κανόνια τοῦ Σκόμπυ: δέν εἶχε τότε ἀκόμη ἐφευρεθεῖ ὁ ὄρος χειρουργική ἐπέμβαση.

Οἱ ἰδέες τῶν ἀριστερῶν, τίς ὁποῖες προσπάθησαν νά τίς δάλουν σέ πράξη καί μέσα στό Δεκεμβριανά, μπορεῖ νά ἦταν χιμαιρικές, αὐταπάτη, φαντασίωση. Μπορεῖ νά ἦταν φαντασίωση ἡ ἰδέα γιά μιά νέα λαϊκότητα ὅπου οἱ λαϊκές τάξεις δέν θά ἦταν ἀπλῶς ἀντικείμενα χειραγώγησης καί ἐκ-πολιτισμοῦ. Ὡστόσο, ὅπως ἔγραφα πῶ πάνω, οἱ φαντασιώσεις εἶναι καί αὐτές πραγματικότητες καί παράγουν πραγματικότητες. Ἐνα πράγμα πάντως εἶναι σίγουρο: ἡ ἀντιστασιακή παράταξη οὔτε εἶχε οὔτε ἐπέδειξε τέτοιες εὐαισθησίες. Τό λέει ὁ Γ. Παπανδρέου, τό γράφει στό ἡμερολόγιό του ὁ Π. Κανελλόπουλος («ἀριστερός φασισμός») καί ἄλλοι πολλοί. Ὅλοι. Καί δέν μιλῶ γιά τοῦς Μπουραντάδες. Καί τό ἀπέδειξαν ὄχι μόνο ἐξοντώνοντας τοῦς ἀντιπάλους τους ἀλλά ἐξοντώνοντας καί τήν ἴδια τήν Ἀθήνα καί ὀλόκληρη τήν Ἑλλάδα πού τήν κατάντησαν στό χάλι πού σήμερα ζοῦμε. Γιατί μέ ἀπάτη, φόβο, βία καί ψέμα φτιάχνονται μέν πραγματικότητες, ἀλλά οἱ πραγματικότητες τῆς μίζεριας τῶν μίζερων ἀνθρώπων...

Ἔτσι, ὅταν πιά τέλειωσε ἡ δυνατότητα νά εἶναι δραστική ἡ ἰδεολογία τοῦ κομσερδοκουτιοῦ (δηλαδή ἡ ἰδεολογία τοῦ Γ. Παπανδρέου μέ τά μάτια τῆς ὁποίας ἔβλεπε τοῦς ἀριστερούς), οἱ ἐπίγονοι ἀνακάλυψαν τήν ἰδεολογία τοῦ προδομένου ἑλληνισμοῦ: Σήμερα τό *Συγκρότημα*, ἡ *Καθημερινή* (τοῦ Ἀλαφούζου πιά, ὄχι τῆς Βλάχου), τῶν καναλιῶν ἔφτιαξαν ἕνα ἄλλο «Ἐμεῖς» πού προδόθηκε τότε. Ποιοί ὅμως εἴμαστε «ἐμεῖς» καί ποιοί οἱ «ἄλλοι»; Τό «ἐμεῖς», ὅπως τό ἐφιλοτέχνησε ἡ ἐπέτειος τῶν 50 χρόνων ἀπό τόν Δεκέμβρη, εἶναι κατ’ ἀρχήν συνολικά ὀλόκληρος ὁ ἑλληνικός λαός. Δεύτερον «ἐμεῖς» εἴμαστε ὅλοι ὅσοι δέν εἴμαστε οἱ «ἄλλοι»... οἱ ἄλλοι εἶναι οἱ Ἑγγλέζοι, οἱ μεγάλοι, ὁ Στάλιν καί οἱ ἐκατέρωθεν φανατικοί. Ὅλοι αὐτοί ματοκύλησαν τήν Ἀθήνα στό Δεκεμβριανά καί στόν Ἐμφύλιο. Τρίτον, «ἐμεῖς» εἴμαστε οἱ μὴ φανατικοί τῶν δύο ἄκρων, οἱ συναινετικοί, ὄχι σάν καί αὐτούς πού ἐσφάζαν στό Περιστερί ἡ τοῦς ἄλλους πού ἔδερναν στό Μακρονήσι. Παίρνοντας αὐτά τά τρία «ἐμεῖς», ὅπως ὁ μάγειρας διάφορα ὑλικά γιά νά φτιάξει μιά σάλτσα, γιά νά σουτάρουμε τοῦς ἀποσυνάγωγους καί νά σωτάρουμε ἄ λά κρέμ τή μακάρια συνείδηση, ξαναφτιάχνουμε μέ καινούργια ὑλικά τό μανιχαϊστικό σχῆμα τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ. Ἀλλά αὐτή τή φορά σ’ ἀντίθεση μέ ὅ,τι γινόταν τότε πού οἱ ἀνθρωποὶ ἐπαίζαν τό κεφάλι τους, ἡ τομή ἀνάμεσα στό καλό καί τό κακό τοποθετήθηκε ἔξω ἀπό τό πρόβλημα, ἔξω ἀπό τοῦς ἀνθρώπους πού τότε πάλεψαν, ἐνσωματώνοντας στό «καλό» τό σύνολο τοῦ ἔθνους. Διότι τό ἔθνος πρέπει νά εἶναι ἀρραγές, δέν ἐπιδέχεται διαιρέσεις καί ἐπιμερισμούς.

Τοῦς διαψεύδει, ὅμως, ὁ Γεώργιος Παπανδρέου: «ἐπίγνωσις τῆς ἀπολύτου ταυτότητος τῶν συμφερόντων μας πρός τήν Ἀγγλίαν» (Ἰούλιος 1943).

Τοῦς διαψεύδει καί τό λαϊκό τραγοῦδι:

«Μᾶς πῆραν τήν Ἀθήνα»

Οὔτε ὁ ἕνας οὔτε τό ἄλλο ἔλεγαν ψέματα. Μόνο πού οἱ ἀλήθειες τους εἶναι διαφορετικές.

Όλες οι φωτογραφίες του άρθρου αυτού είναι παρμένες από τό λεύκωμα του Dmitri Kessel, Έλλάδα του '44, εκδόσεις ΑΜΜΟΣ, Αθήνα 1994.

Ο Σκόμπυ κι ο Παπανδρέου δέν δίστασαν νά ρίξουν χιλιάδες δόμδες κατακέφαλα στόν κόσμο. Θυμάμαι, όμως, τόν παλιό μου δάσκαλο, λοχία του πυροβολικού στην Άλβανία καί στή συνέχεια Έλασίτη, πού έλεγε ότι στα Δεκεμβριανά, όταν έπρεπε νά βάλουν μέ τά πυροβόλα τους (τά είχαν στήσει κάπου τέρμα Άχαρνών, στή βίλα Σοφιανόπουλου) σέ κατοικημένους τόπους, τών πυροβολητών τούς κόβονταν τά πόδια. Πώς νά δομ-

βαρδίσουν κατακέφαλα, πάνω σέ σπίτια μέ κόσμο; Ούτε αυτοί ήξεραν τόν όρο χειρουργική επέμβαση. Δίσταζαν. Δίσταζε ό ΕΛΑΣ. "Άς τόν ακούσουμε αυτόν τόν διαταγμό τών Έλασιτών στα Δεκεμβριανά πού έγινε ανασταναγμός, τόν διαταγμό-ανασταναγμό αυτών πού τότε πάλεψαν στην Άθήνα από τετράγωνο σέ τετράγωνο, τραγούδησαν φεύγοντας «μας ήλθαν οί Έγγλέζοι», κι έπαθαν τών παθών τους τόν τάραχο.

Μικρή έκδρομή στην 'Αρκαδία Πρίν τόν 'Ορθό(ν) καί μετά τόν Κώστα

«'Ας υποθέσουμε ότι δέν έχουμε φτάσει
από έκαστό δρόμους τά όρια τής σιγής...»

Κ. Γ. Καρυωτάκης

Ο 'Αριστείδης

Γεννήθηκε σ' ένα χωριό τής 'Αρκαδίας
τελειώνοντας ό προηγούμενος αιώνας.
Γιός πεταλωτή, μαθητευόμενος ό ίδιος,
ψηλός, ώραιος. Πρόωρα φυματικός —
γι' αυτό καί ταξίδευε τακτικά σέ Τρί-
πολη καί 'Αθήνα.

Τού Σχολαρχείου, «μορφωμένος»
δηλαδή, όπως καί άλλοι βέβαια στό χω-
ριό, «καμμιάσχεσημέ τούς υπόλοιπους,
καμμιά, ήταν διανοητικός άνθρωπος,
άλλος άνθρωπος...». Μέ πλούσια βι-
βλιοθήκη: ελληνική καί ξένη λογοτε-
χνία, πολιτικά βιβλία, μαρξιστικά καί
άλλα, ιστορικά, ταξιδιωτικά, βιβλία για
καλλιέργειες «καί για πολλά, για πολ-
λά... ένα φόρτωμα βιβλία, τά πήγαι-
να άγώ από τό πάνω χωριό στό κάτω
κάθε φθινόπωρο καί πάλι στό πάνω τήν
άνοιξη. Τά φορτώνουμε στό άλογο, σέ
δυό ξύλινα κιβώτια, πού είχε φτιάξει...»
«'Επαιρνα βιβλία από τόν 'Αριστείδη

καί διάβαζα, ό πατέρας μου έσβηνε τό
λυχνάρι για νά μήν ξοδεύω τό λάδι...».

«'Όσοι δέν μπορούσαν νά διαβάσουν,
άλλά καί έμείς πού ξέραμε, μαζευόμα-
σταν τά βράδυα στό σπίτι του γύρω από
τό τζάκι, ή τό καλοκαίρι έξω, στό άλ-
ω-νι. Μās διάβαζε, συζητούσαμε...»

«Μετά τό '17, πολλοί νέοι τής έπο-
χής άρχισαμε νά βλέπουμε μέ συμπά-
θεια τόν κομμουνισμό, έγινε καί τό κόμ-
μα, έφθασαν καί έδω κάποιοι ίνστρού-
κτορες, έτσι τούς λέγαμε τότε... 'Ο
'Αριστείδης ήταν από πρίν άριστερός,
από πρίν...»

«Ναί, για τόν Γεωργικό Σύλλογο...
ό 'Αριστείδης ήταν ή ψυχή του. Φτιά-
ξαμε πρότυπο άγροκήπιο μ' έναν γεω-
πόνου, τόν ξεχνάω τώρα, καί έναν 'Ιτα-
λό καί αυτός γεωπόνος. Μάθαμε νά
κλαδεύουμε, νά μπολιάζουμε...» Εφερε
μηλιές... δέν τίς έπαιρνε κανέννας... φύ-
τεψε μία στό σπίτι του, υπάρχει άκό-
μα, άλλη μία ή μαμμή, τήν τρίτη κά-

ποιος άλλος... Φυτέψαμε μία μεγάλη
ζώνη γύρω από τό πάνω χωριό... φυ-
τεύαμε κάστανα καί βελανίδια, μπολιά-
ζαμε καί τίς άγριες καστανιές, άντέδρα-
σαν οί τσοπάνηδες, βάλαμε φύλακα,
όπλισμένο...»

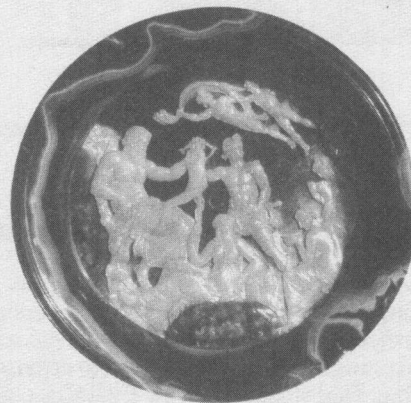
'Αγάπησε μία δασκάλα «καί αυτή
τόν ήθελε πολύ...» Τό περιβάλλον του
τόν πίεζε νά παντρευτεί, όπως τόσοι άλ-
λοι στή θέση του, «σ' αυτό τό ζήτημα
δέν σήκωνε κουβέντα...»

«Μάζευε τά παιδιά καί έκανε άγώ-
νες. Στο τρέξιμο, στό λιθάρι καί σέ άλ-
λα... μās πρόσεχε καί για τήν υγεία,
μās έλεγε νά μήν τρώμε άπλυτα κορό-
μηλα καί κεράσια... ήταν οί θέρμες
τότε...»

«Είχε έναν άδερφό στην 'Αμερική
πού του έστελνε, τότε, τριάντα χιλιά-
δες τό μήνα. 'Εγώ πού ήμουνα γραμ-
ματικός στην Κοινότητα έπαιρνα χιλίες
δραχμές... 'Εδινε σ' όλο τόν κόσμο...
καί άν κανέννας ντρεπόταν νά ξαναζητή-

J.J. Pollitt

Η ΤΕΧΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Μετάφραση: Ανδρομάχη Γκάζη
Επίβλεψη: Μιχάλης Τιβέριος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Ιπποκράτους 8, Τηλ.: 36.27.318

ΧΡΗΣΙΜΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

Σειρά: ΙΣΤΟΡΙΑ
(Αρχαία - Μεσαιωνική - Νεότερη)

J.J. Pollitt
Η ΤΕΧΝΗ ΣΤΗΝ
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

σει, τού έκανε γραμματίο... για να μήν τόν προσβάλλει, τί γραμματίο... που να τά έβρισκε να του τά δώσει...».

«Στό τέλος παραιτήθηκε από τή ζωή... "Θ' αφήσω να πεθάνω" μου είπε. Δέν είχε και λεφτά... "μά έχεις δανείσει όλο τόν κόσμο..." "Νά ζητήσω άπ' αυτόν, έχει πέντε παιδιά, να ζητήσω από τόν άλλο, που έχει, δέν θά μου δώσει". Μαζευτήκαμε οί φίλοι του και πήγαμε να τόν δοϋμε. Άξύριστος, ξυπόλυτος, κάτω χώμα, τό τζάκι σβηστό. Βγήκε στό άλώνι, άναψε μία φωτιά και έκαψε τά γραμματίια... "Μήν τά βρει κανένας κληρονόμος..." Φέραμε δυό γιατρούς ιδίους έξόδοις.. μετά δυό μέρες πέθανε...».

«Στήν κηδεία του πήγε όλο τό χωριό... γυναίκες, παιδιά, όλοι... τό φέρετρο στήν έκκλησία και οί τελευταίοι στό σπίτι του, μισή ώρα δρόμο... Στόν τάφο του φυτέψαμε ένα κυπαρίσσι... πρίν προλάβει να περάσει τό μπόι του έσπασε, άγνωστο πώς και ξεράθηκε...».

Ο Παναγιώτης και ο Σπύρος

Ο καλύτερος φίλος του ήταν ο Παναγιώτης. Τό '32 που πέθανε ο Άριστείδης, αυτός πήρε τά βιβλία του και τό άρχείο του Γεωργικού Συλλόγου στό σπίτι του. Ο Σπύρος, «μάγκας, γλεντζές, καλό παιδί...», είναι ένας από αυ-

τούς που αναφέρει στό βιβλίο του, κάποιος από τούς έσχάτως όρθόφρονες, ένα από τά ελάχιστα όνόματα χωριανών μας που ευτύχησαν να περάσουν και σε βιβλίο... Τό '43 ο Σπύρος, επικεφαλής μιας ομάδας, καιεί τό σπίτι του Παναγιώτη. Οί φίλοι του Παναγιώτη αποφασίζουν να κάψουν τό σπίτι του Σπύρου. Ο Παναγιώτης ως «πολιτικός υπεύθυνος» δέν επιτρέπει κανένα αντίποινο...

Ο Κώστας, ο Πέτρος και ο Λύκος

Λίγα χρόνια άργότερα γεννιέται ο Κώστας. Ο πατέρας του τόν μεγαλώνει με παραμύθια για τόν Άριστείδη. Έρχεται στήν Άθήνα, μπαίνει σε μεγαλύτερα παιχνίδια, ξεχνά τόν Άριστείδη. Έπιλέγει τό δρόμο του όρθοτομειν διά τής άφαιρετικής μεθόδου τών τριών. Γνωρίζει τόν Πέτρο, μακρινό συγγενή του Άριστείδη, και πρόθυμο... γίνονται άχώριστοι φίλοι. Τρία όλόκληρα μερόνυχτα, ο Πέτρος του διηγείται ιστορίες από τά ταξίδια του. Για έναν Ιταλό, τόν Άντόνιο, συνομήλικο του Άριστείδη και για άλλα. Κάποτε οί ιστορίες τελείωσαν και ο Πέτρος, έξαντλημένος, έπεσε για ύπνο. Ο Κώστας συνεχίζει τό δρόμο... Δέν είναι από τούς χαμένους, αλλά ή γκανιότα βλέπεις... Βρίσκει έναν άλλο Πέτρο, τόν μετά-Πέτρο, άριστο γνώστη τής γαλλικής

κουζίνας... Άρκετά όμως, συμπληρώ- νουμε έναν αιώνα...

Στό μικρό χωριό τής Άρκαδίας έγιναν σπουδαία πράγματα και έζησαν πολλοί άνθρωποι. Οί κρίσεις και τά συμπεράσματα αναπόφευκτα, μά ταυτόχρονα μάταια. Βλέπεις, κάποιος μπορεί να μεταθέσει τά κριτήρια, να μιλήσει για τήν «εποχή» και για άλλα πολλά. "Ολ" αυτά άπόλυτα νόμιμα. Περισσεύουν βέβαια εκείνα τά βελανιδια που φύτεψε ο Άριστείδης με τόν Γεωργικό Σύλλογο...

Ο Άριστείδης Κουρνέτας γεννήθηκε στό Δολιανά Άρκαδίας τό 1898 και πέθανε τό 1932. Εκεί γεννήθηκε τό 1951 και ο Κώστας Λαλιώτης. Τά Δολιανά βρίσκονται δίπλα στό καθόλου βαλτώδες Καστρί και κοντά στήν Όρθοκωστά. Ο Παναγιώτης όνομαζόταν Καβάσαλης, ο Σπύρος ήταν ταγματасφαλίτης, οί γεωπόνοι Κώστας Κουμανιώτης και Τζούλιο Τζερινιάρο. Τούς δυό Πέτρος τούς ξέρετε, αλλά και να μήν τούς ξέρατε δέν θά χάνατε και τίποτα. Ο Άντόνιο Γκράμσι πέθανε στή φυλακή τό 1937.

Κώστας Βούλγαρης

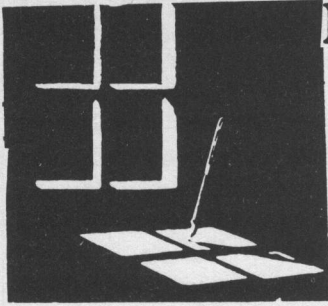

Νέα Οικολογία

Τεύχος 123, Ιανουάριος 1995

Μηνιαία επιθεώρηση, Μαυρομυιάλη 39, Αθήνα
106 80, τηλ.: 3624323, Fax: 3619837

Η Νέα Οικολογία κυκλοφορεί την 15η κάθε μήνας

ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΠΙΝΟΖΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΛΤΟΥΣΕΡ

Ἄλλὰ ὁ Σπινόζα δὲν κατάργησε τὸν ἄνθρωπο, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ ἄλτουσεριανοί. Ζήτησε μιὰ κοινωνία πολιτῶν στηριγμένη σὲ ἕναν νόμο, τέτοιο πού θά ἐξασφαλίζει τὴν ἐλευθερία μέσα ἀπὸ συμβουλία πού θά ἀσκοῦν δημοκρατικά τὴν πολιτικὴ ἐξουσία γιὰ τὸ γενικὸ κοινωνικὸ συμφέρον καὶ ὄχι γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους συμφέροντα. Ὅλα τὰ παραπάνω τὰ βρισκόμε στὴν προαναφερόμενη Θεολογικο - πολιτικὴ πραγματεία καὶ ἀργότερα στὴν Πολιτικὴ πραγματεία, καὶ δὲν ἔχουν βέβαια σχέση μὲ κανέναν ἀντιουμανισμό καί, φυσικά, οὔτε καὶ μὲ τὸν παπαδίστικο οὐμανισμό πού ὀρισμένοι, σκόπιμα, θέλουν νὰ τὸν ταυτίσουν μὲ τὸν φιλοσοφικὸ οὐμανισμό πού ἀποβλέπει σὲ μιὰ εὐνομούμενη κοινωνία.

Ὁ ἐπικριτὴς πρέπει νὰ εἶναι νέος, καμωμένος ὅμως ἀπὸ ἐκεῖνη τὴ στόφα τῶν ἀνένδοτων καὶ «πάσσοφων» χωρὶς δισταγμούς φανατικῶν ὀπαδῶν τοῦ Σαβοναρόλα πού δὲν ἀνέχονται οὔτε μύγα στὸ σπαθὶ τους! Εἶναι βέβαια γνωστό ὅτι ἀπὸ τότε πού δημοσιεύτηκαν τὰ ἔργα τοῦ Ἄλτουσερ, ἐπακολούθησε πλῆθος ἀπὸ κείμενα κριτικά, διεθνῶς (βιβλία, μελέτες, σχόλια, ἄρθρα), διθυραμβικά, ἐναντία, ἐπαινετικά, πολεμικά, συναινετικά καὶ μὴ. Καὶ βέβαια μέσα ἀπὸ ἕναν τέτοιο λαβύρινθο σχολίων, ἀπόψεων καὶ παρανοήσεων, ἡ κριτικὴ στάση εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητη.

Δὲν ἀποκλείω, φυσικά, καὶ τίς δικές μου ἀκαταληψίες. Γιὰ μιὰ στιγμὴ ὁ τιμητὴς —σὲ κάποιον φωτεινὸ διάλειμμα— συνέρχεται καὶ γράφει: «Ἐν πάση περιπτώσει δὲν μποροῦμε νὰ ἐμποδίσουμε ὅποιονδήποτε νὰ ἔχει τὴν Α ἢ τὴ Β γνώμη γιὰ ἕναν φιλόσοφο». Ἀσφαλῶς, πολὺ σωστά· καὶ συνεχίζει: «μποροῦμε ὥστόσο νὰ ἐλέγξουμε τὸ ἄν ἔχει ἢ ὄχι κατανοήσει καὶ ἀποδώσει σωστά τὴ σκέψη του». Καὶ πάλι σωστά· οὐδὲν σχόλιον. Ἄλλὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀποφύγουμε καὶ τὴ σύγχυση. Μὲ τὸν καιρὸ ὁ ἐπικριτὴς θά μάθει ὅτι μὲ τὴν εὐκολὴ εἰρωνεία καὶ τὴν ἀκάθεκτη κακοήθεια δὲν γράφεται κριτικὴ ἀλλὰ λίβελος, καὶ ἀκριβῶς αὐτὸ διαπράττει ὁ τιμητὴς. Συγγέω, γράφει, τὸν Βέρντι μὲ τὸν Σπινόζα, γιατί

νόμισα ὅτι Opera quae supersunt omnia (ἔκανα, λείει, λάθος καὶ ἔγραφα τὸν τίτλο omnis ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ omnia) εἶναι ἡ λέξη Opera πού στὰ νεοελληνικά συνοδεύει λ.χ. τοὺς «Παλιὰτσους» ἢ τὴ «Δύναμη τοῦ Πεπρωμένου» ἀλλὰ εἶναι —λέει— «ὁ πληθυντικός τοῦ οὐδέτερου οὐσιαστικοῦ opus/operis». Βάνουσες εὐφυΐες!

Φυσικά, πῆρα καὶ κάποιον ἀποσπασματικὸ κείμενο τοῦ Σπινόζα, πού μοῦ χρειάζοτανε, ἀπὸ ἄλλον συγγραφέα (ἀπὸ τὴ «συντρόφισσα», ὅπως γράφει ὁ ρέκτης τιμητὴς). Πράγματι, εἶναι κακό αὐτό. Ἄλλὰ, ἐπιτέλους, δὲν εἶναι καὶ ἀσυνήθιστο, ἀφοῦ δὲν εἶχα αὐτὸ τὸ σπινόζικό ἔργο στὴ διάθεσή μου «εἰς ἀπόστασιν χειρός». Ἄλλὰ ὁ τιμητὴς δὲν σηκώνει κάτι τέτοια. Ἔστω κι ἂν βλέπει τὸν Σπινόζα μέσα ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ Ἄλτουσερ. Δικαίωμά του· παρ' ὄλο πού καὶ αὐτὸ ἔχει ἀρκετὴ ὁμοιότητα μὲ «σπασμένο τηλέφωνο».

Ἄλλὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ σταθῶ. Μὲ κατηγορεῖ ὁ τιμητὴς ὅτι μέσα ἀπὸ «κατάφωρες ὀρολογικὲς ἀστοχίες» ἀποδίδω τὴν ἄλτουσεριανὴ pratique théorique ὡς «πρακτικὴ θεωρικὴ» (!) (τὸ θαυμαστικὸ εἶναι δικό του).

Μάλιστα. Καὶ ἐξηγῶ ὅτι ὁ Ἄλτουσερ ἔχει ὀλόκληρη συλλογιστικὴ γι' αὐτὴ τὴν ἀντίληψή τους, γι' αὐτὸ καὶ προτίμησα τὸν ὄρο «πρακτικὴ θεωρικὴ» πού κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι πιὸ σωστός (γιατὶ ἀποδίδει τὸν ἀπριορισμὸ) ἀπὸ τὸ «πρακτικὴ θεωρητικὴ». Τὸ σκωπτικὸ σχόλιο τοῦ ἐπικριτῆ δείχνει ὅτι εἶναι τελειῶς ἀνυποψίαστος γιὰ τὰ προβλήματα πού δημιουργεῖ ἡ ἄλτουσεριανὴ pratique théorique (ἀλλίως δὲ θά 'καμε τὴν ἀστοχὴ παρατήρηση γιὰ τὴ λέξη théorique), πολυσυζητημένη ἀποψη πού στηρίζεται σὲ κριτήριον ἐσωτερικὸ, δηλαδή στὴν ἐργασία πού παράγει γνώσεις καὶ «πού βρίσκεται ὀλοκληρωτικά μέσα στὴ διαδικασία τῆς σκέψης» (Ν. Πουλαντζᾶς). Κανένας μαθηματικὸς —γράφει ὁ Ἄλτουσερ— δὲν περιμένει ἀπὸ τὴ φυσικὴ τὴν ἐπαλήθευση τῶν μαθηματικῶν, γιατί αὐτὰ τὰ τελευταῖα ἔχουν τὰ δικά τους ἐσωτερικά κριτήρια (*Lire le Capital*, I, σελ. 71). Ἡ ἀποψη αὐτή, πολὺ δεδομένη καὶ δεκτὴ ἀπὸ ὀρισμένους,

Στὸ τεῦχος τοῦ Πολίτη ἀρ. 127 ὑπάρχει μιὰ κριτικὴ τοῦ κ. Ἄκη Γαβριηλίδου γιὰ τὸ βιβλίό μου Ἄλτουσερ καὶ Σπινόζα, στὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀπαντήσω, παρὰ τὴν ἀπρέπεια πού τὴ διακρίνει. Ὁ ἐπικριτὴς, ἥδη ἀπὸ τὸν τίτλο, μπαίνει μὲ τὴν εἰρωνικὴ φράση: «Ὁ ἄνθρωπιστὴς» Σπινόζα καὶ ἄλλα τινά». Πιστὸς στὴν ἄλτουσεριανὴ καὶ στρουκτουραλιστικὴ ἀποψη (τοῦ 1965) ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ὑπάρχει», ὁ ἐπικριτὴς δηλώνει ὅτι κάποιος πού δὲν εἶχε ὡς τώρα ἰδέα γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα καὶ ἀποφασίζει νὰ καταφύγει στὸ βιβλίό μου «κινδυνεύει νὰ σχηματίσει μιὰ τελειῶς παραπλανητικὴ εἰκόνα τῆς», διότι, κατὰ τὸν τιμητὴ, ἐντάσσω «αὐθαίρετα» τὸν Σπινόζα στοὺς ἀνθρωπιστές. Ναι, θεωρῶ τὸν Σπινόζα ἀνθρωπιστὴ. Καὶ μαζί μὲ μένα καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Ἄλλὰ ὄχι «αὐθαίρετα», ὅπως γράφει ὁ τιμητὴς. Βασίζομαι στὰ κείμενα:

«Τὸ κράτος δὲν ἔκανε θεσμούς γιὰ νὰ ἐλέγχει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸ φόβο καὶ νὰ τὸν ὑποχρεώνει νὰ ἀνήκει σὲ κάποιον ἄλλον· ἀντίθετα ἔγινε γιὰ νὰ ἐλευθερώσει τὸ ἄτομο, ἔτσι πού νὰ ζεῖ ὅσο μπορεῖ μὲ ἀσφάλεια, ἥτοι νὰ διατηρεῖ ὅσο μπορεῖ καὶ χωρὶς νὰ βλάπτει τὸν ἄλλον, τὸ φυσικὸ του δικαίωμα νὰ ὑπάρχει καὶ νὰ δρᾷ» | *Tractatus Théologico-politicus*, κεφ. XX|.

Ἡ σκέψη τοῦ Σπινόζα βασίζεται σὲ πρότυπο πού γενικεύει τὴ μαθηματικὴ μέθοδο μὲ ἔγκυρους ὀρισμούς. Μὲ ἄλλα λόγια, ζήτησε μιὰ νέα ἀνθρωπολογία πού θά βασίζεται στὸν ὀρθολογισμό. Ἐναντιώθηκε στὸν ἀνθρωποκεντρισμὸ, πού εἶναι χρησιμοθηρικὴ δραστηριότητα μέσα ἀπὸ ἐπινοήσεις ἀνθρώπων οἱ ὁποῖες περιλαμβάνουν τὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ καὶ τίς τυφλὲς ἐπιθυμίες, καὶ τίς ἀξιώσεις νὰ ἐξηγήσουν τὸ κακό, τὴν ἀμαρτία, τὴν ὁμορφιά, τὴν ἀσχήμια κλπ. (*Ἠθική*, I, αρρ.).

έχει ταυτόχρονα και πολύ συζητηθεί ανάμεσα σε άλλους ειδικούς, σε επιστήμονες και σε επιστημολόγους· παραπέμπω στο έναρκτηριο μάθημα του Μονό στο Collège de France — δημοσιευμένο στο περιοδικό La Recherche, no 5, Οκτώβριος 1970, σελ. 422 — όπου έχει ο Γάλλος επιστήμων αναφέρεται εν έκτασει στο πρόβλημα μαθηματικά και εμπειρία, και όπου δέχεται ότι πράγματι τὰ μαθηματικά δεν οφείλουν τίποτε στην άτομική και συγκεκριμένη εμπειρία αλλά στις ἀρετές του ἀναπλαστικού κέντρου (simulateur) ἐξαναγκασμένου από τις ἀναριθμητες και σκληρές εμπειρίες των προγόνων μας: «mais tout aux vertus du simulateur forgé par l'expérience innombrable et cruelle de nos ancêtres».

Και είναι ἀνάγκη νά σημειώσει κανείς ότι και ἂν ἀκόμη δεχτεί ότι τὰ μαθηματικά δεν οφείλουν τίποτε στην εμπειρία, δεν συμβαίνει καθόλου τὸ ἴδιο και στίς ἄλλες — κυρίως φυσικές — ἐπιστήμες για τὶς ὁποῖες ἡ εμπειρία είναι ἀναγκαῖα. «Νά γυρεύουμε τὴν ἐξήγηση των πάντων», γράφει ἕνας σύγχρονος ἐξέχων ἐπιστήμων, ὁ Πιέρ Πῶλ Γκρασέ, «μέ μόνη τὴ δύναμη τοῦ λογικοῦ, χωρὶς νά ἐπικαλούμαστε τὰ γεγονότα και τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο, εἶναι μιὰ προσπάθεια ἀλαζονικὴ και μάταιη, στὴν ὁποία ἐξακολουθοῦν νά ἐπιδίδονται ἀρχετοὶ φιλόσοφοι και ὄχι ἀπὸ τοὺς πῶ παρακατιανούς. Θορυβοῦν ἀπλῶς και φλυαροῦν — γιατί δεν εἶναι δυνατὸν νά ὑπάρχει φιλοσοφία τελείως ξεκομμένη ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, δηλαδή ἀπὸ τὴν πραγματικότητα» (Ἐσὺ ὁ μικροῦλης Θεός, Ράπτης 1971, σελ. 23).

Ναί, ὁ Ἄλτουσέρ, μέ τὴν pratique théorique, ἀκολουθεῖ τὴν ἀπριωρικὴ — ἀλλά και συζητήσιμη, κατὰ τὴ γνώμη μου — ἀρχή: verum index sui et falsi και ταυτόχρονα ἀπορρίπτει κάθε αἰτιοκαρτία και κάθε οὐμανισμό ὡς ἀστικές δεισιδαιμονίες, διαδικασίες ἐντούτοις πού ἐξακολουθοῦν νά εἶναι πολὺ σοβαρὰ ζητήματα τῆς σύγχρονης ἐπιστημολογίας. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπάντησή μου στίς ἀνακρίβειες τοῦ τιμητῆ (πού γράφει «λές και ὁ ὀρθολογισμός | τοῦ Σπινόζα | δεν εἶναι ἀκριβῶς ἡ γνωσιολογία του»). Ἡ γνωσιολογία τοῦ Σπινόζα εἶναι δεκτὴ ἀπὸ τὸν Ἄλτουσέρ ὡς pratique théorique πού δεν ἔχει σχέση μέ καμιά πρακτικὴ ἐξωτερικὴ. Τὴν ὀνόμασα ἀκριβῶς γι' αὐτὸ «Θεωρικὴ», ἔστω κι ἂν ὁ τιμητῆς θεωρεῖ τὸν ὄρο — ἀγνωώντας τὸ θέμα — «ὀρολογικὴ ἀστοχία» (βρί-

σκει, ἐξάλλου, τὰ ἑλληνικά μου «παράξενα»· πάντως δεν πάσχουν ἀπὸ κακοήθεια). Στὴν ἐποχὴ τοῦ Σπινόζα τὸ verum index sui et falsi ἦταν γι' αὐτὸν τὸ κοφτερό σπαθί, μέ τὸ ὁποῖο πολεμοῦσε γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς γνώμης ἐναντία σ' αὐτοὺς πού τὸν καταδίδωκαν ὡς «ἄθεο και Ἑβραῖο».

Ὁ Ἄλτουσέρ θέλει νά διαφεντέφει τὴ στρουκτουραλιστικὴ ἀποψη — δικαίωμά του — ὅτι ὁ Σπινόζα δεν εἶναι ἀνθρωπιστῆς και ἀπλῶς ἀρκέστηκε νά γράφει: «ὁ ἄνθρωπος σκέφτεται», χωρὶς ν' ἀντλήσει ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαπίστωση καμιά ὑπερβατολογικὴ συνέπεια. Ὁ τιμητῆς δεν χάνει κι ἐδῶ τὴν εὐκαιρία νά μοῦ σύρει τὰ ἐξ ἀμάξης γιὰ τὰ συμπεράσματά μου.

Δίνει μαθήματα «λατινακίου (latinaccio) τοῦ ἐπιπέδου regina rosas amat, ἀλλά δεν βγάζει ἄχνα γιὰ τὸ σπινοζικό verum index sui et falsi και τὴν οὐσία του, οὔτε γιὰ τὴν ἀλτουσεριανὴ «pratique théorique» και περισσότερο ἀκόμη δεν μιλά γιὰ τὴ φροϋδικὴ και μεταφροϋδικὴ ψυχανάλυση (Λακάν), πού εἶναι ἡ σπονδυλικὴ στήλη τῆς ἀλτουσεριανῆς αἰσθητικῆς στίς Σημειώσεις γιὰ ἕνα ὑλιστικὸ θέατρο, ὅλα κεντρικά θέματα τοῦ βιβλίου μου και γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχω ἄμεση προσωπικὴ (και συχνὰ ὀδυνηρὰ προβληματικὴ) καλλιτεχνικὴ εμπειρία δεκαετιῶν. Τὸ μόνο πού ἐνδιαφέρει τὸν τιμητῆ εἶναι μήπως θιγεῖ ἡ προσφιλῆς εἰδωλολατρεία του: ὁ ἀντιουμανισμός του.

Θά ἤθελα ἐδῶ νά παραθέσω τὶς τελευταῖες γραμμές ἀπὸ τὴν κατακλειδα τοῦ βιβλίου μου, πού ὁ τιμητῆς βάνασα τὶς παραμόρφωσε:

«Στάθηκα σέ ὀρισμένα θέματα τῆς ἀλτουσεριανῆς συλλογιστικῆς γιὰ τὰ ὁποῖα εἶχα — και ἔχω — ἀπορίες.

Ἐπάρχουν και ἄλλα πού προσωπικά δεν μπορῶ νά κρίνω. Αὐτὸ μέ κάνει νά σκεφτῶ ὅτι τὴ σκέψη τοῦ Ἄλτουσέρ — ἐντελῶς ἀμερόληπτα — πρέπει νά τὴν ἐρευνήσουμε ξανά. Εἶναι αἴτημα τοῦ καιροῦ μας νά ὑποβάλλουμε σέ ἀμειλικτὴ δοκιμασία τὶς ἰδέες μας, ἀπὸ ὅπου κι ἂν ἔρχονται.

Αἰσθάνομαι ἐντούτοις ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη νά παινέσω τὸν Ἄλτουσέρ γιὰ τὴν ἐμμονὴ του νά θέσει τὸν μαρξισμό σέ ἀναφορὰ μέ τὰ σύγχρονα προβλήματα των ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου (και γενικά σέ ἀναφορὰ πρὸς τὰ προβλήματα τῆς σύγχρονης Ἐπιστημολογίας και Φιλοσοφίας), σπάζοντας ἕναν παλαιὸ διαχωρισμό — ἔτσι μέ τὸ μαχαίρι —

ἀνάμεσα σέ μιὰν ἀπόλυτη «ἀστικὴ ἐπιστήμη» και σέ μιὰν ἀπόλυτη «προλεταριακὴ ἐπιστήμη», δογματισμός πού και ὁ Μάρξ, ὁ ἴδιος πάντοτε λοιδοροῦσε. Θέλω ἀκόμη νά ἐπιστημάνω και τὴν δίκαιη πολεμικὴ τοῦ Ἄλτουσέρ ἐναντία σέ μιὰ θεολογικὴ ἀντίληψη ἐνός μαρξισμοῦ των «τσιτάτων», πού εἶχε τόσες θλιβερές ἐπιπτώσεις.

Ὅσο γιὰ τὸ Σπινόζα, αὐτὸς ἔχει πολὺ νά πει γιὰ τὴν ἀπάνθρωπη κοινωνία τοῦ καιροῦ μας.

Χωρὶς ἀμφιβολία πολλές ἀπὸ τὶς προτάσεις του ἔχουν ξεπεραστεῖ και δεν ἔχουν στὸν καιρὸ μας παρά κάποια ἱστορικὴ σημασία δοκουμένου πού δείχνει συχνὰ τὴν τραγικὴ τύχη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος στὴν ἀνοδικὴ του πορεία γιὰ ἀνάταση. Ἐντούτοις ὁ Σπινόζα παραμένει και στίς μέρες μας ὁ Ἀπόστολος τοῦ οὐμανισμοῦ και τῆς ἐλευθερίας. Θέλησε στὸν καιρὸ του νά πραγματοποιήσει μιὰν ἀληθινὴ κοινωνία πολιτῶν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ και τῆς δικαιοσύνης. Ἡ σύντομη ζωὴ του δείχνει ἀκριβῶς ὅτι τὴν προσπάθειά του αὐτὴ τὴν πλήρωσε πολὺ ἀκριβὰ. Πίστευε και παραδεχόταν ὡς πρῶτο κινοῦν τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ, ὅπου στὸν καιρὸ του ἦταν αἴτημα ἀξέπεραστο. Ταυτόχρονα ὅμως, ἐναπόθεσε τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου στὴ δύναμη τοῦ μυαλοῦ του. Ἡ ὀδὴ στίς μέρες του — ὅπως και στὸν καιρὸ μας — περισσεφε και ἡ ἰδεολογία τοῦ κακοῦ, τοῦ ἀνεξήγητου και τοῦ θανάτου, τείνει, ὅπως και τότε, νά γίνει στίς μέρες μας ἡ δεσπύζουσα φιλοσοφία τοῦ κόσμου, πού ταυτίζεται μέ τὸν ἀμοραλισμό. Ἄλλὰ ὁ ἀγωνιζόμενος σύγχρονος ἄνθρωπος ἔχει πολλὰ νά ὀφελῆται ἀπὸ τὴν βαθύτερη ἔννοια τοῦ σπινοζικοῦ ἀνθρωπισμοῦ πού τόσο ἐξετίμησε και υἰοθέτησε ὁ Μάρξ: «Ὁ Ἐλεύθερος ἄνθρωπος — γράφει ὁ Σπινόζα (Eth. IV, 67) — σκέφτεται πολὺ περισσότερο ὅτιδήποτε ἐκτός ἀπ' τὸ θάνατο· ἡ σοφία του εἶναι ὄχι μελέτη θανάτου, παρά μελέτη ζωῆς».

Μάλιστα, ἀγαπητὴ κύριε Ἀκη Γαβριηλίδη, ὁ Σπινόζα, παρά τὰ λεγόμενά σας, μιλεῖ γιὰ τὸ «ἐλεύθερο ἄτομο», γιὰ τὸ «φυσικὸ του δικαίωμα νά ὑπάρχει και νά δρᾷ», μιλεῖ γιὰ τὸν «Ἐλεύθερο ἄνθρωπο» πού σκέφτεται πολὺ περισσότερο ὅτιδήποτε ἐκτός ἀπ' τὸ θάνατο· ἡ σοφία του εἶναι ὄχι μελέτη θανάτου, παρά μελέτη ζωῆς.

Μέ τιμὴ
Γ. Διζικιρίκης